НБ ЛНУ ім. Івана Франка
399 585

НБ ЛНУ ім. Івана Франка
БІБЛІОТЕКА
Інституту
франкознавс

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

IX

ОПОВІДАННЯ

ТИВНЕ „РУХ" ВИДАВНИЦ

ЛЬВІВСЬКИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Н 576

~~В-4520.~~

89179-34]

В-1109

Кооп. укр. ч. т
39585
576

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

т. IX

ДО ДРУКУ ВИГОТУВАВ
ІВ. ЛИЗАНІВСЬКИЙ
ЗА ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ С. ПИЛИПЕНКА

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВ—1927

ІВАН ФРАНКО

ОПОВІДАННЯ

кн. IX

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

ХАРКІВСЬКА ШКОЛА
ДРУКАРСЬКОГО ДІЛА
ІМ. А. БАГИНСЬКОГО

Укрголовліт 3599. Тираж 3000
Зам. 1875.

ОПОВІДАННЯ

ЗМІСТ

Опозиція 1
Цувакси 9
Панщизняний хліб 33
Чиста раса 45
Хмельницький і ворожбит 68
Як Юра Шикманюк брів Черемош 74
Терен у нозі 154
Неначе сон 181
Син Остапа 187
Злісний Сидір 193
Із записок недужого 216
Додатки. Причинки до автобіографії . . . 214
Уваги 249

ОПОЗИЦІЯ

(Казка)

Була собі раз Опозиція, та така гостра, що не дай господи. Годі було до неї доступити, хоч ти скажися. І не те, щоб кусала або хоч гарчала, а м'явкала та так вам голосно, що як м'явкне у Відні, то чути аж у Львові, а як зам'явчить у Львові, то чути аж у Куликові та в Великих Очах. Ну, а звісно, що великі пани не люблять м'явкання ще гірше, ніж лев когутячого [1] кукурікання. А надто ще наша Опозиція в своїм м'явканню була доволі монотонна, бо вміла тільки дві модуляції: «Кдивда нам!» і «Дівнопдавність!» Не вміла небіжечка «ірци» виговорювати.

Що вже великі пани шукали різних способів, щоб її підійти, укоськати та приручити, так де тобі! І з руки їсть і гладити дається, а скоро щодочого—м'явчить так, що аж крізь вуха прохапується. Ось вони підіслали до неї самого найстаршого міністра. Взяв той у припіл [2] трохи вівса,

[1] Когут—півень.
[2] Припіл—пола, зібрана неначе в мішок.

а в жменю шматок хліба, та й наближається до Опозиції обережно, мов до бриклявої шкапи та все:—«Косю! косю! косю!»

Опозиція стоїть, нюхає, облизується, одним словом—орієнтується. Осмілений тим міністр наблизився, ткнув їй під ніс хліб—схрупала; дав їй вівса—зацукалась, та як не м'явкне:—«Дівнопдавність».

Міністр аж уха й очі затулив та ногами задріботав.

— Але-ж, кохана Опозиційко!—сказав він, коли м'явкіт утих.—Чого ти хочеш? Чому ти мені життя затроюєш?

— Кдивда нам!—м'явкнула Опозиція, що аж у Великих Очах почули.

Хоч у тім слові «ірци» було перекалічене, але міністр не любив цього слова гірш чемериці, і не чекаючи на дальшу розмову, втік що духу. А Опозиція стоїть далі, нюхає, облизується,—одним словом, орієнтується.

Бачуть пани, що вівсом їй кінця не доїдуть, посилають до неї шефа секційного. Набрав він повні кешені вати, бандажів, діяхілю, та й іде, перебравшися за старого знахаря.

— Бідна, бідна, бідна!—приговорює він.—На, моя маленька, на, на, на! Тебе животик болить, га?

— Дівнопдавність! — м'явкнула Опозиція, що було духу.

Але шеф секційний, хоч також дуже не любив цього м'явкання, та був чоловік мудрий, бувалий. П'ятнадцять міністрів у своїм бюрі перетривав, пройшов огонь абсолютизму, воду федералізму і мідяні труби централізму й був кований гостро

на всі чотири копита. Отже він, ідучи на розмову з такою лютою Опозицією, поступив собі дуже розумно, позатикав уха ватою.

— Ну, ну, ну,—мимрив він, махаючи рукою,—заспокойся, моя бідненька, заспокойся! Я вже бачу, що тобі животик болить. На, я тобі оцеї рицинки [1]) ложечку завдам, а потім тобі теплий кминковий окладець [2]) приложимо, а потім тебе гарненько в постіль положимо, пеленочками обів'ємо, повивачиком обкрутимо, тай спи собі. Бо ти ще в нас маленька, не річ тобі звихнутися або оченята собі видряпати.

— Кдивда нам! Кдивда нам! Кдивда нам!—м'явчить опозиція, мало не надсядеться.

— Та яка-ж тобі, рибонько, кривда? Клиїку [3]) тобі не дали? Чи може пипка не чиста? Чого тобі треба, скажи!

— Дівнопдавність!

— Ей, заладила ти, серденько, все одне та й одне! Тай ще якесь таке паскудне слово вивчила, що я й чути його не можу. Ти по-людськи говори. Чи дати тобі хлібця, чи вівсика, чи кашки, чи молочка?

— Дівнопдавність!—м'явчить Опозиція.

— Ну, та й дубова-ж у тебе голова, моє серденько! Невже-ж ти того не розумієш, що рівноправности ніякої я дати не можу? Що міг, те дав, маєш рівноправність на папері, та що тобі з неї. Моє діло: фабрикація бандажів і пластирів. Ну, кажи, де тобі приложити?

---

[1]) Касторки.
[2]) Окладець—компрес.
[3]) Клиїк—каша.

а вже до нашої Опозиції з другого боку Рябко Хельт підскочив. Це вже не була м'якенька, ліберальна кішка, а товстий, зубатий британ [1]). Моргнув йому Перемісник:

— Рябко, гузя «Народню Торговлю»!

Рябко Хельт в одній хвилі скочив, зіп'явся передніми лабами вгору й замкнув двері «Народньої Торговлі!» в самий торговий день.

— Кдивда! Кдивда!—зам'явкала Опозиція, але вже якось несміло.

— Ще вам кривда? — думав Перемісник, та й командує далі:

— Рябко, піф читальні!

Рябко Хельт не сказав ані слова, не пустив ані голосу, але як скочив по читальнях, то тільки залопотіло та пір'я на вітер полетіло.

— Кдив... кдив... кдив...—гикала Опозиція, пронята чимраз більшим переляком.

— Ще не досить? — мурмотів Перемісник.—Чекайте, я ще не скінчив! Я ще маю для вас гостинці.

Та й знов моргнув Рябкові:

— Рябко, ззіж Романчука й закуси Савчаком [2])!

Рябко зложився до скоку, стулився, вичекав, поки Романчук буде кандидувати, та й скік, хруп-хруп,—і Романчука не стало. Вхопився ще за Савчака, та не поздоровилось йому якось, подавився неборака якоюсь товстою кісткою та й богу духа дав. Та Опозиція вже ледве

---

[1]) Британ—порода собак, бульдог.

[2]) Галицькі політичні діячі.

щось белькотіла, і не орієнтувалася, а тільки ногами перебирала, мов та дівка, що до танцю хоче та тільки чекає, щоб її хто взяв.

Тоді Перемісник прийшов до неї та й каже:

— А що, Опозиціє, дихаєш іще?

— Пдав... пдав... пдав...—белькотіла Опозиція, та й сама зараз завстидалася.

— Покиньте ви це! — гостро сказав Перемісник. —Досі були на вас рани, а коли не покинете цього м'явкання, то будуть ще й скорпіони. Я все можу, я маю власть, а застрашити себе не дам. Скажіть щиро: досить вам цього, що було?

— Досить, досить, досить!—прошептала Опозиція, б'ючися в груди.

— Так чого-ж хочете? Що вам потрібне?

— Посади! Аванси! — вже зовсім встидливо прошептала Опозиція.

— Ну, то так-же й говоріть! — сказав Перемісник. —Так було-б давно сказати. А то заладили: рівноправність та й рівноправність. Немов-би то моя сила була всіх марципаном нагодувати. Ніколи багач не буде рівноправний з бідним, учений з темним, розумний з дурним. Тут уже м'явкайте хоч до кінця світу, а нічого не вим'явкаєте. А посади, аванси, це друге діло. Це політика реальна, тут ми на твердому грунті, тут можемо порозумітися, і я певний, що порозуміємося. Тільки будьте розумні, хапайте те, що реальне, беріть те, що ми можемо дати, а не забагайте печеного льоду. Зрозуміли?

— Цілковито, батьку, цілковито!—притакнула Опозиція.

— Ідіть-же тепер і не грішіть більше! При виборах побачимось. Прощавайте!

І Опозиція, смирно поцілувавши Перемісника в руку, пішла додому, а по дорозі, як роздумала добре, то врадувалася великою радістю, і ставши в колесо та побравшися за руки, затягла славну національну марсельєзу:

Змилувався бог над раком, змилує й над нами:
Тож нам буде добре жити під штирма панами.
Пан єпіскоп, пан староста, — гарна пара, братку,
Третій буде пан міністер, а Станьчик[1]) в додатку.
Першому-би поклонитись — він язик відріже;
Другому-би покоритись, а він в душу лізе.
Третій каже: дай, небоже, чвертку з полумацька,
А четвертий на нас крикне: то черть гайдамацька![2])

1891 р.

---

[1]) Станьчики — польські реакційно-націоналістичні групи.

[2]) Оця казочка, написана ще в початку» 1891 р., скоро по проголошенню т. зв. «нової ери», і була призначена для «Народа». Не знаю вже, для чого вона тоді не попала в друк, а пролежала досі в теці редакції «Народа». Прочитавши її тепер, я зважився таки опублікувати її. Господи, як-же-ж небагато від того часу змінилися обставини, як мало навчилася наша теперішня «принципіяльна» опозиція з кораблекрушенія нової ери. Навіть кішки і рябки ще не перестали бути пострахом для неї, хоч називаються тепер не Цішками і Райхельтами, а иншими пореклами. А тодішній Перемісник давно зістав правдивим містником і командує тепер ще з більшою силою і славою і повагою, ніж тоді. Значить, моя казочка не тільки не стратила сучасного інтересу, але потрохи показалася навіть пророцтвом. *Іван Франко.*

«Нова ера» — це було заключення згоди між частиною галицьких українців і польською шляхтою. За невеличкі уступки Галичани мали кинути боротьбу проти шляхти. «Нова ера» під впливом радикальної критики й акції була розбита. «Народ» — орган радикалів.

ЦУВАКСИ [1])

— Володислав Калинович, Гнат Калинович! Ану збирайтеся сакомпак [2]). Підете до суду.

Так командував ключник поліційного арешту. Два хлопці, в бруднім, повнім різного народу поліційнім арешті цілу ніч майже очей зажмурити не могли, попихані, пошповхувані й потручувані п'яними арештантами, перемерзлі на голім тапчані з дошок, голодні й залякані, зірвалися на той голос мов на клич рятунку.

Сьогодні рано дано їм по шальці [3]) теплої води з кількома зернятками круп, званої тут юшкою дубовою (ячмінною) і по буханцеві чорного і незвичайно кваснього хліба. По такій страшній ночи їли з апетитом, а зараз узяли останки хліба з собою і, не оглядаючися, вийшли з проклятої келії. На подвір'ю стояла вже досить значна купа арештантів, також

---

[1]) У в'язничім жаргоні означає особи, що ново прибувають до тюрми.

[2]) Зіпсоване німецьке «Mit Sack und Pack» т. зн. з усіми речами.

[3]) Шалька—мисочка.

призначених до суду, під проводом двох дозорців з поміж вислужених військових людей, узброєних рушницями з багнетами на гостро.

Обох братів, як також пошкодованого ними господаря, переслухав іще вчора комісар поліційний, а сьогодні прислав повідомлення до поліційного арешту, що їх папери будуть відступлені карному судові, що їх самих треба негайно туди відіслати.

— Ану, панове злодії, ставайте парами! Руш!—закомандував старший «дід», цеб-то дозорець конвою.

Арештанти мовчки виконали його наказ і похід рушив через фіртку «фурдигарні» на вулицю! Один «дід» ішов спереду, а другий ззаду. Хоча на вулиці по сильнім дощі було болото, не йшли пішоходом, але, по припису, краєм вулиці, куди їздять вози, бродили по кістки в зимнім болоті. Що наші герої були без обуви, про це мабуть і згадувати не треба.

Перед будинком поліції похід задержався на хвилину. Один з «дідів» пішов на інспекцію, щоб забрати папери арештантів, а ті дзвонили зубами на вулиці. Росив дрібний, але густий і холодний дощик і ані сліду не було вчорашнього теплого дня. Прохожі під дощовиком манджали поспішно, хто куди, ледве оком кидаючи на купку обдертих і знівичених суб'єктів, що з німою завистю поглядали за кожним, що відходив, не то благаючи його про якусь допомогу, а бодай потіху, не то докоряючи йому в міру, як байдужно віддалявся.

— Владку, ти не змерз? — запитав Гнатко зі сльозами в очах брата, що так само, як він, посинів і трясся з холоду, але з бутністю правдивого босяка пробував свистати.

— Ні,—відповів Владко.—Або що, тобі може зимно?

— Авже-ж зимно—сказав Гнатко і закашляв.

— А, то креши з коліна вогонь і загрійся,—сказав Владко, очевидно бажаючи розсмішити понуре перемерзле товариство. Але, бачучи, що зусилля його дотепу було даремне, похилився до Гнатка й шепнув йому тихенько:

— Дурню, не плач при людях! Думаєш, що я у хутрі і берлачах [1]) тут стою? А як тобі дуже холодно, то все-ж маєш хліб під пахою, бери і гризи, то буде тобі тепліше!—І справді, Гнатко зі зневірою розпуки послухав ради брата і почав великими шматками гризти хліб, який мав під пахою.

Врешті по півгодиннім чеканню прийшов «дід» з паперами, і товариство, голосно клянучи «прокляті дідівські порядки», рушило дальше до карного суду, чи то, як кажуть злодійчуки жартом, «під крука». Там запроторено їх насамперед «до клітки», то значить до темної й тісної хижі під сходами, зараз проти входу з сіней, положеної так, що поміщені в ній люди були як раз у точці, де перехрещувалися два протяги холодного повітря. Брати були

---

[1]) Берлачі (нім. слово)—подорожні чоботи повстяні.

промоклі до нитки й замість хоч трохи загрітися під дахом, тут почали ще сильніше тряститися і дзвонити зубами. Владко давно вже перестав свистати й зігнувся вдвоє, а Гнатко, обгризши цілу верхню шкурку зі свойого хліба, сидів у куточку і плакав, хухаючи в пальці. З клітки викликувано одного по-другім, проводжено зараз побіч до подавчого протоколу, де вже ждав стражник з паперами і там втягано їх імена і прізвища з додатком особистого опису до книги і потім виписувано доручення надзорцеві тюрми, щоби дану особу помістив у слідчім арешті.

Гнатка і Владка закликано вкупі. Сивий, лисий протоколянт, з великими вусами й величезними окулярами на носі змірив їх суворим поглядом і сплюнув.

— Такі хлопчики, недавно від маминих грудей, а вже на крадіж і розбій пускаються. Тьфу, що за світ!

І потім почав поволі писати гусячим скрипливим пером, бурмочучи собі під носом те, що писав.

— Во-ло-дислав і Гнат Ка-ли-но-вичі, бра-ти бли-зню-ки, літ 9, Во-ло-дислав брунет, Гнат блон-дин, з лиця кругляві, ніс зви-чай-ний, очі у пер-шо-го чор-ні, у дру-го-го си-ні, зріст мар-ний, осо-бливих оз-нак ніяких. Ну, рушайте до чорта!

Стражник узяв обох братів рівночасно за плечі й випхав їх за двері.

— Ордонанс!—крикнув і, віддаючи стоячому при дверях ордонансові папір, сказав: — Відпровадити тих смаркачів, хай трохи загріються, бо незабаром зовсім духу в них не стане.

Стражник був старий, суворий службист, але мав також дрібні діти й нераз думав, що то з них буде, як його не стане? Вид тих бідних хлопчаків з буханцями арештанського хліба під пахою, перемерзлих, посинілих, мокрих і напів голих розбудив жаль у його серці, а радше страшну думку: хто знає, може і для моїх хробачків така сама доля в горі писана.

Брати тимчасом у товаристві стражника пішли довгим, напів темним коридором, з котрого виходилося на якийсь вузький ганок, затіснений з одного боку муром судового будинку, я з другого дерев'яним парканом, високим на два сажні з гаком.

Рівно вузька, чисто злодійська фіртка провадила з того ганку на тюремне подвір'я, гладке й порожнє, висипане піском, а де-куди вибруковане кам'яними плитами, зі всіх сторін окружене то мурами домів, то високими дерев'яними парканами.

Проти входу стояв довгий двохповерховий будинок тюремний, з брудножовтими стінами, тісними гратованими вікнами, закритими в напів підвальних камерах дерев'яними кошами, що зовсім заслоняли вид, а впускали тільки згори дрібку денного світла до середини.

Перед вікнами по вузькій, брукованій стежці ходив мовчазний стійковий з рушницею на плечі. У перемоклім плащі ступав він туди й назад, німо відміреним кроком, мов машина. Зрештою на подвір'ю було зовсім пусто, лише в дверях тюремного будинку стояли ще два вояки,

один ключник і від часу до часу пробігав один або другий арештант у сивій суконній куртці, в таких самих штанях і шапці, поспішаючи то до варстату, то до канцелярії. Вояки в дверях розмовляли з ключником, котрий чогось сміявся, голосно побрязкуючи ключами від в'язничних келій.

Побачивши братів, що йшли до нього, засміявся ще голосніше.

— Гей, ну, цуваксі! Цуваксі! А, гості до нас, вітайте! Але до сто чортів, звідки ви таких рекрутів видерли?

— Ну, ну, — сказав стражник, що провадив арештантів і йдучи з заду встиг по складах відчитати їхню вину, — не дуже з ними дрочіться! Малі вони, малі, але пташки не аби які! Бачите, за крадіж та скалічення. То не жарт!

І показав веселому ключникові папір.

— Фіу, фіу!—крикнув той, роблячи зразу поважну міну.—Коли так, то вибачайте. Таких панів треба з честю приняти! Заждіть, мої панство, зараз вам візьму міру, якої шибениці для вас буде треба.

Це кажучи, видобув з кешені дерев'яний складаний локоть, розпустив його й підійшов до Гнатка, ніби й справді хотів узяти з нього міру.

Хлопець переляканий здрігнувся і притулився до брата. Хотів крикнути, але голос завмер йому в грудях.

— Ходи сюди!—заверещав ключник, від котрого чути було сильний запах горілки.— Вмів ти один з другим на шибеницю заробити, то дай-же собі спокійно міру зняти!

Присутні вояки і стражник, що привів арештантів, стояли мовчки, здавлюючи

сміх над оригінальним жартом ключника. Але хлопцям зовсім було не до жарту. Мороз, ослаблення, похмуре товариство, все це пригнобило їх; в обридливім жарті бачили страшну дійсність і подавалися взад перед наступаючим ключником. Що йно Влодко, поглянувши довкола, побачив насмішливі обличчя і пізнав, до чого воно йде. Але замість зрадіти, обурився з такого жарту, що їх обох на мент пройняв таким жахом. Чорні його очі загорілися мов два вуглики, кулаки стиснулися, а коли ключник, усе ще з грізною міною, приступив зовсім близько до нього і нахилився, щоби приложити лікоть, Влодко зі стисненими кулаками кинувся на нього, б'ючи його в лице, в бороду, в груди що сили і кричучи вриваним, приглушеним голосом:

— Собако! П'янице! Маєш! Маєш, щоби ти знав, як жартувати!

Ключник одскочив, немов укушений гадюкою.

— Браво, малий, браво! Буде з тебе добрий рекрут,—закричали вояки, яких іще три вийшло з вартівні приглядатися забавній сцені.

Цей оклик долив оливи до вогню. Лице ключника набігло кров'ю, зуби заскреготали. Стиснув кулаки й розмахнув рукою, приступаючи до Влодка.

— А ти, смаркачу!—крикнув,—то ти так до мене? Не досить, що на світі провинився, ще й тут будеш? На, маєш, щоби ти знав, як тут поводитися!

І підніс руку, щоби з цілої сили вдарити Влодка по голові, але піднесену руку задержав у повітрі капрал.

— Ні, пане,—сказав капрал суворо.—Ви завинили, не маєте права його бити!

— Що?—заверещав ключник, пробуючи вирвати руку.—А ви яке маєте право мішатися до нашого домашнього порядку[1])?

— Вибачте,—сказав спокійно капрал,—тут є наша вартівня і тут я маю право держати свій порядок. А там робіть собі, що вам подобається, я не буду до вас мішатися.

— Ну, я там того щенюка заб'ю,—крикнув ключник.

— Добре,—сказав капрал іронічно,—я буду за свідка!

Підчас цілої тої несподіваної суперечки брати стояли вкупі під стіною, стулені до купи, зблідлі, дрижучі і злякані. Їх дитячі серця стиснулися з жаху при вступі в той новий, так відмінний і страшний світ, що проковтнув їх, як думали, без вороття, мов якась страшна ненаситна потвора ковтає свою жертву.

— Пане Трапішевський—роздався раптом голос з глибини сіней!—А вам що такого? Чого так кричите на цілий кримінал?

Рівночасно із сутінка, в дальшій части тюремного коридора виринула мала, кругла як гарбуз постать пана началь-

---

[1]) Австрійські закони про карне поступовання містили дуже вільнодумні приписи що-до становища в'язнів у слідчім арешті, з тим одначе додатком «по скільки вони не противлятьсся в'язничному домашньому порядкові». На жаль, одначе, в кожній тюрмі є домашній порядок, що походить іще з часів темного абсолютизму і певно суперечить тим виданим законам, що тому є лише на папері, але в практиці зовсім не буваютъ примінювані.

ника тюрми з великою, товстою головою на короткій шиї, з гладко виголеним обличчям і добродушним усміхом на величких, червоних і налитих устах. Згідно з тодішніми приписами та постать зодягнена була в мундур напів військовий зі старшинськими обвідками і шпагою при боці, що надавало їй незвичайно комічний вигляд. Але саме той смішний вид, якого сам начальник був свідомий, той добродушний усміх, дзвінкий і ласкавий голос, швидкий, дрібний хід,—усе це було в яскравій суперечності з загальною фізіономією в'язничного закладу, а в очах арештантів робило начальника якоюсь появою з иншого світу, свіжою і симпатичною.

Але мимо позірної добродушности була то людина незвичайно сувора для всяких провин своїх підвладних, арештантів чи стражників та надзвичайно точна й сумлінна при виконуванні обов'язків своєї важкої служби. Особливо стражники мусили його берегтися. То й не диво, що почувши його голос, войовничий ключник зразу спустив гребінь і змалів, що годі було пізнати. Витягаючись по-військовому, з лицем зверненим до начальника, замість прямої відповіди на його питання, сказав урядовим тоном:

— Ще два цувакси, прошу пана начальника.

Це кажучи, подав начальникові доручення подавчого протоколу.

— Що то ви, хлопці—сказав начальник, поглянувши на папір і звертаючись потім до хлопців—за крадіж і каліченння. Бійтеся бога, діти, що ви наробили?

В-1109

Брати, все ще трясучися всім тілом, у німім здивованню гляділи на нього великими очима, не кажучи ні слова.

— Мій боже,—крикнув начальник, підходячи до них і приглядаючись їм ближче.— Та-ж ті бідняги босі й напів голі, промоклі, перемерзлі. Ну, і мають-же ті люди серце. гнати їх у такий холод з поліції і ще держати в «клітці». Швидко, пане Трапішевський, борзо! Принесіть їм сорочки, підштаники, кафтани й шапки. Все, що треба. Ходіть до моєї канцелярії, хлопці, зогрійтеся трохи, зараз вас переодягнемо. Мій боже, мій боже, навіть над худобою гріх-би було так знущатися, а то-ж люди, діти. Що воно знає про крадіж? Певно десь у сад залізли, пару яблук урвали, або щось подібне. І зараз то по криміналах тягати.

Так гомонячи сам із собою, чесний начальник отворив канцелярію і впровадив до неї хлопців. У канцелярії було хоч не дуже ясно, але зате тепло.

Промерзлі хлопці станули коло печи, щоби зогрітися. Щикавка стискала їх горла. На всілякі питання, задавані їм начальником, ніщо не відповідали, лише з під ока, як зловлені в лісі вовченята, споглядали на свойого нового пана.

— Дике воно, перелякане, занедбане, прибите нуждою і це має суддя судити,— бубонів дальше сам до себе начальник, ходячи по канцелярії і часом зиркаючи на хлопців.—Не їх я судив-би, але їх батьків, що їх на такий шлях пустили.

— Ми не маємо ні тата ні мами!— відозвався раптом Влодко тоном напів бутним, напів жалібним.

— А так, то річ ясна!—сказав начальник, ніби врадований, що йому одна загадка прояснилася.—Сироти без батька і мами, хто про них має дбати. Ну, але досить вам уже стояти коло печи, ще катару наберетеся! Ходіть сюди, скидайте свої мокрі лахміття, тут маєте сухі, переодягніться!

Коли хлопці перебиралися в однім куті канцелярії, начальник сів на своїм урядовім кріслі і вписавши, що було треба, до своєї книги, звернувся до ключника.

— А що, пане Трапішевський, скільки то нам гостей сьогодні прибуло?

— П'ятнадцять, прошу пана начальника.

— О, то багато, то багато! А маєте уже місце, щоби тих малих помістити?

— Або я знаю, прошу пана начальника. Може одного на 45?

— Але-ж там уже є 15.

— А один міг-би піти на 15.

— Але-ж і там уже 10, хоч це келія на вісьмох, так що два мусять спати на підлозі

— Ну, то дам одного...

В тій хвилині Влодко, лише в сорочці і підштаниках, що воліклися за ним по землі, підступив і перервав слова ключника.

— Прошу пана начальника,—сказав благальним голосом,—я прохав-би, щоби нас дати обох разом.

— Обох разом?—вигукнув здивований тою сміліcтю ключник.—Бачите його! Чого він хоче. Оба до одної справи належать і обох їх разом давай. Щоби ви

змовлялися, як викручуватися при протоколі.

— Того не можна, мій хлопче,— сказав начальник.

— Але ми-ж не будемо викручуватися,— перервав, оживляючись, Влодко.— Ми вже до всього призналися на поліції і не маємо чого викручуватися, а ми один без одного не можемо бути.

— Чому не можете?—питав зацікавлений начальник тюрми.

— Бо не можемо!— сказав поважно Влодко.—Відколи живемо, ми ще ніколи не розлучалися. Прошу пана начальника нас не розділювати. Ми будемо чемні.

— Як нас розділять, то я умру, голову до муру розіб'ю,— сказав зі свого кута Гнатко спокійним аж смішно рішучим голосом.

— Не будеш там тихо, смаркачу,— крикнув ключник.—Ви їх, пане начальник, не слухайте, то драбуги!

— Дайте спокій, пане Трапішевський,— відтяв начальник.—То вже моя річ, що з ними зробити. Дайте їх обох разом, але де?

— Коли обох разом, то може-би найкраще було на 44.

— Де? На 44 до Семка Тумана?

— Так, прошу пана начальника.

— Але-ж то божевільний. Він може котрого з них скалічити або вбити.

— Куди там, прошу пана начальника. Він їх тільки навчить послуху і покірности. Той, що вчора дістав від нього горшком по голові, не хотів його послухати й надто ще глузував собі з нього. А для хлопців це буде найкраще, бо старий не зіпсує їх.

Начальник подумав хвилю, врешті сказав.

— Хай і так буде. Провадьте їх на 44. Що правда, це келія лише на два ліжка, але малеча можуть оба спати на однім. А що будуть вкупі із Семком Туманом, то може це ще на щось пригодиться.

— Ну, волоцюги,—сказав ключник до братів, коли вийшли з канцелярії і спотикаючись у широких арештантських одягах, ішли сходами на другий поверх,— ходіть ви, тепер я вам покажу, як до мене сіпатися. Тут вам не пан начальник, але я пан. Ти шибенику,—гаркнув він до Влодка,— ти мені до очей кидаєшся? Ах ти небоже сотворіння! Але буде вам там, не бійтеся, пізнаєте, що то є Семко Туман. А я певно не буду такий дурний брати вас до иншої келії. Ого! Нехай вас хоч позабиває. Ще як почую ваш вереск, втечу на другий коридор, щоби нічого не чути, я вам не пан начальник, що над кожним волоцюгою розжалобльоється, як над рідним братом. Ану, беріть собі солом'яник, подушку, коц і простиню тут із цеї купи.

На коридорі другого поверху лежали великі купи реквізитів: соломою випхані арештантські сінники, такі-ж подушки, ніби чисті плахти і сиві вовняні коци. Хлопці взяли подушку, коц і простиню, але солом'яника мимо всяких зусиль не могли двинути.

— То мені злодії, навіть сінника собі занести не можуть!—гнівно крикнув ключник і досить сильно вдарив одного і другого в'язкою ключів по плечах.

— Ну, рушайте до келії!—і пішов наперед коридором. Врешті щез у темній заглибині муру, в якій були зовсім чорні, дубові двері, оковані довкола і навхрест грубими залізними штабами з малим віконцем по середині, забитим бляхою, рідко подіравленою як друшляк [1]), а крім того замиканою на зверх залізними дверцятами. Ключник отворив потім замок при дверях і, одпираючи їх, впустив братів по одному до середини, крикнувши:

— Цувакс! І ще цувакс!

І при тих словах не занедбав одному і другому дати знов в'язкою ключів у плеч і то з притиском, так що хлопцям ажі сльози в очах поставали. За арештантами і ключник війшов до келії, лишаючи за собою двері відхилені.

Казня під числом 44 була одна з ліпших у цілім закладі. Вже те одно, що находилася на другім поверсі, було корисне: була низька, вікно мала більше й доступніше, а тим самим мала більше світла і виду, ніж келія на першім поверсі, а тим більше на партері. Була то зрештою комнатка зовсім низька, що мала ледве 6 кроків здовж, а 4 поперек. Попід стінами по обох боках вікна стояли два тапчани, один застелений, а другий з голих дощок. У протилежних кутах по обох боках дверей стояла в однім куті залізна піч, скута залізними обручами, немов дуже тяжкий злочинець, а власне тому, щоби арештанти не могли зняти

---

[1]) Друшляк—з німецького Durchschlag — кухонне начиння з заліза для протирання яблук, гороху та ин.

верхньої части печи чи то для добуття вогню до куріння чи то в данім випадку для втечі, а в другім куті стояв дерев'яний причандал, званий у арештантському жаргоні «зоська». Це було ціліське умеблювання келії.

На застеленім тапчані, лицем звернений до вікна, сидів чоловік велитенського росту, з довгим, як молоко білим, волоссям, що спадало йому на могутні плечі, у звичайнім арештанськім одягу. На колінах мав ліру, на котрій очевидно недавно грав, бо права рука тримала ще ручку корби, а ліва спочивала на дерев'яних клавішах. Але в хвилі, коли хлопці через отворені двері ввійшли до середини, в казні панувала цілковита тишина, а потім спроквола звернулося до них жовте ніби мертвецьке обличчя, окружене білим волоссям і такою самою аж до грудей бородою. Зморщене чоло, бліді безкровні уста, а особливо цілком білі, кров'ю підбіглі сліпі очі надавали цьому обличчю щось страшного так, що хлопці на перший вид тої постаті станули як закам'янілі.

— Маєте тут двох цуваксів, Семку,— сказав до нього ключник.—Будьте їм добрим господарем! Як вас не схочуть слухати, то бийте, скільки влізе. Я вам дозволяю.

Й обертаючись до братів, на відхіднім промовив:

— Ну, бувайте здорові! А не забувайте, що дід Семко п'ять людей одної ночи зарізав і, що він сліпий, а як б'є, то не бачить, куди б'є. Сподіваюся, що й вам догодить.

Те сказавши, вийшов і двері за собою замкнув на колодку, що висіла при дверях на масивнім скоблі.

Остання рекомендація ключника до решти налякала хлопців і замкнула їм мову.

Отже ще перед карою запхано їх у товариство такого страшного чоловіка, п'ятикратного вбійника, піддано їх навіть почасти під його владу.

Стали бідняги зовсім запаморочені, не сміючи рушитись, не сміючи глянути на себе і як закляті не стуляли очей із широкого, мертвого, до них зверненого, на них сліпаками моргаючого лиця страшного дідугана.

— Ходіть сюди, діти! — сказав дідуган глибоким, немов гробовим голосом.

Хлопці навіть не могли думати про спротивлення і приступили до нього.

Раптом дід простягнув довгу кості сту руку, хопив нею Влодка за голову і притягнув до себе. Влодко зі страху аж губи загриз, щоби не крикнути, гадаючи, що дід зараз на вступі, пан-біг знає, що хоче з ним робити. Але дід, притягнувши його близько, лівою рукою відложив на бік ліру, а потім почав обома руками обмацувати Влодкове волосся, чоло, лице, плечі незвичайно дбайливо й систематично, як вправний купець обмацує штуку худоби, яку хоче купити. Потім нахилився й обнюхав голову хлопця, втягаючи носом запах його волосся, як пес, що нюхом іде за слідом звіря.

— Як називаєшся? — запитав дідуган.

— Влодко Калинович.

— Влодко... Влодко... Влодко Калинович, — повільно повторяв дід, немов-би вчився на пам'ять отих слів.

— А скільки маєш літ?

— Дев'ять.

— А яке маєш волосся?

— Чорне.

— Чорне! А так я й гадав. І я колись мав чорне волосся. Це гарно.

— Ну, а другий де?

І знов витягнулася довга рука в порожній простір, поки не намацала Гнатка.

— Це мій брат Гнатко,— сказав випущений і осмілений де-що Влодко, підчас коли дід з Гнатком робив ті самі маніпуляції, що і з ним попереду.

— Гнатко... Гнатко Калинович, чи так?

— Так, — сказав тихо і несміло Гнатко.

— А ти скільки маєш літ?

— Також дев'ять, ми близнюки.

— А волосся яке маєш?

— Біляве.

— Ага, бачиш його! Біляве. І це гарно Моя жінка мала біляве волосся... хороша була. А за що вас сюди привели?

— Ми ходили красти картоплі,— казав відважно Влодко,—аж тут господар зайшов нас ззаду і схопив обох у руки.

— Обох?—живо закликав дід.—А то як?

— Ми не мали куди тікати, тож ми оба, кинулися на нього. Ми думали, що як разом на нього вдаримо, то може повалимо його на землю.

— А бачиш його, що за хитрі хлопці. І хто-би сподівався,—гукав дід очевидно задоволений і його сліпе обличчя оживилося, заясніло виразом внутрішнього життя.

Хлопці почувалися вже далеко свобідніше і менше пригноблені його присутністю, хоч усе ще стояли непорушно напроти його, сперті об свій голий тапчан.

— Але,—сказав Влодко,—господар, чорт, мабуть того сподівався, бо присів, розставив руки і схопив нас обох за ковнір, нім ще ми могли на нього вдарити.

— Овва! — закликав дід із живим спочуттям.

— Зловив нас, —оповідав дальше Влодко,— і як нами обома потряс, то я гадав, що мені голова з карку злетить, як яблуко з галузки. О!—думаю собі,— щоб ти здох! І кричу Гнаткові: «вали його лобом у бік!» — як лише його Гнатко головою в бік гримнув, він лівою рукою хапнувся за ребро, а Гнатко в ноги. А я тимчасом ніж з кишені, як фалатну його в праву і мене мусив пустити.

І так ми втекли, ще й краденої кукурудзи набрали, бо вже не мав охоти гнатися за нами. Що йно вечером на вулиці забрав нас поліцай.

— Молодці хлопці, —сказав дід. — Мудрі хлопці! І я колись такий був і ще й тепер таких люблю. Не бійтеся, буде вам тут добре, я лише нюньок і плаксіїв не люблю. Тих б'ю, чим попало. А ви не бійтеся. А що вам той п'янюга ключник про мене набалакав, то ви плюньте йому в очі. Бреше як пес. Я нікого не вбив. Правда, пани мають на мене підозріння, що я вирізав цілу родину. Зате вже десять літ мене мучать. Десять літ слідство зі мною провадять, а нічого вислідити не можуть.

По всіх судах мене волочать, сотки свідків стягають і нічого доказати мені не можуть; я осліп у слідстві, посивів у слідстві і чую, що в слідстві помру, а вини мені не докажуть.

Все це сказав голосом спокійним без ніякого зворушення або обурення, вліпивши свої білками і кров'ю заплилі очі в пустий простір, немов-би з якоїсь невидної книжки читав суху записку про якусь дивну і зовсім байдужу подію. Але на хлопців те коротке оповідання тим сильніше зробило вражіння. Стояли, запираючи дух у собі і вдивляючись у діда з зовсім иншим почуттям, з незатаєним співчуттям і милосердям.

— Маєте, злодії, сінник,—сказав ключник, отворяючи двері,—хоч варто-би вам так зробити, щоби ви спали на голих дошках.

Арештант положив сінник на тапчані і мимоходом шепнув щось дідові, на що той лише головою кивнув. Арештант пішов, двері замкнулися, а хлопці взялися стелити ліжко. Сінник був великий, так що для обох їх було на нім місця доволі. Також і коц один для обох вистарчав так, що Влодко пошептавши з братом, звернувся до діда.

— Може вам ще одного коца треба? Для нас буде одного.

— А як змерзнете? Тут іще не топлять, аж від «усіх святих» починають, а вночі холодно.

— Маємо дві простині! А може ви мерзнете вночі, то вам коц пригодиться.

— Авже-ж що мерзну,— сказав дід, приймаючи коц.—Бог заплатить вам, діти!

Сумерк западав що раз густіший. В казні залягла тишина. Дідуган усе ще сидів на своїм місці, не думаючи навіть кластися. На його колінах знов лежала ліра.

— Ідіть спати, діти,—сказав.—Не дивіться на мене, я старий, не можу спати. А ви певно втомлені.

Хлопці і справді були дуже змучені й ослаблені із-за попередньої безсонної ночи і перестуди.

Розібралися отже і поклалися вкупі на своїм тапчані. Але заснути не могли. Лиця їх постійно звернені були на діда, якого голова на потемки блестіла як білий неозначеної форми туман. По хвилині мовчанки дідуган зідхнув пару разів, похилив голову і поволі покрутив корбою ліри. Струни інструменту видали протяглий, жалісний голос, ніби зойк тихий. Клапнули під пальцями діда клавіші, струни видали ще жалісніший акорд. Той акорд потягся в нескінчену даль, впадаючи часом у відміну, то знов повертаючись до первісних тонів. До тої музики дід заспівав тихим, але чистим і виразним голосом сумну арештанську пісеньку:

Сумно світить місяць, а мені не спиться,
Ніколи нещастя моє не скінчиться,
Я сиджу в в'язниці і терплю неволю
Плачу й нарікаю на нещасну долю.

Хлопці мимоволі щільніше притиснулися один до одного на згуки тої музики і тієї пісні, співаної повільно на нуту дуже просту, а про те зворушливу до глибини, особливо для кожного, хто буває в тім становищі, про яке говорить пісня.

Гнатко притулив лице до шиї брата і почав потиху плакати; його теплі сльози капали на шию Влодка. Влодко зразу хотів його попрікнути, але не міг, відвернувся лише, поцілував Гнатка в мокре око і сказав шопотом:

— Ну, ну, дай спокій, якось воно буде!

А дід дальше співав про долю арештанта:

Кликали до суду зізнання складати,
Мій адвокат гнівно взявся докоряти.
Став мене корити: скажи, чи убив ти,
А як скажеш правду, не будеш тут гнити.

— Слухай, Владку, слухай — шепнув Гнатко, підводячи голову і надслухаючи. Об стінку під їх боком стукано очевидно куснем дерева.

Насамперед застукано раз. Дідуган зараз перестав грати і співати, відложив ліру, встав і не мацаючи, підступив до стіни, де кінчився їх тапчан, і дерев'яним клавішом своєї ліри так само стукнув о стіну. Зараз відозвалися з тамтого боку численні стукання в певних відступах, то частіші то рідші. По кожнім відступі дід стукав по разу, ніби даючи знак, що зрозумів. Потім телеграфіст із сусідньої келії скінчив, а дід почав йому таким самим способом передавати новини. Хлопці чули про той спосіб порозуміння, якийсь зі старших вуличників учив їх навіть злодійської азбуки, але не затямили собі її, не могли отож нічого зрозуміти з тої розмови, що велася через стіну.

Скінчив дід і знов почав сусід, але цим разом коротко. Замість відповіди дід

стукнув тричі і відійшов від стіни, а станувши під вікном між тапчанами, тричі стукнув зап'ятком у підлогу. По хвилі відізвавсь із долу також потрійний стукіт. Дід виліз на фрамугу вікна і приложив голову щільно до грати, а руку висунув на двір і зараз втягнув її назад, відвязавши з довгої, тоненької з прутів звязаної жердки лист, поданий йому через вікно з сусідньої келії. Зліз із вікна, підсунувся під тапчан, на якім лежали хлопці, і намацав десь у захованій щілині мотузок.

На його кінці прив'язав лист і спустив через вікно вниз до казні, що лежала безпосередньо під ним, де його також відібрано. Коли дід звивав мотузок, відізвалися знов три стуки з долини, знак що лист відібраний. Дід відповів так само прикратним стуком зап'ятка в долівку, а потім своїм клавішом стукнув тричі в стіну й аж одержавши таку саму відповідь, сів знов на своє місце і взявся до ліри. Вечірня почта була полагоджена.

Хлопці з подивом поглядали зпід свого коца на всю ту роботу. Їм здавалося, що дід уночі відмінився, що напливаюча пітьма влила в ту велитеньку постать нове життя. Його рухи були певні і бистрі, голос чистий, дзвінкий і зовсім не такий гробовий, яким говорив до них, а та жива комунікація його з арештантами в усіх кутах надала йому в їх очах принаду якоїсь таємної сили. В їх уяві снувалися сцени з маминих оповідань про старих чарівників і ті чарівники прибирали зовсім виразні риси і вид Семка Тумана.

А дід сидів знов спокійно й непорушно на своїм тапчані. Спати ані не думав. Настроївши ліру, заграв ті самі, що й перед-тим сумовиті акорди й кінчив перервану арештанську пісню.

Я сказав всю правду, засуд ось читають.
Прийшли батько й мати, сумно мя вітають:
Будь здоровий, сину, закутий в кайдани,
Не хотів нас слухать, ходи в дерев'яних.

Голос замовк на хвилю, лише ліра бряз-кає. Чи то дід зідхнув? Чи струни посу-нулися по дерев'янім кілку?

Але ось знову дід заспівав тихіше, жаліб-ніше.

Маєш дерев'яшки, обстрижений волос,
Сидиш у в'язниці, в полі паде колос,
Маєш дерев'яшки і сіру сукману,
Я тебе стидаюсь, як при тобі стану.

Пісня скінчена. Ліра забреніла сильніше, живіше, немов-би вбогі, сумні тони на її струнах затриміли в передсмертних судорогах. І поплив у півсонній уяві хлоп-ців далекий широкий потік темряви. Дощ ллє і хлюпотить у баюрах. Осінній вітер гонить по пустім полі і десь далеко-далеко свище поміж крутими берегами. А по-серед тої темноти, слоти і вітру йде бідний арештант, перемоклий, перемерз-лий і плаче. Сльози його грубі, гарячі па-дуть голосно мов на шкляну підлогу і розбиваються у тисячні бризки: кап-кап!

— Цить!

— Чи то шкляна підлога розбренілася від сліз, що на неї капають?

— Чи може діткнуло її те жовтаве світло, що паде косим стовпом з нетрів пітьми?

— Ні, то підлога бринить. То в тім світлі грає рій золотих мушок і видає тихий, ледве чутний, але безмірно любий звук з невиданих діямантових крилець: нь-нь-нь, нь-нь-нь!

Звук той наближається, стає сильніший, виразніший. Н-н-н! Відпливає вгору, вгору, ще вище, тихіше, врешті розплився цілковито в просторі.

Хлопці заснули.

1894 р.

ПАНЩИЗНЯНИЙ ХЛІБ

Було це зимою в початку 1896 р. По вічу в Перемишлі запросили мене торецькі читальники, а головно посол Новаковський, поїхати з ними до Торок. Я давно бажав бути в Торках і радо згодився поїхати, а двомилева їзда саньми по снігу, при світлі місяця була для мене радше принадною, ніж страшною. Їхала нас спора купка. Мені прийшлося сидіти в санках Андрія Крицького, старого селянина, котрого я пізнав на вічах, як доброго бесідника. Дорогою я пізнав його ще ліпше як оповідача. Ми мали час розбалакатися, а Крицький оповідав невтомимо. Він знав усіх в селі, знав історію кожної хати, кожного закутка, а пам'ять його сягала хоч недалеко, а все таки пару літ по-за 1848 рік. Про останні роки панщини були його оповідання власне найцікавіші, найглибше запали мені в тямку. Може колись мені вдасться списати їх у цілості (Крицький жиє досі й дай йому боже ще жити много літ!). А тепер я передаю з пам'яти одну частину з його оповідання — не до-

словно, а так, як вона уформувалася в моїй пам'яті.

* * *

— Я ще був молодий, коли панщину скасували — оповідав Крицький — тільки три роки я робив її. А проте буду ті три роки таямити, доки мойого життя. Люті часи були, паночку! Теперішня молодіж, богу дякувати, не має і поняття про те, що тоді діялося. І нехай не має! Не треба їй мати та дещо таки повинна-би знати. Те, що ви розповіли в своїх «Панських жартах», то правда, але то не вся правда. Ви того, пане, не могли знати докладно, бо вас тоді ще й на світі не було. А хто того сам не бачив на свої очі, той не може собі те так легко зміркувати. Подивіться на наші поля, пане! Богу дякувати, землиця благословенна, навіть найбіднішій може жити, коли тільки має пару здорових рук і охоту до праці. Еміграційної гарячки ще тут не знаємо. Їмо хліб житній або пшеничний, вівсом коні годуємо, голоду не терпимо. Маємо своє тягло, свої ковані вози, маємо в селі школу, читальню, склеп громадський, а зате не маємо ані одного лихваря. Одним словом, стоїмо на власних ногах, оскільки то в Галичині хлоп може стояти на власних ногах.

Та не питайте мене, як тут виглядало перед 1848 роком! Досить вам буде лиш тільки сказати, що в цілім селі не було ані однісінького воза. Тільки у пана були вози, а у хлопів тільки сани. Саньми звозили літом збіжжя до стоділ і сіно до стогів,

на санях вивозили обірник[1]) на поле, на санях, чи літо чи зима, вивозили й умерлих на кладовище.

— Ну, та вмерлому байдуже. А як жили живі! Я тільки про себе скажу. Мій тато був з Медики родом, мав двох братів, усі три були хлопці гарні, спосібні. Взяв пан одного до двору за локая, поїхав з ним до Бродів і там програв його в карти другому панові. Ще й досі десь там в Брідщині є фамілія Крицьких, то наші свояки. Вернув пан додому, взяв другого брата до двору, поїхав із ним до Варшави і знов десь його запропастив. То мій тато бачить, що й його жде таке саме, взяв та й утік сюди до Горок. Ніби то під одним паном було, але все воно дальше від пана, і якось так йому минулося. Бідував тато дуже, оженився бідно, не було з чого жити, а тут на панщину гонять. Ледве мені дванадцять літ минуло, мусив я йти на панщину. Ой, назнався я за три роки всякого знущання! Не дай боже й згадувати!.. Та я не про себе вам розповім.

Був у нас у селі бідний та нещасливий чоловік, Онопрієм звали. Таки направду, що був і бідний і нещасливий. Нині ніби то бідніші буваютъ і живутъ на світі, халупники без кроку поля, навіть комірники між людьми по-людськи виглядаютъ. Тоді не те було. Онопрій мав хатину, мав огородець, мав пів прута[2]) поля. Тепер-би то був сякий-такий господар, а тоді

---

[1]) Обірник—гній.

[2]) Прут поля—вузенька, як прут, а довга нивка, коло півдесятини.

називався пішак. Як нині бачу його! Згорблений, з запалими очима і лицем такої краски, як земля свята, босий зимою і літом, без капелюха ані шапки, принаймні я ніколи не бачив, щоби голова у нього була чим небудь накрита; сорочка груба, з міхового [1]) полотна, чорна, як стеля в курній хаті; поверх сорочки стара, з долини обігнила і обшарпана веретянка, підперезана ликом або перевеслом, оце була вся його одіж, чи то зима чи літо. Все зігнутий ходив, усе звільна, ледве ліз, усе щось жвав у роті і все голодний був. Ми хлопці чи то пасучи панські вівці, чи роблячи яку иншу роботу, нераз сміялися з нього, дразнили його. Він ніколи не гнівався, не підніс голосу, а все якось так покірно, таким приниженим та прибитим голосом відповідав:

— Так, дітоньки, так! Жартуйте здорові. А хлібця дайте, коли маєте, бо бігме, що ще-м його святого сьогодні в роті не мав...

— А що-ж ви раз-у-раз жвете, Онопрію?—питаємо, бувало.

— Ет!—відповідав він неохітно і, понуривши голову, важко зідхав.

— Онопрій жвачку жве, жвачку жве!—крикне було дехто з пастухів. Другі підхоплять, регіт піде по толоці, а Онопрій нічого, відвернеться та й шкандибає до своєї роботи. Раз тільки я бачив, що він тайком отирав собі очі брудним рукавом своєї веретянки.

Жінка у нього була зла, так говорили в селі. На вигляд не можна було того

---

[1]) Міховий—з мішка.

по ній пізнати, бо молодиця була вродлива, здорова, рум'яна й весела. Тільки пізніше я зрозумів, яка лиха доля спарувала їх обоє. Онопрій довго парубкував, служив при дворі, свойого не мав нічого, аж нараз пан казав йому брати Марту. Це було його нещастя, бо Марта взяла його під ноги, притлумила, прибила до землі, морила голодом, навіть казали, що била його вечорами, а сама бігала за дворáками. За такою жінкою Онопрій швидко постарівся, згорбився, пожовк і зів'яв, зробився «гусячим повітрям», як казали в селі.

Не знаю вже, по якому там інвентарю, досить, що Онопрій, хоч ніби-то господар, а не наймит, був майже день у день на панщині. Здається, що жінка гонила його сама робити понад припис, платні дні. Та яка то його робота була? У бідолахи не було сили за хруща, і коли инші не допомагали йому чи то на загоні, чи в стодолі, то атаман не жалував нагайки, бив, копав ногами, аж кості в старого тріщали. А він терпів, ані пари з уст не пускаючи. І диво! Нераз здавалося, що не встане від тих нелюдських побоїв, що всі кості в нього поламані—аж ні! Полежить трохи, постогне тихенько, а далі встане та й знов помаленьку починає порпатися, ніби-то робить щось, не швидче й не ліпше, як і перед бійкою.

Одного разу,—як нині тямлю і до смерти того не забуду,—було якось коло полудня.

Саме пшеничні жнива були. Вигнали людей громаду на панський лан і власне вже один вижали. Треба було йти на

другий лан, аж ген на другім кінці поля, за гостинцем[1]). Ви, пане, не думайте, що то така проста річ була перейти з одного лану на другий. То нині люди переходять з ниви на ниву, серпами поблискують, віддихають повними грудьми, простують крижі, перекликаються, вітаються, жартують або про здоров'я питають. Тоді не те було. Пани все лоточили своїх наставників: не вмієте порядку держати, часу багато тратите, поки з одного лану на другий переліземе. А наставникам то що? Вони на конях, нагайки в руках...

То скоро одного лану діжнуть, зараз кричать:

— А ну, що духу на другий лан! Далі!

І пускають коні тропом[2]), а всіх женців, старих і малих, серед сквару[3]) і спраги, серед куряви чи дощу женуть перед собою. Втомлені важкою працею, не вспівши віддихнути, люди біжать, що можуть вискочити, звісно, що молоде та сильне, те біжить наперед, кричить, вівкає, регочеться, так, що здалека думав-би, що яке сполошене весілля жене по полю. Але вагітні жінки, старі та діти не можуть надужати, лишаються з заду. Ой, гірка їх доля. Атаман на коні за ними, пере нагайкою, не питає, чи по плечах, чи по голові. Біжать бідні, падуть у рови та борозни, нераз під кінські копита. Ой, пане, скільки то разів я бачив, як вагітні

---

[1]) Гостинець — шлях.
[2]) Тропом — бігцем.
[3]) Сквар — жара.

жінки отак падали, а вставши, мали на плечах сорочку пописану червоними басаманами! Це нагайка крізь полотно тіло попрогризала.

Отже раз гнали отак громаду з одного лану на другий.

Бігли людоньковe полевою стежкою, задихані, червоні, присипані пилом, очі кров'ю поналивані, бо спека була велика. Я стояв край дороги, пас панські коні на перелозі. Пробігли попри мене насамперед парубки, далі дівчата, потім чоловіки, а ззаду старинння ногами набиває. І Онопрій був між ними та він на самім заді лишився. Так і видно, як коліна під ним дильковчуть, а роззявлені уста силуються захопити яко-мога більше повітря. Та де тобі, не може бідолаха за иншими наспіти. А атаман ось-ось за ним на коні. Ще хвилька, аж тут як не роздасться крик:

— Predzej chamie, predzej![1])

І рівночасно свиснула нагайка, чорною гадюкою блиснула в повітрі й обвилася довкола голих по коліна Онопрієвих ніг. Легенький ляск, знов блиснула в повітрі нагайка і знов окрутила голі ноги старого. Він тільки ойкнув і повалився на землю, а на ногах відразу виступили два широкі, червоні персгені і з них помалу почала виступати кров.

Атаман зупинив коня.

— Wstawaj, drabie[2])!—кричав до Онопрія.

Той звільна, натужуючися, почав підні-

---

[1]) Скоріше, хаме, скоріше!

[2]) Вставай, злодюго!

матися до гори. В тій хвилі нагайка ще раз оперезала його плечі. Він похилився, мов зігнута лоза, і в тій хвилі щось чорне та тверде випало у нього з-за пазухи і покотилося до рова. Онопрій сягнув рукою по свою згубу, та не встиг захопити її на льоту.

— Co to jest?[1])—крикнув атаман, бачучи його рух.

— Та...та...так! — лепотів Онопрій.

— Podejm i podaj tu[2])! — кричав атаман.

Онопрій, усе ще згорблений, весь тремтячи, зліз до рова, підняв і подав атаманові те, що випало в нього з-за пазухи. Атаман довго придивлявся тому предметові, а Онопрій стояв перед ним без шапки, зложивши руки на груди, мов до молитви. Я не зводив очей з його ніг. Коліна раз-у-раз дилькотіли, мов у чоловіка, що дуже змерз, а з червоних перстенів на худих та чорних від бруду литках тоненькими смужками плила в долину кров і швидко всякала в сірий пил дороги.

— Co to jest? — запитав нарешті атаман Онопрія.

— Та... та... то... то хліб.

— Co? Chleb[3])?

— Ну, так, мій хліб. Я такий їм. В инших людей то макуха, а в мене, паночку, хліб.

Атаман ще хвилю держав Онопріїв хліб у руці, оглядав його, нюхав, а далі рука в нього якось дивно задрижала, він шпур-

---

[1]) Це що таке?
[2]) Підійми й дай сюди.
[3]) Що? Хліб?

нув тим хлібом геть на поле, швидко видобув із кешені хустку й почав обтирати собі очі. Навіть він розплакався.

Знаєте, пане, повідають, що десь колись пан-біг зробив таке чудо, що заставив каміння плакати. Певно, що те чудо було божа сила. Але, грішний чоловік, я думаю, що то було більше чудо, коли отой наш атаман заплакав над Онопрієвим хлібом. Я малий тоді був, чотирнадцять літ, а як побачив його сльози, того чоловіка сльози, що був для нас, як огонь, як звір без серця, то мене щось шпигнуло, мов ножем, у серце. Я до тої хвилі нічого не розумів, не застановлявся: казали робити, я робив, били, я терпів, бо бачив, що й инші так само роблять. Я й не думав, щоб то могло бути инакше, навіть не розумів, чи то зле так, чи добре. Противно, нераз мені говорили, що то так треба, що так пан-біг дав, що хлоп лінивий і треба гнати його до праці. Але оті атаманські сльози відразу все в моїй душі перевернули. Я пізнав, що мусить бути страшне зло, страшна кривда на світі, коли навіть такий звір мусить над нею заплакати.

Атаман помовчав хвилю, ще раз обтер очі хустиною, а потім винявши з череса якийсь гріш, кинув його Онопрієві і сказав:

— Na masz! Idz do karczmy i kup sobie chleba! A zaraz łam wychodz do roboty [1])!

І не дожидаючи довше, затяв коня і пігнав за женцями, а Онопрій, понуривши

---

[1]) На, маєш! Йди до коршми й купи собі хліба. А скоро виходи до роботи!

голову та не озираючи навіть закривавлених ніг, потюпав дорогою до села. А коли геть відійшов, я підняв його той хліб і сховав його за пазуху. Зразу я думав на сміх показати иншим пастухам, щоби побачили, яку то жвачку жве що-дня старий Онопрій, але, коли я взяв макуху в руку, проняв мене такий жаль, що я й собі-ж отам серед поля, при панських конях, заплакав, мов мала дитина. І прийшовши вечором додому, я сховав ту макуху у скритку за стріхою й держу його донині і внукам своїм лишу на пам'ятку.

То вже були останні панщизняні жнива. О велицідні [1]) потім скасували панщину і люди вже веснували на своїм. Старий Онопрій не врадувався, все однаковий був.

— Що вже мені свобода!—зітхав він.— Будьте собі свобідні, а моє вже пропало.

Одного тільки бажав: покушати свого власного житнього хліба...

— От-би мені хлібця житнього з власного поля покушати!—говорив нераз.— Може-би я аж тоді засмакував свободу.

Жнива надходили. Жито вродило на чудо, вище хлопа, а колос, як праник. Старий Онопрій день-у-день рано вибігав на свій загін, придивлявся своїому житу, зі страхом слідив кожну хмару, зривав колосок і вилущував зернятко, чи вже можна жати. Дождався нарешті, затвердло зерно, пополовіло стебло, похилилося вниз. Ще люди й не збиралися на жниво, а старий Онопрій одного дня взяв серп та й пішов на свій загін.

---

[1]) О велицідні—коло великодня.

— Вижну два, три снопи, витовчу зерно, змелю на жорнах, аби тільки покуштувати хлібця святого.

Вечоріло. Я ще з одним хлопцем вертав з поля від сіна. Йдемо стежкою по-між жита, розмовляємо, аж глянь, перед нами щось повзе та шелестить. Підбігаємо ближче,—а це старий Онопрій. Нажав три снопи жита, поклав один на голову, другий на одне плече, а третій на друге, згорбився вдвоє й лізе додому. Снопи великі, жито вродливе, так що колосся аж землею за ним тягнеться. Йдемо за ним, розмовляємо, жартуємо і все то один, то другий ніби не навмисне стане йому на колосок. А в нього й на стільки сили нема, щоб відірвати колосок від стебла; за кожним разом стане й не обертаючися, жалібно-спокійним голосом говорить:

— Ей, хлопчики, та дайте спокій! Адже це хлібець святий!

Жаль нам його стало, перестали йому збитки робити, а далі я сказав:

— Дайте, татусю, я вам занесу ті снопи до хати!

— Ні, синку, вже я сам!

Провели ми його аж до хати. Жінки його не було дома, двері були засунені з середини. Поки ми найшли дерев'яний ключ під стріхою, поки відімкнули двері, Онопрій стояв, усе ще держачи снопи на собі. А коли двері отворилися, він якось прожогом кинувся до середини та спотикнувся на порозі й тихенько разом зі снопами впав на землю. Так немов-би присів. І тихо. Снопи вкрили його.

— Що вам, татусю? — питаємо з надвору.

Не відповів. Вбігли ми до сіней, відкинули снопи, а він лежитЬ на землі, лицем вниз, неживий.

Не дочекав покуштувати свобідного хліба!..

1896 р.

ЧИСТА РАСА

Літом 1895 року проїзжав я залізницею з Будапешту до Галичини. Жара стояла страшенна. Крізь вітворені вікна вагону так і сипався вугляний пил від машини і запирав дух. Ми поспускали стори в купе і їхали мовчки, від часу до часу промочуючи пересохле горло кількома краплями огидного фабричного вина, котре ми на двірці [1]) в Будапешті купили за правдиве угорське.

Не дуже далеко від Будапешту до нашого купе (це було купе другої класи) війшли два нові пасажири. Один був старший пан, високий, статний, з замашистими шпакуватими вусами й коротко обстриженою, зовсім уже сивою чуприною; проте лице його горіло ще здоровими рум'янцями, а на губах, рум'яних та м'ясистих, знати було невигаслу фізичну силу й енергічну змисловість [2]). Ті самі прикмети чути було і в його голосі — дзвінкім та сильнім, котрого він очевидно не привик був прити-

[1]) Двірець—вокзал.
[2]) Змисловість — полонізм, похитливість.

шувати. З усеї зверхньої подоби, з одежі ніби простої, а все таки добірної та гарно шитої, видно було, що це заможній сільський дідич із якогось дальшого комітату[1]). Його товариш був молодий, може 16-літній хлопець, шатен, дуже красивий з лиця, того типу з широкими простолінійними рисами, що в дітей віщує високий ріст, сильний розріст костей і загалом показну зверхню подобу. І молодий хлопець, хоть у нього вус ледве що почав засіватися, був уже ростом мало що менший від старшого пана, в котрім зі схожости рисів зараз можна було пізнати його батька. Очевидно, молодий хлопець був гімназист, що по скінченню курсу пару день пробув десь у знайомих близько Будапешту, а тепер разом із батьком їхав у рідне село, щоб на повній свободі покористуватися вакаційним часом. Це й справді так було,—ми швидко довідалися про це з розмови з обома подорожніми.

Старший пан був дуже живої вдачі, любив говорити, оповідати, жартувати. Поки поїзд стояв на станції, він що-хвилі вибігав, то говорив полукричачи до когось крізь вікно вагона, то балакав щось до кондуктора тою мовою, в котрій кожна десята фраза пригадувала мені поламане наше:

— Едь Федь, та не тедь!

А коли поїзд рушив, пан розсівся вигідно в купе, занявши враз зі своїм сином цілу лавку—правда, нас в купе було всього

---

[1]) Комітат—повіт, район.

п'ятьох: я, мій товариш Русин і ще якийсь німчик комівояжер—і розпочав розмову. Зразу пробував по-мадярськи, та переконавшися, що ніхто з нас, крім нього і його сина, не вміє цеї мови, зачав говорити по-німецьки. Говорив не вгаваючи, без поспіху, досить плавно, певним себе і добродушно-протекціональним тоном, поводився з нами дуже чемно, та видно було, що не розкусивши гаразд, хто ми, і якої народности, вдавав перед нами джентльмена на всякий випадок. Ми довідалися від нього, що він потомок старої шляхти угорської, що має значну маєтність десь коло Ніредьгази, що перед кільком роками повдовів і має тільки цього одного сина, що цей син, скінчив власне шосту класу гімназіяльну відзначається феноменальними спосібностями й батько бажав-би запевнити йому блискучу будущину і т. д. Коли батько почав дуже хвалити спосібності свойого сина, хлопець почервонів, як рожа, і промовив по-німецьки:

— Але-ж, татку, псуєш мене! Як можна таке говорити, коли я сам ліпше знаю що я зовсім не така мудра голова.

— Мовчи, мовчи! Тебе не питають!— добродушно-строго промовив батько. Очі його світилися, видно було, що дуже любив цього хлопця, котрий з лиця, як казав, пригадував йому зовсім його покійну жінку.

Почувши, що цей пан—буду називати його пан З.—живе недалеко Ніредьгази, ми якось мимоволі згадали про голосний тамошній процес за-для Тіса-еслярського вбивства.

— Ах, не згадуйте про цей огидний процес,—скрикнув пан З. тоном патріотичного сбурення.—Ритуальне вбивство! Бійтеся бога! Навіть вірити не хочеться, щоби в цивілізованій Угорщині в XIX віці було можливе щось таке! Це дійсна пляма на нашій історії. Нині щось подібне не могло-би статися. Сміло скажу, нема нині в Угорщині чоловіка, котрий-би повірив такій байці, як ритуальне вбивство.

— Угорщина поступає наперед,—сентенціонально промовив комівояжер.

— О, ми поступаємо наперед! Прошу тільки пригадати, в яких то річах ми в останніх часах випередили всю Европу! Стрефовий тариф на залізницях це-ж здобуток цивілізаційний, не правда? І що-ж? Ще німці дебатували, чи це можливе діло, а ми взяли, запровадили й відразу рішили справу. А наші конфесійні закони! Наші цивільні шлюби!... Панове, це справа дуже важна! Принципіяльно важна!

— Для менеще важніше принципіяльно,—промовив я — знати, чи цей поступ доторкається тільки вершків нації, чи обхоплює всі її верстви аж до споду?

— Всі, всі!—з запалом і ненадумуючися скрикнув патріот.—І неможливо инакше. Подумайте, по наших пустах[1]) паровий плуг свище. Це-ж революція соціяльна... мирна, розуміється, мирна!

— Мирна або й не мирна!—втрутив я.—За паровим плугом потяглися й бунти Альфельдських рільних робітників. І власне вони спонукали мене до цього питання,

---

[1]) Пуста—степ.

бо признаюся панові, в тих бунтах видно було дуже мало культурности, а багато примітивної дикости.

— Ні, ні, ні! Хибно вас інформовано! — кричав патріот, мало що не затуляючи собі вуха. — Мало культурности в угорських робітників! То хіба приблуди, Словаки та Руснаки, це справді дич. Але угорські робітники! Господи! Я не соціяліст і не симпатизую з ніякими соціяльними теоріями, але дивлячись на наші робітницькі організації, слухаючи диспут в робітницьких товариствах, я радуюся, мов дитина. Радуюся не чим, а поступом, розвоєм, почуттям зростаючої сили мадярської нації. І не я один! Знаєте, між мадярською шляхтою в тім згляді нема консерваторів. Хто мадярський патріот, той мусить бути поступовцем. Не знаю краю, де-би хвиля прогресу так сильно і так нагло[1]) захопила цілий народ, як в Угорщині.

Пан З. був-би певно довго ще співав похвальні пісні угорському поступові та поїзд зупинився. Ми були на станції в Мішколці, де поїзд стоїть 15 мінут. Треба було висісти й покріпитися чимсь, то й розмова перервалася на хвилю. Та висідаючи з вагону разом із паном З., ми побачили на стежці за двірцем купу людей згорблених, із клунками на плечах, в коротких не то плащах, не то чугах з білого, примітивно тканого овечого сукна і в повстяних капелюхах. Вони спочивали на траві й закусували чорним, як

---

[1]) Нагло — раптово.

земля, хлібом, лицями обернені до поїзду. Між ними були й жінки й дівчата, та не чути було веселого гомону, ані сміху, ані пісень. Ціла група робила враження яких ось полудиких кочовиків, що попали в цивілізований край, де все для них чуже, все страшне й несамовите, все грозить їм загладою. Я добре знав, що це за люди, та вдав із себе наївного й запитав пана З.:

— А це що таке?

— Це?—протягнув пан З., поправляючи цвікера [1]) на носі й ніби то пильно приди-вляючися групі.—А, це наші Готентоти. Це ті Руснаки, про котрих я вам згадував.

— Невольники?—запитав я найсерйозніше в світі.

— Невольники!—аж скрикнув патріот.—Що-ж це ви думаєте, що в Угорщині ще існує невольництво?

— Ну, але їх вигляд, їх прибиті та застрашені фігури...—вибачався я.

— То некультурність, одна некультурність і нічого більше!

— Значить, вони вольні горожани?

— Але-ж розуміється!

— Вольної угорської держави,—цідив я далі з притиском на кожнім слові.

Пан З. почув шпильку.

— Ну, так. Тільки бачите, тут одна річ, один гак... Ну, та ми ще поговоримо про це.

Ми були при буфеті. Почалася горлова справа, і поступ Угорщини міг тим часом спокійно йти собі далі. Покріпившися, ми вийшли на перон. До всідання було ще

---

[1]) Цвікер—пенсне.

кілька мінут часу, то я хотів ближче придивитися групі своїх земляків, котрих пан З. ласкаво зволив назвати Готентотами. Та на моє диво їх уже не було на їх недавнім кочовищі. Куди вони пішли, чому не всідали на поїзд, на котрий мабуть чекали? Я не довго мусив оглядатися, щоб їх побачити. Здовж лінії поїзду полем тяглася вузенька та добре втоптана стежка, що вела не до міста, не в село, а геть кудись, далеко-далеко й разом з лінією залізної дороги губилася в просторі. Оцею стежкою повзли мої земляки одно за одним, згорблені та прикурені пилом, повзли звільна мов довга, сіра гусільниця по зеленій басаманистій хусті, повзли під сонячною спекою, несучи свої вбогі клунки. Натуживши трохи зір, я побачив геть-геть перед ними ще одну таку компанію, а з противного боку також стежкою попри лінію залізниці надходила ще одна компанія. Знайшовши одного залізничного слугу, що на мої запитання в різних людських мовах не відповідав стереотиповим мадярським «немтудом[1])», а відійшовши трохи на бік і озираючися, з острахом говорив зо мною по-словацьки, я дізнався від нього, що таких компаній українських гірняків день-у-день переходять десятки, що всі вони йдуть пішки попри лінію залізниці зі своїх гір аж до Банату, йдуть о сухім хлібі по тижневі, спішать на заробок, на жнива. Залізниці видно не мають чим платити, то

---

[1]) Немтудо — не розумію.

йдуть, а щоби трафити до Банату, держаться лінії залізної дороги.

Я хотів було відшукати пана З., щоб поділитися з ним цими відомостями про угорських Готентотів і про розширення цивілізації у всіх верствах угорської людности, коли в тім роздалося друге дзвонення, а рівночасно на пероні зчинився якийсь галас, шум, крик, мов у корчмі. Я поспішив туди й побачив, як портіє[1]) держав за ковнір старого, сивобородого й пейсатого жида й силкувався втягти його до будинку станційного, а жид руками й ногами боронився, трепався, вайкав і кричав, мов мала дитина. Портіє бульботів щось грізно по-мадярськи, жид відповідав своїм жаргоном, публіка тислася довкола, одні балакали, другі кричали, треті сміялися. Не розуміючи мадярської мови, я стояв мов на турецькім казанню й не знав, про що ходить, коли втім обік портіє і старого жида мов із землі виросла могуча стать пана З. Він щось гостро сказав до портіє, і цей зараз пустив жида; потім пан З. обернувся до жида і щось сказав до нього по-мадярськи, та цей тільки головою похитав і з виразом розпуки провів рукою по горлу, немов: «Ріжте мене, а не розумію».

— Куди їдете, старий?—запитав пан З. по-німецьки.

— До Кіш Сольви, пане графе, до Кіш Сольви!—залебедів жид.—Мушу там бути нині, син мій слабий, пише, щоб конче приїхав.

---

[1]) Портіє—сторож, що стоїть при дверях.

— Муситe бути, а не маєте грошей на дорогу?—питав пан З.

— Як не маю?—скрикнув жид.—Маю на половину третьої класи.

— Цього мало.

— Як то мало? Я бідний жид, відки я можу платити більше? Гляньте, пане графе, в мене є свідоцтво вбожества тут у Мішкольці виставлене від жидівської громади. Мені казали, що з таким свідоцтвом мене приймуть на півціни.

— Колись приймали, а тепер ні,—мовив пан З.

— Як-то ні? Gott gerechter [1])! Чому ні? Адже я тепер ще бідніший, ніж давніше був. А в Кіш Солъві я конче мушу бути! Ай вай, ай вай!

— Мої панство, складка на цього бідного чоловіка!—крикнув пан З. і зняв капелюх. Пора була коротка, треба було сідати. Кільканадцять пасажирів другої класи кинуло по 10, по 20 центів, пан З. додав ще де-що від себе й висипав гроші в жменю портіє, наказавши йому щось по-мадярськи. А сам узяв жида за руку й попровадив його з собою до вагону.

— Ну, що зо мною буде?— запитував жид, опираючися, немов не вірячи тому, що сталося на його очах.

— Ходи, ходи зо мною!— мовив пан З., тягнучи його з собою.

— Але в мене білета нема!—сперечався жид.

— Зараз буде білет! Ходи, не бійся!

---

[1]) Справедливий боже!

— Але-ж це друга класа!—кричав з перестрахом жид,—чого я піду до другої класи?

— Ходи зо мною, ходи!—добродушно підгоняв його пан З. і силоміць втягнув його за собою до нашого вагону і до того самого купе, де ми сиділи. Жид увійшов трохи заклопотаний, несучи під пахою якийсь брудний та смердючий мішок, котрий хотів покласти під софку, та переконавшися, що не можна, пробував покласти в кут на софку, та зараз-же зміркував, що й там не можна і з трудом при помочи панича З. вгородив його на поличку над своєю головою. Не знаю, чи від нього самого чи від пакунка купе зараз наповнилося тим властивим «расовим» запахом, так добре знайомим кожному, хто хоч раз у житті їхав третьою класою галицької залізниці в нешабасовий день.

Пан З., здавалось, не чув цього всього. Він був дуже рад, уважав старого жида за свойого спеціяльного гостя, тож заскакував коло нього, старався посадити його вигідно, а опісля усів сам коло нього, та так, щоб не доторкатися до його засмальцьованого лапсердака, і почав розпитувати його про сина, про жінку, про инших дітей, про його заняття, про зарібки—і усе з такою цікавістю, немов-би бажав одержати від старого бог зна які важні відомости. А з відповідів старого показалося, що жид був собі звичайний жид, держав корчму у Верецьких, доховався там цілої копиці дітей, та оженивши наймолодшого сина до Скотарського, покинув корчму і в спілці

зі своїм останнім сватом узявся торгувати льоном, прядивом та хлопськими полотнами. Оцей торг запровадив його чогось до Мішкольця, де він пробув кільька тижнів, та оце вертає додому, бо кажуть, син слабий. Пан З. з великим заняттям розпитував про того сина, просив старого, щоб описав його вигляд, щоб порівняв його з його власним сином, котрого представив жидові по всій формі. Аж коли таким способом вичерпався запас розмови, тим більше, що старий жид, не призвичаєний до того, щоб пани так з ним розмовляли, відповідав якось нерадо, путався і зупинявся та позирав на пана З. з під лоба, немов не знаючи, чи він направду такий добрий, чи тільки кпить з нього,—пан З. обертаючися до нас, сказав:

— Люблю, страх люблю таких людей!

— Що-ж в них так дуже любого?—запитав я.

— Їх расовість! Гляньте на цього старого! Адже-ж це, так сказати, екземпляр! Скажіть, чи не так мусили виглядати ті жиди, що перед двома тисячами літ молилися в Соломоновім храмі?

— Певно, що не так. Я-би сказав: хіба так мусили виглядати жиди в середньовікових геттах.

— А хоч-би! А хоч-би! Хіба-ж це також не є частина історії?

— Певно, що так. Але цей екземпляр, як ви кажете, це-ж не з музею екземпляр. Це, певно, також буде угорський горожанин!

— Розумію, розумію, про що вам ходить! — живо підхопив пан З. — Ваша

правда, є де-що нашої вини, що при величезнім поступі Угорщини на кожнім полі в нас не перевелися ще й такі горожани, як оцей і такі як он ті! — І він показав рукою на нову купу Русинів, що звільна змученими кроками тяглися стежкою обік залізниці на полудне.

— Особливо цим,— він показав на жида,— ми нераз робили кривду, та тепер пора перестати. Тепер ми їх признали нашими братами, рівними собі, і побачите, що швидко ми будемо мати з них... А!

Мимовільний окрик, який вирвався з його грудей, перервав йому віщу промову. Він обернувся до жида. Цей бачучи, що пан відвернув від нього свою увагу, почувся трохи свобіднішим і за найліпший вихід із цеї ситуації признав закурити люльку. Він видобув із свойого мішка велику, дерев'яну арендарську люльку в мосяжній окові, витягнув великий засмальцьований капшук і, наклавши до люльки якогось чорного тютюну, закурив. Власне запах цього тютюну, котрого пан З. страшенно не любив, витиснув із його горла такий окрик і змусив його перервати розмову.

— Ах, ви курите? — любісінько всміхаючись, обернувся він до жида. — Прошу закурити оце!

І він з бокової кешені виняв срібний порсигар і подав жидові сигаро.

— A fejner Cuba! — промовив жид, оглянувши сигаро оком знавця. — Danke, Herr Graf [1])!

---

[1]) Гарний куба (сорт сигаро)! Дякую, пане графе!

І преспокійно ховаючи панське сигаро до кешені, сказав:

— Завезу це мойому синові.

— Але закуріть собі й ви! — благав пан З. — ось вам іще одно. Я дуже хочу, щоб ви закурили собі моє сигаро.

— Danke, Herr Graf, — повторив жид, ховаючи й друге сигаро до кешені. — Куди вже мені старому! Я вже от хіба свою люлечку...

І він спокійнісінько почав пакати люльку, пускаючи з неї клуби синявого, гризького диму просто в лице пана З. Цей стояв якийсь час ні в цих, ні в тих, душачись від диму та гризучи вус, а далі так само спокійно вирвав жидові люльку з зубів і кинув її через вікно вагону. Жид аж скрикнув зо страху; його стереотипове «ай вай» само собою вирвалося йому з горла. Та бачучи, що це його добродій позволив собі з ним так зажартувати, він засміявся якось крізь сльози і пролепотів, очевидно не розуміючи добре, що сталося:

— Herr Graf! Я старий чоловік... Я з паном графом не можу сперечатися... Люлька коштувала мені два ринські... три ринські, на мою душу, три ринські!

Пан З., всміхаючися, виняв три ринські і дав їх жидові, котрий урадований таким несподіваним щастям, конче силувався поцілувати його в руку, а коли пан З. до цього не допустив, він несподівано вхопив руку панича й поцілував її.

— Herr Graf! Позвольте! — лебедів він. — Sie sind ä feiner Mann, ä edler Mann [1])! Ви не хочете кривди старого жида.

---

[1]) Пане графе, ви гарна людина, ви шляхетна людина.

— А на другий раз, коли тобі дають сигаро і кажуть курити, то кури,—не то добродушно, не то люто промовив пан З.— Властиво тебе самого треба було так викинути, як твою люльку, розумієш?

Жид аж тепер зрозумів, що поступок пана графа не був простим дитинячим жартом, що пан був лютий і тільки здержував себе при чужих людях. Зрозумівши це, жид аж затрусився, побілів, мов полотно, хотів мабуть ще щось говорити, та в горлі його не стало голосу, а тільки посинілі губи рухалися та звільна потрясалася сива, згори пожовкла від тютюнового диму борода. Він сів у куточку купе, скулився якось удвоє і зовсім замовк. Ще якийсь час він заляканими очима водив по купе, але той вимушений спокій, жара і сперте повітря, мірний рух вагона і туркіт коліс швидко вколисали його до сну. Він кільька разів кицьнув головою наперед, а далі заснув, зовсім відкинувши голову на бокову подушку софки. Пан З. не звертав уже на нього уваги, тільки панич, побачивши старого в такій незвичайній позі, швидко видобув оливець й невеличку рисункову мапку й почав відрисовувати його голову з наставленою до гори бородою і витягненою, мов під заріз, шиєю. Пан З. тимчасом провадив далі розмову.

— Расовий чоловік, нема що казати,— говорив він, киваючи головою в сторону жида.—Чудово проявляється вся вдача його раси в кожнім його поступку, в кожнім слові. Та що з того? Ця раса пережила своє. Та стара, зужита, проржавіла

раса... Є в ній зароди цивілізаційні, та нема того розмаху, тої сили росту, що в нашій, мадярській. А це найважніше. Широкий розмах, енергія! Прошу поглянути на он тих дикарів (по перед вікна вагону знов мигнула компанія Русинів, мов ключ сірих журавлів у лету на південь). Тут один позирк вистарчить, щоби зрозуміти, що це знов инша раса, дика, неспосібна до цивілізації, вимираюча, мов американські Індіяни при зближенню Европейців. До тих Руснаків ніякий поступ не доходить, їх ніякий розвій не доторкається, над ними страчена всяка культурна робота. Вони мусять вигинути та й годі.

Він сказав це так рішуче, безапеляційно, що я й не думав сперечатися з ним. Він мусив це знати, а я не знав.

— Я не знаю,— говорив далі пан З. з добродушно-погордливим усміхом,—там за Карпатами говорять і думають, що ми мадяризуємо Руснаків. Це не брехня, це дурниця! Мадяризувати, це значило-би асимілювати їх, мішатися з ними. Господи, та це-ж був-би найтяжчий злочин, поповнений на мадярській нації, на чистоті її раси. Мішатися з тим безхарактерним, індолентним, некультурним народом, це-ж підкопування нашої власної будущини. Хіба найтяжчий ворог мадярської нації міг-би зробити щось такого. Ні, пане, ми не думаємо їх мадяризувати. Ми поклали їх на етапі вимирання. Наша цивілізація обставила їх кордоном, котрий раз-у-раз стіснюється, поки саме їх існування не станеться історичним спомином. Руснацькі комітати, це наша «Індіен розер-

вешен [1])» і вона так само з кожним роком зменшується, як і в Америці.

— А піонери цивілізації, ті, що стіснюють кордон, це от ті!—сказав я і собі-ж кивком голови, показуючи на сплячого жида, що почав проразливо хропіти.

— Хто там стіснює, той стіснює,— здвигнувши плечима, мовив пан З.—Вони нікому не можуть опиратися. Чим швидче вигинуть, тим швидче Угорщина буде могти йти на перед.

— Дивна річ, — вмішався до розмови комівояжер. — Здається, і в них чиста раса, а про те...

— Де там чиста раса! — аж скрикнув пан З. — То то власне, що не чиста! То мішанина з самих найнужденніших рас, із Слов'ян, Румунів, Циганів і мара знає з чого. Чиста раса, пане, в крові грає, як у расового коня. Ех, побачити-б вам мойого Яноша! Оце расовий Мадяр! Чудо не чоловік. Проживеш день в його товаристві, глядиш на нього збоку, то попросту так тебе щось підносить, душа в тобі росте, кріпшає віра в велику будучину нації, що може видавати такі одиниці.

Пан З. довго ще і красномовно величав свойого Яноша, обертаючися то до мойого мовчазливого товариша, то до Німця комівояжера, що за кожним його словом аж скрикував, дивуючись, та раз-по-раз висказував бажання пізнати ближче такого чудового чоловіка. Я тимчасом присівся до панича, котрий зі встидливим, мов у панночки, усміхом показав мені свій

[1]) Indian Reservation—так звуться в Північній Америці сторони полишені для диких Індіян *(Ів. Фр.)*.

рисунок, а коли я похвалив його, розпочав зо мною півголосом розмову про свого татка, котрого дуже любив, про помершу маму, про котру досі не міг згадувати без сліз, про своє село, про вакаційні приємності. Говорив попросту, щиро; з його слів, як і з лиця виднілася чиста, незопсована ще душа, віяло щось таке добре та симпатичне, що я мимоволі стиснув гаряче його руку, коли він, визираючи крізь вікно і побачивши нову громадку мандруючих Русинів, зідхнув і півголосом промовив:

— Бідні люди! А як тяжко вони борються за своє життя. Добре то таткові, їдучи другою класою, засуджувати їх на вимирання. Але як то діється їм, коли вони отак у спеку йдуть пішки десятки миль, а поперед їх очима мигає і гуркотить поїзд за поїздом!

Я витріщив очі й видивився на молодого хлопця, та він, стискаючи мою руку не менше щиро, як я стиснув його, промовив:

— Не дивуйтеся, що таке говорю. Я де-що думав і читав. У нас у гімназії є кружок трохи вільнодумніших хлопців. Ми сходимося, читаємо, дебатуємо. Та, знаєте, ми мусимо з тим критися не так перед професорами, як перед нашими товаришами. Більшість нашої молодіжи, особливо з заможніших верств, це така гниль!..

Очі хлопця наливалися блиском при тих словах, лице рум'яніло. Я готов був цілувати його. Та проте я звернув розмову на иншу тему.

— Скажіть мені, хто це такий той Янош, котрого ваш татко так гаряче вихваляє?

— Ах, це татків лакей, — промовив панич.—Татко дуже його любить, у всім йому вірить, але я якось не можу, до нього прив'язатися. Признатися вам навіть боюсь його. Такий у нього якийсь вид, мов у тої кусливої собаки, що лащиться, на животі повзає, але так і чуєш, що вона може загарчати і кинутися на тебе.

Я не буду повторяти всіх розмов, які йшли в купе, поки ми їхали. Вже геть вечоріло. Скорість поїзду зовсім якось не відповідала тим пересадним словам про надзвичайний прогрес Угорщини, яким раз-у-раз захлипувався пан З. Хоч це був поїзд особовий[1]), одначе він повз якось так мляво по безмірних рівнісіньких рівнинах, на маленьких станціях стояв нераз так довго; що не встид-би й нашим варварським галицьким локалькам[2]). З паном З. нам треба було їхати до Саторалія-Уйгелі, а відти він пересідав на Альфельдську залізницю, що йде до Ніредьгази, а не доїздячи до цього міста, мав висісти на одній невеличкій станції, і тільки журився, що воно буде, як на станції не буде де підночувати, містечко від станції далеко, фіякрів нема, а його власні коні певно не виїдуть, бо виїзджаючи з дому, він не сказав, коли верне. Правда, сьогодні він вислав телеграму, та з малої станції ледве, щоб вислали її на час до його села; певнісінько телеграма прийде рівночасно з ним самим або й ще пізніше.

---

[1]) Пасажирський.
[2]) Місцевим залізничим потягам.

Загалом під ніч пан З. робився якийсь неспокійний, мов чогось ждав або чого лякався. На кожній станції він вибігав на платформу вагона, або коли був час, то біг і до двірця. Де-не-де попадалися якісь знайомі; він вітався з ними, перекидався кількома словами й уривав розмову, немов якась думка бентежила його і гнала наперед. Зате в купе підчас їзди він мовчав і навіть пробував дрімати, хоч очевидячки силував себе жмурити очі й сидіти недвижно, а по якійсь хвилі знов схапувався. Син балакав до нього, оповідав щось по-мадярськи; пан З. слухав його, всміхався, та й тут видно було, що силується цікавитися синовими словами, а якийсь непереможній неспокій гризе його в душі.

Вже була десята година. Ми наближалися до Саторалія-Уйгелі, коли в тім на маленькій станції саме перед тим містом пан З., вибігши на перон двірця, нараз почав когось голосно вітати, обіймати і щось із ним живо говорити. Панич, що лишився був у купе і відти гдядів на перон, зараз пізнав, хто це.

— Боже, це наш Янош!—скрикнув він.— А він що тут робить?

Я був цікавий побачити цього вихваленого Мадяра чистої раси, та на пероні, де стояв пан З. з Яношем, було вже досить темно. Одначе мені не довго прийшлося ждати: за кілька хвиль пан З., пхаючи Яноша поперед себе, явився в купе, засапаний, розрадуваний.

— Представ собі, Лайош—кричав пан З. по-німецьки до свойого сина (тільки тепер я дізнався, що молодому З. на ім'я

Лайош)—вихожу на станцію і кого там застаю? Нашого Яноша! Оце, панове, той Янош, про котрого ми говорили,—мовив пан З., обертаючися до нас.

Поки панич вітався з Яношем,—не надто сердечно, та все таки чемно,—ми мали нагоду придивитися йому ближче. Це був хлопиця величезного росту, плечі, як двері, руки, як лопати, правдивий колос. Волосся чорне як смола, чорні очі і білі, як часнок, зуби, котрі він, усміхаючись, показував майже всі, надавали його фізіономії якийсь вираз дикости й жорстокости, котрого не міг злагодити той усміх, похожий на усміх негра. Постать його справді видавалася типовою, але далеко більше циганською ніж мадярською. Тільки чорні вуса загострені, мов два шила, і підкручені в гору і мадярський національний стрій [1]) чинили його подібним до мадяра.

— Ну, бачите панове, що значить чиста раса!—кричав пан З. до нас, коли поїзд рушив.—Чи инший слуга, не расовий мадяр, міг-би на щось подібного здобутися? Зустрічаю Яноша на пероні на такій станції, де ніколи його не надіявся.—«Янош,—питаю,—а ти що тут робиш?»—«На вас чекаю».—«На мене? Та тут?»—«Виїхав з повозом до станції, лишив там повіз із візником, а сам поїхав напротив вас до Саторалія-Уйгелі, а не заставши вас там, прийшов вечером аж сюди пішки.»—Чуєте? Пішки прийшов! Як-же ти знав, що я їду?—«Як знав? Серце чуло.

---

[1]) Стрій—одіж.

Так тужно на душі зробилося, мов раз-у-раз хтось шептав: Янош, їдь, Янош, їдь! Сьогодні пан приїде!»—Це його власні слова! І то слуга, лакей! Де є в світі такий слуга? Хто крім родовитого, расового мадяра може бути таким слугою?

Янош підчас того виливу панських слів стояв, мов стовп, коло дверей купе і не зводив очей з уст пана З. Очевидно було, що слів його, говорених по-німецьки, він не розумів ані в зуб, а тільки якимсь механічним способом копіював на своїм лиці кожний вираз, чи то сміх, здивування чи поважний настрій, який бачив на лиці свого пана. І все те чинилося у нього так природно, так само собою, що неможливо було й подумати про якусь комедію.

— То пан Янош не вміє по-німецьки?— запитав комівояжер, звернений напів до Яноша, а напів до пана З. Янош навіть не зирнув на нього і не зводив ока зі свого пана.

— Ані словечка не вміє! — промовив пан З.—Та куди йому! Виріс на пустах, пасучи коні! Ще перед двома роками був, можна сказати, дикун, дитя природи, а нині в жоднім салоні не повстидається, пісні складає, на гітарі грає. Пане, то феноменальний чоловік! А вірний мені, ну, сами бачите, душею прочув мій приїзд. Ні, тільки мадярська нація плодить таких людей, вона може надіятися великої будучини!

Ми були в Саторалія-Уйгелі. Поїзд зупинився. Пан З. попрощався з нами, побіг купувати білети для дальшої дороги; Лайош ще раз стиснувши мою руку,

поспішав за батьком; Янош лишився на хвилю, забираючи своїми величезними руками їх пакунки. Коли його пани вийшли з вагону, він усміхнувся своїм широким, людоїдським усміхом і звільна цідячи слово по слову, з мадярським виговором сказав:—Guter Herr! Majnt Janos vérsteht nix dajtsch, und Janos vérsteht olles. Gute Nocht, Herren [1])!

Мене щось мов у серце шпигнуло від тих слів, мороз пробіг по-за спиною. Сам не знаю, як і по що я схопився, щоб бігти за паном З. і остерегти його. Та вже на платформі вагону я роздумав. Перед чим буду його остерігати? Що йому скажу? Що його Янош розуміє по-німецьки? Ну, і що з того? Хіба це гріх або встид? Я не йшов на дворець і поїзд наш швидко рушив з місця. На другий день рано я вже був у Львові.

Я не належу до пильних читачів «Pester Lloyd», одинокої угорської газети, яку частіше можна побачити у Львові, та часом беру її до рук. Так було і кільска день по моїм приїзді. В наголовку одної статті я побачив назву зовсім тотожну з назвою мойого знайомого з поїзду, котрого я назвав паном З. Я зирнув ще раз і остовпів і в тім остовпінню, не сідаючи, прочитав усю статтю. Це був детальний опис страшної події. Пана З. і його сина замордовано. Тіла їх найшли страшно покалічені. Обставина, що завірений панський лакей Янош день перед

---

[1]) Добрий пане! Думаєте, що Янош не розуміє по-німецьки, а Янош розуміє все! Добраніч, панове!

тим з візником і конюхом виїхали були насупроти пана, котрий із сином-учеником мав приїхати з Будапешту і що ті три слуги разом із бричкою пропали без вісти, відразу напровадила на слід убивців. Перешукано панський двір і показалося, що гроші, цінні папери, срібні й золоті речі, навіть різні документи—все забрано, все пропало. І рабунок і вбивство сповнені були незвичайно зручно. Нема сумніву, що лакей Янош був перебраним ватажком розбійницької шайки й пішов на службу до пана З. навмисне в тій цілі, щоб із часом загарбати його маєток. Візник і конюх, недавно прийняті до служби, так само, як і Янош—невідомого походження. Помимо старанних пошукувань не вдалося властям натрафити на слід злочинців. Тільки в Ніредьгазі віднайдено бричку і коні пана З.

Нема то як чиста мадярська раса!

1896 р.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ і ВОРОЖБИТ

(Мініятюра)

Коли Хмельницький, засуджений гетьманом Потоцьким, утік із в'язниці і прямував на Січ, трапилося, що одного вечора проїздив попри великий ліс. Боячись попастися потемки в руки гетьманській погоні, він завернув конем у ліс, думаючи переночувати де небудь під дубом.

Доки була стежка вигідна, він їхав на коні. Та далі пішла гущавина, сумерки хапали за очі, і пан чигиринський сотник мусив злізти з коня, взяти його за поводи й вести далі, ногами мацаючи стежку під собою.

Коли по його думці вже був досить далеко від краю ліса, серед непролазної гущавини, почав озиратися, де-би знайти місце відповідне для нічлігу. Роздивляючись пильно довкола, він побачив, як не дуже далеко від нього блиснуло світло.

— Що це таке?— подумав Хмельницький.—Погоня? Та ні, чого-б погоні затісуватись у таку непролазну гущавину? Лісові сторожі? Але-ж тут їм нічого

пильнувати. Панське полювання? Але-ж не чути грання рогів ані дзявкоту псів. А може втікачі, що прямують на Січ, як і я? В такім разі вітайте до компанії.

І він, оглянувши підсипку на своїх пистолях та попробувавши вістря татарського ятагана у себе за поясом, перехристився і почав разом із конем звільна пробиратися крізь гущавину в напрямі до світла.

Коли наблизився до нього на яких п'ятдесят кроків, опинився на невеличкій поляні, серед якої під віковічним дубом стояла малесенька хатка, покрита зеленим дерном замість стріхи і майже вся вросла в землю. Крізь одно-однісіньке віконце блимало світло. Зрештою на поляні було пусто й тихо.

Переконавшися, що засідки ніякої нема, Хмельницький спутав свойого коня і пустив його пастися на полянці, не здіймаючи з нього сідла, а сам, з рукою на рукоятці ятагана, пішов до хати й застукав у двері.

— Війди,— почувся з нутра глибокий голос, мов зпід землі.

Хмельницький торкнув ногою дубові дверцята і згинаючися глибоко, ввійшов до хатчини. В ній при вогнищі сидів старий-престарий дід із білою як молоко до пояса бородою і сушив при вогні нашпиляну на рожнах рибу.

— Здоров, діду!—мовив Богдан, ледве можучи випростуватись у низеньній землянці.

— Здоров, гетьмане!—мовив дід, не озираючись.

— Гетьмане? Який я тобі гетьман?— з зачудованням мовив Хмельницький.—

Я бідний утікач, простую на Січ і прошу в тебе нічлігу на цю ніч.

— Сідай, гетьмане, гостем будеш!— мовив старий, усе ще не змигаючи оком і вдивляючися в червоне полум'я вогню.

Хмельницький сів на дубовім ослінці краї вікна, пильнуючи заслонити своїми широкими плечима віконце так, щоб світло не блимало на двір.

— Не турбуйся, гетьмане,—мовив дід, неначе вгадуючи його думки,—тут ти безпечний. Зрештою, що тобі суджено, того не минеш.

— А, так ти такий!— мовив, усміхаючись, Богдан. — Умієш читати в тій темній книзі, де записана наша судьба? І там стоїть про моє гетьманство?

— Стоїть.

— Спасибі, діду, за звістку! Тепер я безпечний. А більше й знати мені не потрібно. Може даси що перекусити, чи маю лягати натще?

— Перекуси, а потім ляжеш натще,— мовив дід і подав йому одну свіжо всушену рибу зі свого рожна. Хмельницький підійшов до вогнища, відірвав рибі голову й кинув у полум'я, а потім, як чоловік голодний, не розщипуючи і не теряблячи її, вкусив. Та в тій хвилі почув у руці і в устах щось холодне і слизьке. Зирнув, а це величезна гадюка без голови вилася в його руці. Виплюнув те, що вкусив—і це також був шмат гадюки. З жахом і обридженням він кинув огидливу страву геть від себе. Дід за той час не переставав вдивлятися в полум'я вогню.

— Діду, що це таке?—запитав Хмельницький, отямившися від хвильового перестраху.

— Йди спати, гетьмане,—мовив дід.— Иншої справи для тебе не маю, а що значить те, що ти бачив, про це не пора тепер говорити. Завтра дізнаєшся.

Хмельницький вийшов із хати, постелив свою бурку під дубом і ліг. Хоч і як був утомлений цілоденною дорогою, він не міг заснути. В його тілі тремтів ще перестрах, очі недвижно вдивлялися в темний простір. На небі горіли зорі, їх світло видавалось йому з цього місця якимсь дивним, незвичайним. По листю і гіляках старого дуба ходило якесь тужливе зідхання і торкало якісь глибокі, таємні струни в Богдановім серці. Дивні думи миготіли в його голові, мов тихі, далекі блискавки, що віщують наближення бурі. Він пізно заснув, та вчасним ранком збудив його вірний кінь, сіпнувши його зубами за рукав. Богдан схопився, вмився в поблизькій криниці і відмовляючи ранішню молитву, наблизився до дідової хати. Дід уже не спав і вийшов йому назустріч.

— Проспався, гетьмане? Ну, ходи, поснідаймо.

Війшли до хати. Невеличкий ослінчик був застелений пишним турецьким килимом. На середині землянки стояв круглий столик, вирізаний із дубового пня і застелений парчею. На столику на срібній тарільці лежала сушена риба.

— Ні, діду, не хочу твоєї риби!—з обридженням мовив Богдан, пригадуючи вчорашнє.

— Не бійся, гетьмане! Вчора була віща година, а сьогодні ні. Сідай лише і покріпись. Ось бач і я їсти-му.

Богдан сів. Голод переміг обридження, а дідова риба оказалась дуже смашною. Їли мовчки. Потім дід, зирнувши на Богдана, здвигнув густими бровами і немов продовжуючи пасмо таємних думок, промовив:

— А добре ти зробив, гетьмане, що вчора відірвав їй голову.

Богдан при тих словах підвів також очі і вдивився у діда.

— Коли-б ти був укусив її, не відірвавши голови, вона була-б заїла тебе.

— Чи це значить, що й ворожій силі, яка напосілась на Україну, я відірву голову і вона не заїсть мене?

Дід кивнув головою. Мовчав довгу хвилю. Потім знов промовив, мов із глибокого дна задуми:

— А то не добре, що ти кинув її геть, а не кинув у вогонь. Я бачив, де вона впала, але, коли потім поглянув, то вже не міг знайти її.

— Значить, ожила! Значить, житиме й без голови? Значить, я не поборю її до кінця?—скрикнув Богдан.

Дід понуро звісив голову. Довго мовчали оба.

— Але одне скажи мені, діду,—промовив нарешті Богдан.—Адже-ж ти вчора дав мені був рибу?

— Так.

— Чом-же-ж вона в моїх руках перемінилася в гадюку?

— Кажу тобі: віща година була.

— Але що-ж воно віщує, що як раз у гадюку, в таку нечисть?

Дід задумався.

— Ти певно чув, гетьмане, а може й читав десь, оповідання про святого Петра. Кажуть, що святий Петро, ходячи по світі, зайшов був десь у пустиню і три дні не міг знайти людського житла. Зголоднів дуже і почав молитися богу, щоб дав йому чим занестися. Коли гляне, а з-під каменя, на якім він клячав, вилізає гадюка. А з неба чути голос: «Петре, бери і їж!» Але Петро зжахнувся і мовить: «Господи, це-ж нечисть!». А голос відповідає: «Не бійся: чистому все чисте!». І святий Петро простягнув руку, взяв гадину, аж бач, із неї зробилася сушена риба.

— Ну, діду, але-ж це як раз навпаки того, що було зо мною,— скрикнув Богдан.

— Так, гетьмане, але-ж бо й ти не святий Петро, а те діло, яке ти маєш зробити на Вкраїні...

— Досить, діду, досить!— мовив Богдан, устаючи з місця, і, попрощавшися з дідом, вийшов із землянки й подався у свою дорогу.

1901 р.

ЯК ЮРА ШИКМАНЮК БРІВ ЧЕРЕМОШ

І

Юра Шикманюк прокинувся з глибокого, важкого сну. Заспаними, підпухлими очима він почав поводити, нагадуючись, де він, і що з ним діється.

Довкола було тихо, а сам Юра лежав у глибокім сутінку. Не відразу можна було й пізнати, що це таке довкола нього. Тільки прочунявшися зовсім і вдивившися добре перед себе, він пізнав, що він лежить під оборогом [1]), заритий усім тілом у сіні, поринаючи навіть головою в гущавині м'яких, пахучих стеблин. Він підвів голову і зирнув крізь невеличку щілину між острішком оборога й натоптаним у нього сіном. Крізь щілину видно було шматочок заходового неба і той шматочок був червоний, як кров.

[1]) Оборіг—солом'яна криша на чотирьох стовпах (оборожинах), що піднімається і опускається на них. Під оборогом складають сіно, солому і инше, щоб не промокло.

— Сонце заходить!—пробуркотів Юра,— саме в добрий час я пробудився. Але то сон твердий був!

І він усе ще не рушаючися з місця, почав протирати очі, ліниво вийматн стебла соломи з вусів, із за пазухи, і раптом йому пригадалося все, що з ним було вчора й сьогодні і що завело його сюди у верх, далеко від села на відлюдну поляну і заставило його проспати цілу божу днину від самого ранку—робучу, літню днину, довгу як гуцульська недоля.

Вчора він був у Косові, ставав до права [1]) з Мошком Галапасом (це було таке прозвище, а на правду Мошко називався Готтесман [2]) і програв. Іще вчора він хоч про людське око був господарем, власником хати й грунту отам унизу над Черемошем—маленької хати й трох прутів грунту,—а все таки мав щось, мав де притулити голову. А бодай так могло здаватися збоку. А сьогодні він не має нічого крім того, що на собі, крім оцього старого сардака [3]), широкого череса та важкої керманицької сокири за чересом. Навіть оця полянка й оцей оборіг і оце сіно, де він лежить—усе чуже і він заліз сюди крадькома, зарився в сіно, ховаючись від людського ока і дожидає, поки зовсім смеркнеться, щоб аж тоді встати зі свойого леговища і йти вниз, у село, і зробити те, задля чого він учора ніччю, верхами та лісовими стежками причвалав сюди з Косова. Йому не лишилося нічого

[1]) Ставав до права—ставав перед суд, судився.
[2]) В перекладі—божий чоловік.
[3]) Сардак—верхня одіж, розшита прикрасами.

на світі, і він не бачить перед собою ніякої мети життя. Він удовець—жінка вмерла два роки тому і з нею розбилося все його життя. У нього був один син, уже давно жонатий і відділений; Юра дав йому п'ять прутів поля, де-що маржини [1]), хату й обійстя, а собі лишив ще три пруги край села, поклав там хатчину й доживав свойого віку з жінкою. Гей, доки жила небіжка, доти ще було сяк-так. Старим багато не треба. Юра заробляв у бутинах [2]), то ходячи з дарабами [3]) до Кут,— стара поралася коло хати, і все йшло добре. І син, і невістка, і їх діти часто навідували їх, доглядали, допомагали нераз у роботі, хоч не без того було, щоб і самі не покористувалися від старих чи то зайвим крейцаром [4]), чи хлібом, чи молоком. Звичайно, старим багато не треба, а в сина дрібні діти, а хазяйство невеличке.

Та коли вмерла стара, все якось урвалося, мов з батога тріснув. Юра почув себе одиноким і безутішним у своїй малій хатчині. Всюди йому чогось не ставало, з кожного кута зівала на нього пустка, кожна найменша річ у хаті й на обійстю «давала йому пуду!» Не те, щоб він боявся, щоб «небіжка навідувалася вночі»... Юра твердо вірив, що це можливе і бажав цього навіть, але ні—вона не навідувалася. Він—не можна сказати, щоб любив її за життя—говорив із нею часто з фу-

---

[1]) Маржина—худоба.

[2]) Де рубають дрова в лісі зимою—при рубці дров. *(Ів. Фр.)*

[3]) Дараби—сплави. *(Ів. Фр.)*.

[4]) Крейцар— гріш, копійка.

ком[1]), не раз і побивав, а вона хоч не руками, то язиком часто допікала йому до живих печінок. Та про те він привик до неї так, як до темної та тісної хатчини, до твердої постелі, до витертого, старенького сардака або до тої сокири, що від тридцятьох літ своїм глоговим топорищем мозолила йому руки. А тепер її не стало — і він нараз почув довкола себе порожнечу, в його житті виломилася велика щерба, і крізь ту щербу, мов вода з бербениці[2]) крізь шпару, втекло все те, чим жив він досі, чим держався на світі.

— Що-ж, сараку[3]) Василю,—мовив він до свойого сина по похороні старої,—нема нашої мами. Що будем робити?

Він мав на думці себе самого, бо знав, що у Василя своя хата, а в ній жінка й діти, і що Василь зі смертю матери не стратив нічого.

— Що-ж, неню,—відповів Василь,—божа воля. Дай їм царство небесне, а нам живим прожити, доки бог позволить.

— Та тобі то так,—мовив Юра, — але мені?

Він хитав головою, не знаходячи слів на виявлення того, що мов колінами натолочувало його серце.

— Та ви, неню, не журіться!—якось мляво потішав Василь.—Адже ви ще не самі на світі. В селі не в лісі, люди не звірі. А ми, славити бога, також не за горами.

---

[1]) З фуком—сердито.
[2]) Бербениця— дерев'яна посуда для сира.
[3]) Сарака—харпак, бідар.

— Так, синку, так,—мовив Юра.—І я то нераз мовлю, що не треба журитися, гріх бога гнівити. Та що, коли та жура обгорнула мене, як кожух у зимі, сама мене держить і не попускається. Чи я в хаті, чи на обійстю, чи на річці, вона все зо мною.

— Виби, неню, перебралися до нас. Вам гляба [1]) самому жити. Вас нуда лопочить. У нас серед дітей вам буде веселіше.

— Добре, синку, мовиш. Я й сам так думав, але не смів тобі це казати.

Юра стрепенувся, лежачи в сіні та згадуючи той час, який він прожив у синовій хаті. Його губи віддулися, лице зморщилось мов від якоїсь дуже квасної або пекучої страви. Гей, зазнав-же він лихої години за ті три місяці, що вибув у своїх рідних.

Син ще як син, зразу навіть дуже впадав коло батька, який обіцяв йому віддати на вжиток своє поле, а при своїй смерті записати найстаршій унучечці. Але невістка зараз від першого дня не злюбила старого. Він їй заважав на кожнім кроці, смітив у хаті, стогнав у ночі крізь сон і будив дітей, марнував гроші, ним самим зароблені, не хотів бавити її дітей. Далі-далі дійшло до того, що неньо дармо хліб їсть, та й то їсть багато, що він сварливий та впертий, що з ним не можна витримати в хаті. Василеві жінка раз-у-раз товкла, що він без потреби запросив батька до себе, що старий житиме ще бог зна доки, що в них без нього тісно в хаті, що свойого поля

---

[1]) Гляба — важко, не можна, трудно.

батько, вмираючи, й так не забере з собою до гробу,—значить, чи сяк чи так, а воно спаде на них.

— Дурна ти—гримав на неї Василь,— ану-ж запише на церков або продасть. А в нас діточок, богу дякувати, більше як тих прутів: прийдеться ділити, то й по одному не стане. Татова пайка дуже-би нам придалася.

— Ну, то кажи йому, нехай запише їх тобі зараз. А то держи старого в хаті, бог знає доки, а йому на остатку сяде муха на ніс, одуріє та й таки запише кому иншому або продасть і прогайнує, а ти станеш як дурень.

Василь зразу опинався, але жінчині докази таки почали промовляти до його розуму. При тім ненастанна хатня гризня, яку піддержувала жінка, дразнила й його, і не без того було, щоб і він не раз не бурknув на батька або иншим способом не дав йому пізнати свойого незадоволення. Тим то й не диво, що коли раз син заговорив з батьком про запис решти поля, цей накинувся на нього з докорами:

— Так, синку, так! Добра твоя рада. Віддай, діду, бук, най тебе пси рвуть! Добре кажеш. Запиши нам решту того, що маєш, а ми тоді сядемо тобі на карк. О, ні, небоже! Ще я не зсунувся з глузду. По моїй смерті... добре, буде все твоє, коли будеш шанувати мене. Але мусиш, небоже, трохи вкоськати свою жінку. Я ще, богу дякувати, не сліпий, не каліка, задармо вашого хліба не їм, і хотів-би дожити свого віку в спокою. Я з небіжкою, твоєю мамою, вік звікував, трапля-

лося зле й добре, а такого пекла, як у твоїй хаті, я не зазнав ніколи. Кажу тобі, небоже, що то мені не подобається. Я такому не звик терпіти. Не схочете шанувати мене, я собі знайду світа й без вас, притулюся між чужими людьми. Але тоді вже, небоже, не нарікай на мене, коли по моїй смерті ані не понюхаєш із моєї праці нічого.

Може Юра думав своєю погрозою налякати невістку; може й Василь думав те саме, передаючи жінці батькову відповідь. Але Василиха була не з тих.

— Я так і знала! Я так і знала!—верещала вона.—Він то собі наперед уложив: ми його будемо держати, годувати та обпирати, а він буде тут вередувати та вислугуватися нами, а потім покаже нам фігу. Але ні, не діжде того, старцунище! Я його й на очі не хочу бачити! Зараз нехай мені забирається з хати! Зараз мені геть, щоб духом його тут не пахло.

Даремні були уговкування, навіть погрози Василеві. Жінка мов одуріла і не спочила доти, доки не викидала батькового манаття геть за ворота і не загрозила йому сокирою в разі, як-би хотів показатися в її хаті. Завзята була невістка, не даром походила з багацького «фудульного» [1]) роду і хвалилася тим, що її небіжчик батько три роки був у опришках [2]).

Гірко заплакав старий Юра, вигнаний із синової хати. Він позносив своє ма-

---

[1]) Фудульний—гоноровитий, зарозумілий.
[2]) Опришки—розбійники, гайдамаки.

наття назад до своєї хатчини кінець села, що за той час його побуту у сина стояла пусткою, а потім, почувши себе ще більш одиноким і опущеним серед її голих стін, вийшов на подвір'я, замкнув двері і, звісивши голову, потяг шукати потіхи й розради в шинку у Мошка.

Від часу жінчиної смерти Юра частенько заходив до Мошка. Правда, не можна, щоб він і давніше не знав сюди дороги, а все таки давніше було якось не те. Зайде бувало Юра до шинку, вип'є чарку горілки, купить пачку тютюну, перекинеться кількома словами з Мошком або з деякими знайомими, яких притрафом [1]) застане в шинку, та й іде далі за своїм ділом. Не тягло його сидіти тут, не мав про що балакати з шинкарем, а про те, щоб він міг коли приятелювати з ним, звіритися перед ним з того, що в нього на серці, Юрі навіть на думку не спадало. Мошко був йому хоч ніби знайомий, «свій Жид», але зрештою, зовсім байдужний, далекий від його душі й думок.

Самота, що холодними кліщами вхопила його за серце по смерті жінки, почала чимраз частіше гонити його до шинку. Не того, щоб йому хотілося пити, заливати червяка горілкою. Юра ніколи не пив над міру, навіть загалом рідко вживав горілки—рідкий чоловік між Гуцулами. Але йому любо було посидіти тут, де все вештались живі люди, чути було їх гомін та вигадки, де люди сиділи спокійно, пили не квапляючись, говорили не поспішаючи ні до

[1]) Притрафом—випадково.

якого діла. А серед тих людей нараз почало чим-раз живіше вирисовуватися в Юровій душі лице Мошка. Немов він уперве, наново пізнав його, немов Мошко нараз повернувся до нього якимсь новим небаченим досі лицем. Якісь теплі ноти співчуття почув Юра в Мошкових словах, і вони були для його душі тим, чим після літнього гарячого дня буває зимна роса для прагнущої рослини. Найбільше дивувало Юру те, що Мошко зовсім не набивався йому зі своїм співчуттям, не заскакував коло нього, не запобігав його ласки. Він був немов зовсім байдужий, говорив мало, немов знехотя, але Юра тим сильніше відчував у його словах те тепло, ту прихильність, якої ніколи не був-би надіявся від Мошка, прозваного в селі Галапасом.

— Що чувати, Юро? — запитував його Мошко звичайно по привітанню.

— У мене, Мошку, лиш тільки чувати, що в ухах шумить.

— Болить вас голова?

— І без болю голови шумить. Моя біда в дуди грає.

— Не треба собі того до голови брати, Юро!—лагідно говорив Мошко.—Гріх так убиватися за помершими.

— Та хіба я... А господи!—якось немов захлипуючись скрикував Юра. — Та-же я то знаю: помершим дай боже царство небесне. Але що мені живому робити? Так як-би мені хто перед очима світ на гудз зав'язав. Не чуюся ні в силі, ні в охоті ні до чого. Так мені здається, що як-би хто мене різав, то-би кров не текла.

— Бог ласкав, Юро! Треба то перемагати. Життя має своє право. То вам туск серця ймився, я то знаю. І в мене таке було, як мене були до війсbка взяли. Хоч руки на себе наложи! Туск то страшна річ. Я гадаю, що вам-би найліпше було перемінити місце. В вашій хаті все вам нагадує небіжку.

— Все мені пусткою смердитb, Мошку! Ані вденb робити, ані вночі заснути не можу.

— Конче переберітbся десb в иншу хату, бодай на який час.

— Син мене до себе кличе.

— Гм, — мовив Мошко та й уривав. А Юра також мовчав, а випивши чарку горілки, сідав за столом і мовчки слухав, що говорили люди в корчмі, іноді потакував і вмішувався в розмому, а іноді сидів зовсім мовчки. А як нікого не було в шинку, Юра сідав при відчиненім вікні або на сінешнім порозі, або на призbбі перед корчмою, глядів на дорогу, що йшла попереД самими дверима, числив прохожих, що йшли дорогою, провожав очима верхових або возових проїжих аж гетb, до закрута, де вони ховалися за стрімкою скалою, або коли на дорозі було пусто, впирав очі в широкий, шумний Черемош, що здоровенною гадюкою закручувався зараз за дорогою по широкім зарінку, розливався насамперед широким бродом, а далі проти самої корчми, стиснений скісно в бік здоровою кам'яною кашицею [1]), звужував свою течію, бився

[1]) Кашиця—дерев'яна чи кам'яна огорожа берегів.

сердито о стіни кашиці, бурлив та клекотів та рвався бистро наперед, щоб кільканадцять кроків нижче закрутитися широким виром, розлитися широкою та глибокою кубанею, а ще нижче утворити гучний запінений гоц[1]), де стиснена прибережними скалами і перегачена дерев'яним язом[2]) вода, скажено ревучи, кидалася запіненою лавою на якого півтора метра вниз. Юра нераз цілими годинами німо й непорушно вдивлявся в цей невеличкий, а такий різноманітний закрут Черемоша. Ненастанний поквапний рух води, клекіт та хлюпотання хвиль, гуркіт посуваного ними каміння, підскоки клубків піни, а від часу до часу вид Гуцулів і Гуцулок, що, підбираючи одіж вище колін, переходили бродом через ріку,—все те якось немов заповняло його порожню душу, увільнювало її від муки власного думання й почування, було любе та розкішне, мов тепла купіль. Мошко в такі хвилини не докучав йому розмовою, не випитував його, не натручувався зі своїми радами, був мов приятель, що оминається доторкнутись до хорого, щоб не вразити його в болюче місце.

Коли одного дня Юра сказав йому, що переходить жити до сина, Мошко не сказав нічого, тільки якось значуче похитав головою.

— Що, гадаєш, що мені зле там буде?— запитав Юра, завваживши це.

— Я нікому злого не бажаю, — відповів Мошко.—А Василь ваш син. Ви найліпше

---

[1]) Гоц—водоспад.

[2]) Яз—пліт.

знаєте його, то й найліпше можете зміркувати, чи вам буде добре.

— Не буду бога гнівити! Василь усе був добра дитина. Та й поміркуй сам: своя кров! До кого-ж батькові прихилитися, як не до рідної дитини?

— Ой так, так! Говорить ви своє!—вмішався в розмову один чужосільний Гуцул, що саме відпочивав у корчмі. — Хіба не знаєте, що казали старі люди: діти, доки малі, мозола голові, а як доростуть, то й хату рознесуть. У батька-матері серце все хилиться до них, але у них воно, бре [1]), куди инше хилиться!

Живучи в сина, Юра рідко бував у Мошка. Раз тому, що Василь жив у верху, якої півмилі од села, то й до Мошка далеко було; а друге тому, що в новій хаті Юра зразу справді почув був ніби нове життя в собі й довкола себе. Але Мошко не спускав його з ока, пильно, хоч усе мов знехотя, розвідував про нього, а здибавши його иноді припадково чи то на дорозі, чи то на ярмарку в Косові, вітався з ним приязно, говорив із ним про всякі посторонні речі, обережно обминаючи зачіпати питання про те, як йому живеться в сина. Юра також не говорив про це нічого, і так вони розходилися.

Аж тепер викинений невісткою з Василевої хати, він ішов до Мошка повний жалю й пересердя.

— Ну, що, Юро? Що чувати?—запитав його Мошко по привітанню.

---

[1]) Бре—брате.

— Та що, нічого!— мовив Юра, сідаючи і ховаючи під покришкою тупої байдужности все гірке й болюче, що клекотіло в його серці.

— Ви вже не в сина?— нараз запитав Мошко.

Юра стрепенувся, мов-би хтось зненацька пальцем штиркнув його в око.

— А ти відки це знаєш? — огризнувся він якось сердито.

— Що я знаю?—м'яко, як звичайно, відповів Мошко.—Як-би я знав, я-би вас не питав.

Юра ще хвилю мовчав, ще хвилю боровся з тим гірким, важким та могучим, що клубилося і вилося і вертілося в його душі. Та нараз йому не стало сили і він, закривши лице руками, заридав, захлипав як дитина, заголосив, як за труною.

— Не пожалували мойого сиротства! Не пошанували сивого волоса, ні!—приговорював він.—Марш старий із хати! Задармо хліб їси! Копнули як собаку! Викинули, як віник охаблений[1])! Ой, смертенько моя, чому ти за мене забула? Чому мене не береш із цього світа, аби-сми їм не заваджав! Та й ще то їх в очі коле, що маю того дрібку поля та й оцю халабуду! Дай нам старий це зараз, то можеш сидіти, а ні, то руш, забирайся! Віддай своє останнє і здайся зовсім на нашу ласку. Вже ми тобі потому живо кінця доїдемо. Зазнаєш розкошів у сина й невістки. Будеш свої пальці гризти, а слозами запивати...

---

[1]) Охаблений—непотрібний нікому.

Він упав на лаву, похилив голову на стіл і довго плакав, хлипаючи і не витираючи сліз, що цюрком лились і капали зі столу. Мошко не говорив нічого, порався коло шинквасу[1]), лише час від часу зітхав важко.

Нараз Юра підняв голову, видивився на нього, потім устав і наблизився, немов якась таємна сила тягла його до Мошка.

— Слухай, Мошку! — мовив Юра. — Ти чоловік письменний. Чи стоїть у ваших книгах що про таке... про таких дітей, що так збиткують свойого рідного вітця? Адже я думаю, що пан-біг мусить ховати щось для них... мусить порахувати їм це... мусить, чи як ти кажеш, Мошку?

— У нас, Юро, про таких дітей таке написано, що аж страшно читати, — мовив Мошко. — Але я хотів-би вам щось инше сказати.

— Ну, що? Кажи!

— Я так гадаю. Що ми, один з одним грішні люди, будемо над тим міркувати, як там пан-біг покарає цей чи той гріх? Пан-біг старий господар, він знає, що хто в нього варт і кому що належиться. А ми міркуймо кожний про себе. Адже й на нас без божої волі ніщо не паде. Ну, як упало, то значить, що бог так хотів. Може ми на таке заслужили? А може пан-біг хоче випробувати нас? Адже знаєте, що залізо кладуть в огонь, щоб із нього щось викувати. А чоловіка пан-біг кладе в нещастя, щоб із нього було щось добре. Чи не правду я кажу?

---

[1]) Шинквас — прилавок корчемний.

Юра витріщив очі. Він чув нераз подібні слова з уст пан-отця, але тоді вони не робили на нього ніякого вражіння; він не розумів, а властиво не приймав їх до своєї душі, бо не відчував їх душею. Та тепер в устах оцього простого шинкаря Мошка Галапаса вони вразили його як щось нечуване й зовсім нове. Він почав вдумуватися в них і зараз почув, як його біль притупив своє вістря і його жалощі стратили своє жало. А Мошко говорив іще довго, все тим самим тоном, беручи приклади із письма святого і з власного життя. Юра випив кільска чарок горілки і сидів у корчмі до вечора. А вечером, коли вже смеркалося, Мошко запросив його до вечері, велів постелити йому в ванькирику й лягати спати. Юра опирався,—він, відколи жив, не ночував ніколи в корчмі,—та подумавши, що тепер йому треба-би знов вертати до своєї пустки й ночувати там самому, переміг себе й заночував у Мошка.

Тиждень потім, у саму неділю, при війті, присяжнім і громадськім писарі Юра зробив з Мошком такий контракт. Мошко обіцявся годувати Юру до самої смерти, шанувати його, як свояка, і по смерти похоронити його, як слід, по-християнськи, а Юра за те записав йому по смерти, свою хату й свої три пруги поля. Юра, Шикманюк став, як кажуть Гуцули, Мошковим годованцем.

Угода з Мошком була така, що Юра мав жити в своїй хаті, робити, що йому схочеться або й не робити нічого, а Мошко мав давати йому все удержання,

їду, по чарці горілки рано, в полудне, і вечір, топливо в зимі. Коли Юра захоче, може ночувати в корчмі; що заробитъ, чи то в лісі, чи на річці, те його.

Юра підписав угоду (тоб-то подержав за перо, бо був неписьменний і позволив підписати себе при людях) з якоюсь сердитою радістю, як чоловік, що понукає цирульника вирвати йому як-найшвидче болючий зуб.

— Оттак! — мовив він, — так мойому синочкові треба! Нехай знає, як батька шанувати! Нехай собі не гострить зуби на батькове добро. Бери, Мошку, бери віднині! Ори, сій, коси, най його зуби болятъ, най розсядетъся з зависти! Я батько, я йому того зичу за його й його жінки добре серце. Як він мені, так я йому. І ви, люди добрі, будьте свідками! На вашім свідомі все роблю, і гадаю, що бог мені кривого слова за це не скаже. Адже сам бог казав, що всохне рука, яка підносилася на батька, правда, Мошку? Вами свідчуся, люди добрі, що оцей Мошко, бачите, жид, ніби-то нехрещений, не нашої віри чоловік, а показав мені в моїй біді більше серця, більше приятельства, ніж моя власна кров. За те й записую йому все, що маю. Най має і його діти, най хоч вони згадуютъ добрим словом Юру Шикманюка!

Але цей завзятий настрій Юри проти власного сина швидко змінився. Одне те, що Василь, довідавшися про батьків поступок, не тріс із зависти, не кричав, не плакав, не лаявся, не прибіг ані перепрошати ані ганьбити батька, а лише

махнув рукою,—це вразило Юру, коли йому це переказали сусіди. Як-би його син був кричав, плакав та розщибався, він був-би почував дику радість: як-би син був прибіг до нього з плачем і перепросинами, він був-би відпхнув, вигнав, поганьбив його; але син зовсім не показував по собі нічого, лишився байдужним, і це забило Юрі цвяха в голову.—Що-ж то він собі міркує?—думав Юра.—Не жаль йому того добра, що мало бути його, а тепер Мошкове? Не сором йому, що батько, замість знайти в нього захист, зробився Мошковим годованцем? Юра не міг придумати ніякої відповіди на ці питання, сам себе силував сердитися на сина, бурчав і проклинав його з його родиною, але робив це якось нещиро; він чув на дні душі жаль за своїм добром, що має перейти в Мошкові руки і замість його внучатам дістатися—тим Мошковим дітям, що раз-у-раз наповняли коршму й її найближче окруження своїм біганням, криком та шваркотінням. Юра соромився своєї похіпливости, соромився селян, що хоч не показували йому ніякої ворожнечі (поява таких годованців у Гуцульщині на жаль дуже часта), то все-таки—і це почував Юра—зробилися супроти нього холодні, байдужні, рідко заговорювали до його, а деякі й зовсім обминали його, чинилися, мов не бачуть, не пізнають його. А коли кілька неділь по своїм записі Юра вперше появився в церкві, люди відступилися від нього; на тім місці, де він звичайно стояв, зробилося довкола нього досить широке колесо, в якому він стояв

сам, мов виклятий або заражений. І в додатку пан-отець цієї неділі виголосив проповідь про любов до рідної землі і про великий, неспасенний гріх, який стягає на себе всякий, хто легкомисно марнує ту землю, віддає її в чужі, нетрудові руки, зневажаючи цим і кров та піт батьків, дідів і прадідів, що боронили та обробляли цю землю, і кривдячи власне потомство, якому він уймає хліб від рота і замикає спосіб будущого дорібку. Юра при тій проповіді стояв мов на розпечених шинах, зараз по херувимській пісні вийшов з церкви і не здоровкаючись ні з ким, не обзираючись, затиснувши крисаню [1]) на очі, пішов до своєї хати, заперся в ній і не рушаючися з місця, просидів до самого вечора. Тепер її пустка не разила його; тепер він рад-би був сховатися в найглибших лісах, у найтемніших дебрах, щоб не бачити ні Мошка з його жиденятами, ні Василя з його жінкою й дітьми, ні того поля, ні тої хати, ні тої дурниці, яку зробив із записом, ні того сорому й жалю, що пік його душу.

Але Юра звільна привикав до свого положення, перемагав у собі все, не ходив у село, ані до церкви, нипав коло своєї хати або йшов на заробіток десь у сусідні села. Доки Мошко був з ним добрий і ласкавий, він не дбав ні про що. Мошко своїм звичайним, спокійно-приязним способом умів усе додати йому відваги й певности, і кожного разу підпирав свої докази надпорядковою [2]) чаркою горілки.

[1]) Крисаня—брильб.
[2]) Надпорядкова—позачергова, зайва.

До тих Мошкових доказів та до горілки Юра почав привикати чимраз більше, а коли Мошко нарешті натякнув йому, що він не обов'язаний давати йому більше, як три чарки денно, Юра не змагався і платив за горілку тими грішми, які мав зароблені. Він почав було складати ті зароблені гроші—зразу на кожух, далі задумав зібрати хоч 100 ринських і справити до церкви євангеліє за душу небіжки жінки. Але привичка до горілки почала звільна перемагати його постанови, із зароблених та зложених грошей капало чимраз більше в Мошкову кишеню. І доки капало, Мошко був добрий та ласкавий, потішав Юру в його гризоті, картав тих Гуцулів, що виявляли йому маловаження або нехіть, картав навіть Юрового сина за погане поводження з батьком, і Юра почував себе мов за високим, густим плотом, у безпечному захисті й опіці.

Тільки здоров'я його почало щось не статкувати. Проживши 67 літ, він досі не зазнав слабости крім декільких ран на своїому тілі, одержаних чи то при небезпечній лісовій роботі, чи в корчемних бійках. А тепер—не знати, чи від гризоти, чи від Мошкової горілки, чи від чого иншого, з ним почало робитися щось недобре. Йому відхотілося їсти, в голові шуміло, в горлі пекла вічна згага, руки й ноги тряслися, сон його не брався, а як часом було засне на хвилину, то його мучать такі страшні та «жесні»[1]) сни, яких він перед тим не видав ніколи й після яких

[1]) Жесний—жахливий.

звичайно прокидався напруго, з криком, весь облитий холодним потом. Він весь згорбився, зробився блідий і майже жовтий, його зовсім покинула охота до праці, і він звичайно цілими днями сидів на призьбі своєї хатчини та слухав шуму в своїх ухах та тупо, безучасно дивився, як Мошкові діти бігали по його подвір'ю, поралися в його загороді, а Мошкові наймити та наймички робили на його полі.

Одного літнього дня, коли він отак сидів та туманів на своїй призьбі, перед ним неначе вродився його син Василь.

— Йик ночували, дєдю? [1])—промовив він, цілуючи батька в руку.

Юра дивився на нього витріщеними очима й не знав, що відповісти.

— Госпідку любий, як ви виглядаєте, дєдику!—скрикнув Василь.—Ви хорували?

— Хоч-би був і вмер, то ти-би певно не був довідався до мене!—з гірким докором мовив Юра.

— Що-ж, дєдю, ви розсердились на мене, покинули нас, то як-би я смів докучати вам? Та й то, як-би ви, не дай боже, хорували, то я-би... Але я не чув нічого... Адже ви ще в неділю були в Жаб'ю...

— Ну, а чого-ж тепер приходиш?

— Та нічого, дєдику! Таки мені стужилося за вами. Госпідку милосердний, таже ви мені родич! Таже мене бог буде карати...

— А буде, певно, що буде за твоє добре серце до мене. Тепер ти мені й дєдику й це й те, а що було торік?

---

[1]) Як ночували, тато?

Від часу як Юра розстався з сином і записався Мошкові, минув уже рік із окладом. Василь стояв перед батьком і не зводив з нього очей.

— Торік, дєдику? Хіба-ж я вам сказав коли півслова непочтивого та прикрого?

— Та що з того, що ти не казав, а твоя жінка говорила й за тебе й за себе.

— Що-ж, я жінці язика не зав'яжу, яку її бог сотворив, така є. Але в неї, дєдику, душа ліпша, як її язик. Ви то самі знаєте, кривди вона вам не зробила ніколи, тільки що тим язичищем молола. Ну, та дістала вже вона за своє...

— Ну, то що!—закинув нараз Юра, зпідлоба позираючи на сина й відповідаючи більше на своє власне внутрішнє запитання, ніж на Василеве,—гадаєш, що мене тепер знов завабиш до себе? Ні, небоже! Я вже стара ворона! На полову мене не завабиш. Та й на що я тобі тепер потрібний? Адже знаєш, хату й грунтець я записав Мошкові, більше не маю що роздавати, а голіруч я вам не потрібний.

— Ні, дєдику,—мовив спокійно Василь,—я на ваш грунт не зазіхаю ані вас до себе силувати не хочу. Робіть, як знаєте, як вам ліпше. Але я мав-би до вас одне запитання.

— А що таке?

— Що з вами діється? Чи ви нездорові? Виглядаєте, як з хреста зняті.

— А що, літа приходять. Старість не радість.

— Торік ви ще не такі були. Чи може не здвигалися при роботі або перемерзли або-що?

— А хто знає! Я не тямлю,—нерадо буркнув Юра.

— Знаєте, дєдику, там по селу всіляке говорять, а я слухаю і в мене серце крається. Адже ви мені тато, я ваша дитина, я повинен дбати за вас на старість.

— О, гарно дбаєш! Бодай твої діти так дбали за тебе!—з пересердям крикнув Юра.

— Не кленіть, дєдику, хоч я й не заслужив нічого ліпшого. Але скажіть по правді, відколи це з вами поробилося?

— Та що таке? Що поробилося? Нічого зо мною не поробилося!—сердився Юра.

— Та тут уже сердьтеся не сердьтеся, а що живі очі видять... Та й люди скрізь по селі говорять...

Василь зам'явся.

— Ну, що говорять?—спитав Юра.

Василь оглянувся, а потім, сідаючи на призьбі поруч батька і нахиляючися ротом близько його вуха, мовив полушептом:

— Що Мошко задає вам якоїсь трутки в горілці.

Юра поблід, як труп, схопився з призьби, затримтів усім тілом і знов сів на своє місце. Він не міг стояти на ногах, у його грудях щось клубилося й душило його в горлі.

— Що ти кажеш?—промовив він ледве чутно.

— Те, що чуєте. Десь одна наймичка підгледіла Мошка вночі, як сипав із якоїсь пляшчини якісь краплі до тої пляшки, в якій держить для вас горілку, і з якої не дає нікому крім вас.

Настала важка мовчанка. Юра чув, як щось стискає його за серце. В ухах

у нього шуміло, мов чотири вітряки. Серце товклося прискорено, аж боляче в грудях. Ціле тіло дрожало.

— Я-би вас одно просив, дєдику,—мовив далі Василь.—Я зладжу візок, сідайте, поїдемо до Жаб'я до доктора. Нехай вас огляне, скажете йому, як вам є, що він на це повість.

Юра пристав не це. Поїхали. Лікар, старий практик, лиш глипнув на Юру і буркнув:

— П'єш?

— Та бог має, що пив, та за що пити, паничику пишний!—мовив Юра, кланяючись.

— А чого-ж приходиш?

— Та то не я, то оп син...

— А йому що?

— Та йому, богу дякувати, нічого, він лише за-далі мене.

— За-далі тебе? А то як?

Тут Василь виступив наперед, поклонився й почав говорити, що чув у селі.

— Слухай, хло! [1])—мовив сердито лікар,—ти мені харамана не гни! Знаєш, то кримінальна справа, як-би показалося це правдою. Присягнеш на те?

— Та госпідку!—мовив переляканий Василь,—я сам при тім не був, видіти не видів, то як мені присягати?

— А ті, що тобі це говорили, присягнуть?

— Або я знаю. Присяга страшна річ. Хто сам на очі не видів...

Лікар довго оглядав Юру, велів йому роздягтись, навіть сорочку скинути, клав

---

[1]) Хлопе, мужику.

його на лавці, обертав на різні боки, стукав у груди і в плечі, оглядав язик, розпитував і крутив головою, бурчав та плював, а далі велів дати собі ринського й відіслав Юру додому.

— Стидайся, старий! Маєш сина, маєш унуків, а записуєш себе жидові! Зараз верни до сина, з жидом не заходи собі більше, його страви не їж, його горілки не пий, а заживай оте лікарство, що я тобі запишу. А за тиждень прийди знов.

Юра послухав, не говорячи Мошкові ані слова, перебрався до сина, але за тиждень ані за місяць до лікаря не ходив. Він заживав лікарство, чув, що йому ліпше, руки й коліна перестали трястися, а йти до лікаря, то знов треба наслухатися проповіди та й заплатити хоч корону. Пошкодував грошей.

Мошко також приняв Юрові переносини зовсім спокійно. Не ходив за ним, не розпитував, не переказував, але кілька день по його відході зробив із його хати хлівець на свої телята, збирав із поля, косив сіно і господарював на Юровім полі, як на своїм. А в-осени почали Василь і невістка намовляти Юру, щоб розвязався з жидом. «Обчислiться при людях, що видав на вас, звернiть йому, а грунтець і хату нехай віддасть». Юра пішов з тим до Мошка, але цей чемненько відповів йому, що він уже подав до суду, щоб грунт і хату записано на його власність.

— Ба, а це по якому?

— Ви мені записали, Юро!

— Я тобі? Але-ж аж по моїй смерті. А поки я живу, то я своїй дідизні пан.

— А мій кошт, що я видав на вас?

— Я тобі зверну.

— Що ви мені будете звертати? Я вам не зичив. Я давав на рахунок грунту і видав більше, ніж той грунт варт.

— Мошку, що ти говориш!—скрикнув Юра мов ужалений.

— А ви що собі гадаєте?

Перемовилися Юра з Мошком кільком гострими словами. Вибіг Юра з корчми і побіг до писаря, дав йому «баночку» [1]) і просив написати до суду на Мошка. Писар скаргу написав і вислав. Минала осінь. Жид зібрав з Юрового поля, виорав коло хати під огородину, переробив хату на стайню. Минула зима, минула весна. Жид почав орати на Юровім грунті. Юра з Василем зігнали жидових робітників зі свого поля. Жид вивів провізорію[2]) і виграв, Юру засудили на 10 банок коштів. Минуло ще пару місяців. Нарешті Юра діждався терміну в суді на свій позов. Станув Юра в суді, станув і Мошко. Розповів Юра всю справу, але промовчав про свою слабість та про чутку, що його Мошко потрохи троїв, промовчав, бо боявся, що це кримінальна справа, а йому веліли-би присягати. Мошко потвердив Юрові зізнання, показав контракт легалізований у нотарія, показав рахунок того, що видав протягом року на удержання Юри, і показалося, що він видав ще більше, ніж варт був той грунт з хатою. Суддя не входив ближче в розбір рахунку,

---

[1]) Баночка, банка—ринський, карбованець.

[2]) Провізорія—судова комісія.

не придивлявся, чи по правді оцінено Юрів грунт, йому досить було, що на однім і другім документі була громадська печатка та підписи війта, присяжних і таксаторів. Даремно Юра божився, що Мошко не видав на його удержання й десятої части того, що тут зараховано, що його грунт варт учетверо більше, ніж його оціновано. Суддя признав Юрову скаргу неоправданою і відіслав його, коли хоче, до дальшого процесу. Юра вийшов із суду розбитий, зломаний. Його син узявся потішати його.

— Ви, дєдику, не журіться. Що то значить косівський суд. Овва! Ми ще до Коломиї ходімо, а як там не знайдемо правди, то й до самого Львова, навіть до самого цісаря трапимо. Впадемо перед ним на коліна і все розповімо. Най цісар знає, як тут пани судять.

Юра хитав лише головою й не відповів нічого. Де вже йому до Львова та до цісаря! Е, як-би у нього давня сила! А тепер він старий, гостець по костях ходить. А Мошко має всюди плечі. Він багатир, надрав з Гуцулів і не дбає. За ним адвокати, за ним судді потягнуть, а за бідним Гуцулом хто? Адже в Мошка таких самих годованців, як він був, ще тепер три в селі, а ось перед місяцем один умер, та й то не такий харлак, як він, а багатир на все село. Самої полонини[1]) за день не обійдеш! І все те тепер Мошкове. Що Юрі мірятися з Мошком.

---

[1]) Полонина—пасовисько в горах.

— Знаєш що, синку, — мовив Юра до Василя, коли вони по нещасній розправі зайшли до шинку й поснідали. — Їдь ти собі з богом додому, а я піду до Коломиї.

— Самі підете?

— А що-ж! Пошукаю й собі адвоката. Там, кажуть, є така щира душа. Допитаюся до нього.

Василь не догадувався, що в Юри зовсім не адвокат на думці, повірив батькові, лишив його й поїхав додому. А Юра, проблукавши до вечора по Косові, над вечером вибрався з міста в той бік, як до Пістиня. Кільска знайомих Гуцулів, що вертали з Коломиї, здибали його за містом, на горбі коло каплиці, побалакали з ним, розпитали, куди й за чим іде. Юра все розповів їм. Але дійшовши до ліса, коли почало смеркатися, скрутив управоруч, лінією вниз, на Старий Косів та Манастирське, перехопився ніким не спостережений на противний верх, і верхами, знайомими плаями [1]) та стежками, оминаючи людські оселі, зимарки та дороги, де можна було надіятися людей, поспішав до свойого села. Не спочиваючи ані хвилі, він над ранком опинився на версі, відки видно було його село. Тут вишукавши на одній полянці оборіг з торішнім сіном, виліз на нього, зарився в сіно, і перекусивши та випивши горілки, заснув після тяжкої втоми і проспав увесь день.

[1]) Плай—стежечка в горах.

II

Смеркалося. Кривава заграва, що, розітлівшися на заході, обхопила була все небо, починала звільна погасати, бліднiти, зразу на сході, потім на середині неба, і лиш де-де вогнистими платами висіла на хмарах та палала пурпуровою пожежею на снігових шпилях далекої Чорногори. Відтам потягало холодним вітром. Віковічні смереки від часу до часу вибухали голосним шумом, мов прокидалися з тужливої полудрімоти і неначе величезні птахи напруго шелестіли всім пір'ям, зриваючися до лету: це одна-друга хвиля полонинського буйного вітру, що тяг горою понад верхами, впадала вниз і вривалась в їх темну гущавину.

Юра йшов довгий час верхом, плаєм, лишаючи село по лівій руці. Він уважно роззирався довкола. Черемош, що гадюкою вився здовж села, щез уже під густим завоєм мряки, білої як молоко, гладкої, як простелене полотно. Із хат, розкинених по верхах та збоччях гір, вився клубами дим, але голосів ніяких із них не чупи—вони були далеко від Юри. В селі видно було декуди світло. Нараз із одного верха затужила голосна трембіта[1]); з другого верха їй відповіла друга; у Юри мороз пішов по-за плечима. Перша трембіта заголосила знов—аж надто добре звісну йому мелодію—знак, що там, де трублять, у тій хаті хтось умер. Юра напружив зір і слух, щоб зміркувати, де

[1]) Трембіта—сурма, зроблена з кори, довжиною 2 до 3 метри.

це. Він зупинився на хвилю, слухав, а потім похитав головою.

— А-йи, а-йи! Не як, лиш так, що Олекса Пилипюк. Мусить так, що він умер. Мошків годованець. Другий до місяця. І так само з ним було, як зо мною. Здоров чоловік був, а нараз ноги під ним почали дилькотіти, голова трястися, пам'ять його покинула, їсти відхотілося. Зовсім так, як мені. А-йи, певно, що це вже йому вічну пам'ять тримбітають.

Він обхопив рукою топорець за своїм поясом і пустився йти далі. Звернув наліво, на стежку, що вела до села, і роззираючись уважно, щоб не здибати нікого, гуторив сам до себе.

— Нема старшої ради, нема! Вже як-сми наважився, так мусю зробити. То людоїд не чоловік. За такого й гріха не буду мати. А в тім, що? Нехай мене караютть, нехай вішаютть! Хіба мені жаль життя? Що воно варте? Тепер як мене нетрудний обдер із усього! Але я пімстюся! За своє й за людське! Досить нажерся, досить накривдився. Я більшу штуку вдам, як пани. Я покараю такого, що його їх кара не досягає. Я буду для нього карою божою. Нехай инші каються, на нього дивлячись.

Стежка скрутила в ялівцеві та смерекові корчі, серед яких де-де здіймалися вгору великі смереки, останки колишнього могутнього ліса. Ті корчі в слабому сумерку пізнього вечора лежали на збоччі гори, мов здоровий плат чорного сукна. Юра поринув у них, мов малесенька комашка в мохнатому пуху.

Він ішов звільна, щупаючи перед собою стежку костуром та ногами, обутими в шкіряні постоли. По якімось часі корчі минулися і стежка вибігла на сіножать та тяглася нею понад глибоке, дуже сточисте провалля, на якого дні грізно шумів невеличкий гірський потік. Його шум та гуркіт ішов, бачилось, десь із під землі, бо ані потока, ані дна провалля, заваленого густою пітьмою, не було з гори видно. Юра йшов неначе вузенькою кладкою, завішеною між темним, ще лиш декуди рум'янцем відтіненим небом, і далеко темнішою безоднею. Він тепер розмахував костуром і не переставав додавати собі духа.

— Ні, не буду мати гріха! Бог мене простить. Я не йду для рабунку. Я не хочу його ані остільки, що палець завинути. Борони мене боже! Я лише за свою й людську кривду. Адже, ади [1]), троїть людей хрещених, як мухи! Живі очі видять, що троїть. Хіба-ж Пилипюкові було вмирати? Або Герасимюкові? Господи, таже то арідник [2]), не чоловік! То луципер якийсь! І ади, яким іще добрим чинитьсяся! Гадавби хто: от людяний жид! Але вже чинися, не чинися, понині того стало! Як бог на небі, а я ось тут, так за півгодини буде по тобі! Аусь, Мошку! Молися богу, нехай тебе там милує, а тут твоє не життя більше. Я з тобою по судах тягатися не буду. Ані до Коломиї, ані до Львова, ані до цісаря. Запізву тебе до старшого

[1]) Ади—диви-но.

[2]) Арідник—чорт.

судді і до старшого цісаря. До того, що над усіма нами суддя і цісар. Там станемо оба, там будемо правдатися. Там не поможуть ані печатки громадські, ані свідки, ані адвокати. Там, сараку, все ясно буде, як на долоні. Там відразу буде видно, хто кого кривдив!

І він ішов, стискаючи в мозолистій руці обух свойого топірця.

Йшов і не бачив, як по обох його боках, невідступно крок-у-крок із ним, ішли два велетні, вищі головами над смереки, а незримі смертним очам. Він говорив сам до себе, инколи в думці, инколи півголосом, а не чув розмови своїх таємних, невідступних товаришів. Один із них був білий, другий чорний; одного голос був сумний, жалісний, мов голос сопілки, загублений серед непроглядної, безлюдної полонини, а голос другого був хриплий, насмішливий, брутальний та зневажливий.

Чорний демон: А що, розумієш тепер, до чого воно йде?

Білий: Давно зрозумів; болить моя душа.

Чорний: І віриш, що не потрафиш відвернути цього чоловіка від його наміру?

Білий: Вірю в ласку й доброту того, хто сотворив його й мене.

Чорний: Тхе! Це не відповідь на моє питання. Ховаєшся за Творця, щоб не признатися до своєї слабости.

Білий: Моя слабість з його волі. Так само, як твоя хвилева перемога.

Чорний: Не плети дурниць! Моя перемога! В чім вона? Чи я боровся за неї?

Чи я силкувався ловити цю душу в свої сіти? Скажи сам. Будь щирий і признай, що моя сила, моя, як кажеш, перемога, це властиво лише логіка життя, його обставин і подій, що це така сама елементарна сила, як те, що сонце сходить і заходить, що по літі наступає осінь, що звір їсть звіря або рослину. Я тут не борець, не переможець, а тільки інтелігентний свідок, математик, що підводить суму, та иноді, га-га-га, tertius gaudens [1]).

Білий: Твоя об'єктивність у тім процесі така сама брехня, як і инші твої щирі признання. Ти так, як той, що від часу до часу кидає вольти, щоб підправити своє щастя, а все божиться, що грає зовсім справедливо.

Чорний: Га-га-га! Як ти це підглядів! Що-ж, грача, за яким добачуть кидання вольт, або викидають із гри, а ти цього не можеш зробити зо мною...

Білий: В премудрій економії Творця ти потрібний, та його шляхи темні перед нами так само, як і перед очима смертних.

Чорний: Ну, ну! Не мучся імпонувати мені темними фразами. Дещо трохи тих темних шляхів ми таки розуміємо. За стільки мільйонів навчились бачити дещо далі свойого носа. А коли ти не навчився, то тим гірше для тебе. А на Творця вини своєї недотепности не скидай. Отже, синоньку, вертаючи до твойого порівняння з фальшивим грачем... Чи моя

---

[1]) Третій, що радується.

гра вірна, чи фальшива, але це одно певно, усунути мене з цеї віковічної гри за людські душі ти не можеш. Ані сам від неї втекти не можеш.

Білий: Не моя воля.

Чорний: Тай сором був-би вам, правда? Ну, але маючи те переконання, що я граю фальшиво, тобі лишається...

Білий: Лиш одне...

Чорний: Лиш одне? Я думав, що лише двоє.

Білий: Дивитися фальшивому грачеві на пальці й демаскувати його вольти.

Чорний: Або, га га га! Пробувати й собі иноді кинути невеличку вольту, щоб поправити щастя на свою користь. Що? Не добре я кажу? Адже клин клином вибивають.

Білий: Це не в моїй удачі.

Чорний: Кажи краще: не моя голова в тім.

Білий: І нема потреби. Бо неправда півоя, що сума життєвих сил і подій усе верне на твою користь. Неправда, що сумуючи ті явища життя, ти являєшся tertius gaudens. Ти вмієш сумувати лише часткові явища і підводити лише часткові суми, але сума сум, великий інтеграл безконечного диференційного рахунку життєвого невідомий тобі. Тимто твої радощі короткі, а твої побіди дуже куцоногі.

Чорний: А все таки в тебе болить душа, дивлячись на них.

Білий: Болить, бо й я слабий твір, бо й мій обрій обмежений, бо й мені велено боротися зі злом у його дрібних і найдрібніших об'явах, а кінцеву побіду чи кін-

цеве рішення боротьби полишив для себе Той, що держить у руках усі почини й усі кінці.

Чорний: Держить або й не держить. Ну, та не про те річ. А про те, чому-ж не борешся з тим, що ти називаєш злом, і що я в оцьому випадку називаю лише простою консеквенцією всього попереднього? Коли вона тобі видається злою, грішною, болючою, то ну-ко, поборись із нею! Як хочеш! Війди в душу цього чоловіка й задуши в ній цю пристрасть, що володіє нею!

Білий: Я не бог.

Чорний: Або збуди в його серці які инші почуття, щоб відвернули його від цього наміру.

Білий: Я вже пробував це зробити і ще попробую, як буде відповідна хвиля.

Чорний: Або промов йому до розуму! Скажи йому, що Мошків шинок при самій дорозі, і що лише він допуститься злочину, його зараз і зловлять.

Білий: Це його не відверне. Я вже бачу наперед, що він, сповнивши злочин, або й зовсім не буде ховатися, або сховаєтьcя так нехитро, що його зараз-же знайдуть і він при першому допиті признаєтьcя до всього.

Чорний: А може скажеш йому, що в корчмі якраз у ту пору ночуватиме суддя з Косова, той сам, що засудив його вчора.

Білий: Думаю, що він був-би в стані піти й тою самою сокирою розрубати голову й судді.

Чорний: Невже думаєш? Ей, у такім разі була-би гарна справа! Варто, щоб я

цим покористувався! Бачиш, я немов прочував, що з цеї поїздки пана судді може вийти щось доброго для мене, і хоча він їхав до Жаб'я і мав намір аж там заночувати, я зламав йому колесо перед Мошковою корчмою і змусив заночувати тут. От це буде гарно! Надмухаю цього Юру добре, а як Мошко застогне під ударами його барди[1]), розбуджу пана суддю і пхну його до шинкової кімнати... будуть два гриби в борщ. Спасибі тобі, синку, за добрий натяк.

Білий: Ну, а що, як ти помиляєшся в своїм рахунку? Як Юру в селі здибають знайомі і він стратить відвагу на вбивство?.

Чорний: Я поведу його по-за селом: кладкою по конець села за Черемош, потім заріччям по-за хати аж до броду, що просто перед Мошковим шинком, а з броду просто в задні двері корчми.

Білий: А я пригадаю служниці, щоб засунула задні двері; Юра потермосить дверима й наробить стуку.

Чорний: Забуваєш, що Юра старий Мошків годованець і здавна має застромлений під порогом дерев'яний ключ, яким у кожній хвилі може без ніякого стуку відсунути засув і увійти до середини.

Білий: Я зупиню декільких п'яниць у корчмі, щоб Юра, входячи, здибався з ними.

Чорний: Це вже, любчику, иншим часом зробиш. Сьогодні, глянь сам, уже тепер корчма зовсім пуста. Робочий день був, усі Гуцули потомлені. Останні п'яниці

[1]) Барда—сокира

пішли з шинку й поплелися додому. Мошкова жінка з дітьми спить у другій половині.

Білий: Онде дорогою з Жаб'я йдуть ярмаркові до Коломиї.

Чорний: Ідуть і пройдуть і не зупиняться коло Мошкової корчми. А та друга громадка, що йде пару сот кроків з ними, зупиниться ще коло броду напувати шкап'ята[1]), і прийде перед корчму саме тоді, як усе буде зроблено й лишиться лиш одне, зловити Юру на гарячім вчинку.

Білий: Ге! Роби, як знаєш! Я ще спробую від себе робити, що зможу.

І він своєю долонею доторкнувся широких грудей Юри і своїми небесними очима зирнув у понурі, завзятою злобою заіскрені Юрові очі.

І нараз стало Юрі якось дивно, якось боязно й сумно й жалко на душі. Боязно, немов-би він оце з живого світу, з-поміж людських веселих осель входив у величезний, темний, непрозорий ліс, де повно гнилих вивертів, де холодно й вогко, де нема инших стежок крім тих, що протоптали хижі, дикі звірі, де не чути пташиного співу, лиш сичання гадюк, де замість зелені й квітів скрізь видно лише плісень та огидливі гриби, а замість веселого стрекоту сверчків чути глухе стогнання лісових велетнів та якесь іще важче, жалібніше не то стогнання, не то крик нещасних заблуканих людей. І сумно йому на душі, немов-би й сам він у тім без-

[1]) Шкап'ята худі, малі коні.

межнім лісі мусив блукати та пропадати до суду віку. І жалко йому себе самого, свойого села, своєї рідні, свойого дотепершнього чесно прожитого віку, жалко всього, з чим зжився і зрісся він досі і що тепер немов на завсіди мусить покинути. Перед ним стала його хата, осяяна сонцем і моргала на нього своїми маленькими, підсліпуватими вікнами, немов хотіла сказати: «А ти куди, Юро?» І двері його хати порушилися на чопах і заскрипіли своїм дивно знайомим, любим скрипом: «Юро! Покидаєш нас?» А тут із по-за вікон, із по-за дверей визирають кучеряві, біловолосі головки Василевих дітей, а Юрових унучат, і кричать—одні радісно, а инші тривожно: «Дідуню! Дідуню! Куди ви йдете? По що покидаєте нас?»

Юра йшов невеличкою сіножатю, що простяглася між стопою гори, з якої він зійшов, і гостинцем, що йшов поперек села. Він був саме по конець села. Йшов звільна, оглядався якось непевно, його очі що-хвилі бігли по білому полотні шутрованого гостинця в село, зупинялися край кожної хати, при кожних воротах, ждали хвилину, чи не покажеться в них хто. Та, ні, ніхто не показувався. Юра переліз через перелаз, вийшов на гостинець, зупинився потім у протилежний бік—тихо й мертво довкола, лише на безмісячному небі ярко палають зорі.

Знечев'я мацнув себе Юра долонею по лиці—долоня була мокра. Він і сам того не тямив, коли й як із його очей закапотіли темні сльози. Але на його серці від тих сліз не полекшало.

— Ні вже! Годі жалувати!—пробуркотів він.—Що варте моє життя? І кому я на що здався у світі? А таку гадину забити, то ціле село буде мені дякувати. Не одна душа буде за мене бога просити. Гайда, далі! Лиш обережно, може й не побачить ніхто! А побачить... овва! Раз мати родила.

І він перейшов гостинець півперек, вийшов на невеличку стежку, що простяглася білою смужкою по зарінку, потім губилася серед великого круглястого каміння близько ріки, і перекидалася на широкий, подвійним поруччям обставлений бер [1]), що зіп'ятий понад Черемош переходив на другий беріг і, бачилось, упирався своїм кінцем у темний смерековий ліс, який покривав напротилежну високу та стрімку гору й темною лавиною скочувався майже аж до самого русла ріки. А під бером ревів та клекотів Черемош. Над водою стояла легка сива мла, крізь яку де-де проскакували, мов граючись, хвилі. В тім місці ріка звужувалась, а що посеред води лежало багато великого каміння, то хвиля билась о те каміння і відскакувала в бік, гнала в різні боки бистринами та вирами і в однім місці де-кілька таких течій лучилося до купи, під самою кладкою в шаленому розгоні натрапляла на великий, плоский камінь і перескакувала через нього, творячи над ним неначе величезний дзвін із срібної піни й кришталю. Юра звільна йшов по кладці. Наслухував. Дрібні хвилі, що плюскотіли коло берегу, мов цікаві

[1]) Бером називається в Гуцульщині велика з поруччями кладка, по якій можуть переходити не лише люди, а й коні. *(Ів. Фр.)*.

діти дзьоботіли до нього: «Куди йдем? Куди йдем?» Мокрі каменюки посеред води, раз-у-раз обризкувані водою, вистирчали де-де з сивої мряки та поблискували до зоряного, безмісячного неба, мов розтоплене скло. Великі, грізні хвилі серед того каміння ревли та товклися сердито. Юрі здавалося, що чує в них сердитий крик власного серця: «Не дарую нехристові! Хай буде, що буде!» Та коли дійшов до найбільшої бистрини, до того місця, де хвилі, ревучи та розбиваючись, скакали через великий камінь і творили над ним неначе дзвін зі срібної піни і кришталю, то в фантастичній сутіні йому видалося, що там із клекоту та шуму виринає голова якогось велетня з розвіяною білою бородою і реве до нього несвітським голосом: «Юро, куди йдеш? Юро, вернися?»

На нього вдарила ціла хмара холодної водяної пари, що раз-у-раз уносилася з цього клекоту. Мороз пройшов по його тілі й він, натискаючи лівою рукою крисаню на голові, а правою держачись поруччя, пустився підбігцем по кладці, що під його прискореними кроками почала вся хитатися.

— Юро, куди йдеш? Юро, вернися?— ревло й клекотіло з глибини Черемоша, але він, не слухаючи, погнав стежкою понад ріку. По кільканадцятьох кроках стежка поринала в темній гущавині вільшини та ліщини. Навислі гіляки хапали Юру за крисаню. Мокре від роси листя било його по лиці й кожний такий удар проймав його дрожжю. Під ногами де-де попадало сухариння, що хапалося за його ноги,

хрустіло під постолами, иноді грозилося звалити його з ніг. Не бракувало й каміння, яке на таких стежках лежить звичайно не там, де йому треба, немов навмисно накладене так, щоб необачний мандрівець по-ночі зшибав собі пальці та розбивав коліна. Але Юрі все те було байдуже. Він ішов, не озираючись, зціпивши зуби й похиливши голову наперед, притискаючи до правого боку звішений на лікті свій важкий керманицький топір.

І оба незримі велетні, що супроводили Юру, йшли крок-у-крок за ним, не знаючи ніякої перешкоди. Вони знов розпочали розмову нечутними для Юри голосами.

Чорний: Ну що, твоя спроба вплинути на його психологію потерпіла блискучу невдачу? Ти плачеш?

Білий: Мої сльози, то знак моєї власної слабости. Але господь сильний.

Чорний: Міністер, якому не стало власного концепту, ховаєтьсся за корону. Але це знак, що політика того міністра банкротує. Корона звичайно проганяє таких міністрів.

Білий: Господь волен зробити зі мною, що хоче, бо я в цьому ділі робив, що міг.

Чорний: Чи там у вас не було кого розумнішого, щоб господь післав його на це діло?

Білий: В цьому питанню чую твої гордощі. Уважаєш, що ти сам дуже премудро заходився в цьому ділї.

Чорний: Признання з твоїх уст дуже мене радує, і навіть, знаєш, почуваю якесь чортівське милосердя над тобою, так рідко мені трапляєтьсся бачити вашого брата заплаканим. Що мені даси, коли

я попробую відвернути цього Гуцула від його наміру?

Білий: Чортівське милосердя на нашім ринку не має ніякої ціни. Це фальшива монета, за яку не купиш нічого.

Чорний: А однако—давай побʼємось об заклад, що я потрафлю відвернути його від цього вбивства.

Білий: По що мені битися з тобою об заклад? Чи думаєш, що я й сам не бачу тисячі способів, якими можна-би зробити це?

Чорний: Ого! Тисячі! Ану скажи хоч один!

Білий: На що простішого? В цій хвилі розриваю клявзи[1]) на Шибенім, і поки він дійде до броду, в Черемоші вода прибуде так, що йому ніяким світом не буде можливим перебристи, і Мошко може спати спокійно.

Чорний: Го-го, любчику! Говориш на вітер! А добре знаєш, що цього не можеш зробити. Сам бачиш, скільки тепер Гуцулів ходитьсь по Черемоші з остями за рибою. Прорветься в тій хвилі клявза, то певно з десяток людей пожило-би смерти. Як на твою економію, то це була-би дуже глупа заміна: десять Гуцулів за одного Мошка. Такі концепти лиши вже мені.

Білий: Стежкою з полонини йде саме Микола Мартюк, Юрів кум і приятельь. А що, як я зупиню Юру осьь тут на кільька мінут, дам їм зустрінутися обом, а тоді певна річ, Микола не покинетьсяся Юри, і Юра при свідку не буде могти зробити свойого діла.

---

[1]) Клявза—заставка, гатка.

Чорний: Ану попробуй. Але вибачай, коли я також натисну одну свою пружинку.

Гущавина корчів, якими йшла стежка, скінчилася. Юра вийшов на невеличку сіножать, обгорожену воринням. Він почував якесь ослаблення від довгого й швидкого ходу, хотів присісти на камені, спочити хвилину. Але зирнувши на воринння, пізнав свою власну сіножать, яку він іще торік косив, а яку тепер скосили Мошкові наймити. Онде серед огорожі стояв високий стіжок пахучої трави, тільки що вчора накиданий і довершений. На вершку острівки ще висіла зелена віха з вільхового прутття; на воринню де-де видно було ще клаптики сіна, що позачіплялись при киданню стіжка. Юра аж зубами заскреготав, побачивши це.

— Моє добро! Моя кровавиця! І вже нетрудний засів, і вже панує, розкошує! І сміється з дурного Гуцула, що так легко дав себе одурити. Гей, мой[1])! Не смійся! Ще не знати ,чиє завтра. Ще твій сміх може дуже гірко скінчитися. Ще в Юри рука дужа, а в руці сокира. Гей мой, мой, мой! Не побоявся ти бога скривдити мене, то вже й я не побоюся віддати тобі за своє. Та й не лише за своє, за всіх людей, за всю громаду!

І Юра, натискаючи крисаню на чоло, прискореним ходом, майже бігцем погнав далі.

Чорний: Ну, стежку з полонини ми щасливо минули. Тепер хоч-би Юра сів спо-

---

[1]) Мой — чоловіче.

чивати, то вже з Миколою не зустрінеться, бо Миколі дорога відси на кладку, а не на Мошків брід. Вишукуй, небоже, зі своєї тисячі способів якийсь инший, розумніший.

Білий: Я вже вишукав.

Чорний: Ого! Так живо! Ну, а можна знати, який він?

Білий: Знатимеш на місці. А тепер поміркуймо лише, яке значіння може мати те, коли-б Юра дійсно вбив Мошка.

Чорний: Га-га-га! Пускаєшся на філософію! Значить, з твоїм третім способом дуже круто.

Білий: Я поклав його богу на коліна. А поки що мені здається, що на цьому вбивстві ти зробиш далеко гірший інтерес, ніж я.

Чорний: Ге-ге! Не вдалася штука! Хочеш збридити мені мій інтерес. Але на таку полову мене не зловиш.

Білий: А все-таки подумай! Адже в отроюванню своїх годованців Мошко не винуватий.

Чорний: Говори, плети! Не винуватий кримінально. Але своєю горілкою з недогоном хіба він справді не отроює їх?

Білий: Він тепер, коли всі в корчмі полягали спати, сидить і читає Біблію й молиться.

Чорний: Ти сам дуже добре знаєш вартість його молитви і його побожности. Ти напустив на нього страх смерти. При загальнім обрахунку це йому потрутиться [1]), а в результаті лишиться зеро [2]).

---

[1]) Потрутиться—скинеться.

[2]) Зеро—нуль.

Білий: Глянь, у його душі виринають добрі наміри.

Чорний: Як у літню спеку кублятьсся білі хмарки над Чорногорою. Дощу з них не буде.

Білий: А Юра... по доконанім вбивстві минеться його завзяття, пропаде його злість, він покається.

Чорний: Так, так! І висповідається і розрішення одержить і запричащається, а потім його святого та праведного повісять. Знаю, знаю. А все таки результат буде дві смерти і дві душі.

Тимчасом Юра йшов, поспішаючи. На небі віз почав уже хилитися до заходу. Наближалася північ. Стежка відбігла досить далеко від Черемоша, який глухо стогнав за корчами під своєю джергою[1]) з сивої мряки. Ліворуч Юри стояла чорною стіною височезна, стрімка гора, покрита смерековим лісом. Здалека з супроти в ного боку знов заскиглила трембіта; Юрі здавалося, що незримий далекий трембітар подає йому просто до вуха вістку про чиюсь смерть. Села, відділеного від Юри Черемошем, відси зовсім не було видно. Та ось стежка повернула в бік, перебігла ще дві-три сіножаті, перескочила два-три перелази, й урвалася на зарінку перед самим Мошковим бродом. Черемош тут розіллявся широко. Ліворуч було плесо гладке, мов дзеркало, та де-далі воно ширшаючи морщилося, рябіло дрібнесенькими хвильками, мерехтіло, мов пересипаючися срібним пісочком, і шуміло

---

[1]) Джерга—покриття (дерга).

якось глухо, втомлено, немов ріка зідхаючи спочивала по шаленім розгоні попередніх бистрин та клекотів. Тільки декуди на рябому тлі того броду видно було рівномірні ряди більших і жвавіших хвиль, що машерували одна за одною, мов довгі ряди Гуцулів, утомлених довгою дорогою. Це були ті місця, куди йшла глибша течія води і де ріка навіть у найбільшу посуху сягала дорослому Гуцулові до колін.

Юра зирнув на брід. Тисячі разів на своїм віці він переходив сюди, нічого не думаючи, не вагаючись і не жахаючись. А тепер жахнувся. Брід видався йому широким-широким, удвоє, вдесятеро ширшим супроти звичайного. Мошків шинок, що стояв зараз за бродом край дороги на підвищенім горбику і глипав на нього своїм одиноким, підсліпувато освітленим віконцем, видався Юрі далеким, далеким. Перехід через Черемош, це-ж для нього перехід із одного життя, з того в якім він зріс і постарівся, в якесь инше, невідоме, далеке і страшне. Що то жде його там? Кого він там зустріне? З ким доведеться йому жити, де і як умирати? В якій землі зложить він свої старі кості? Хто оплаче, а хто прокляне його смерть? Юрі мимоволі закрутилися сльози в очах, але він обтер їх кулаком і сів на великім, гладкім камені серед зарінка та почав розмотувати на ногах волоки, щоб роззутися з постолів.

— Та що мені з того, як умирати та де спочивати? — думав він. — Хіба не все одно? Віку мойого й так небагато, а тілу

однаково гнити чи отут на цвинтарі чи там дебудь на тюремнім «гофі»[1]). Он Юра Драгарюк не те був що я, багатир був та й молодий та й дужий, та й що? Не завагував положити свою голову, аби пімститися на своїм ворозі, а тепер про нього й пісню співають. І розмотуючи волоки, він півголосно, на монотонну нуту почав муркотіти собі під вус:

Ой, зазулька прилетіла та й ела кувати,
Збирається тяжка ровта[2]), щось іде шукати.
Кували ми дві зазулі, дві разом завили;
А як вийшли до Бордючки, так Николу ймили.
Але в моїм огороді та явір зібрався;
Ой, імили Николика, Юрина сховався.
А зазулька прилетіла, зачала кувати;
Але дали від Бордючки до Юрини знати.
Убита ми доріженька в городі на просо;
Ой, прибігла та Бордючка до Юрини босо.
Як ся село називає: Жаб'є чи Ворохта?
„А ти, Юро, ісховайся, бо йде тяжка ровта!"

Юра урвав пісню і сплюнув. Ну, завтра тут у селі буде також щось подібне. Набіжать шандарі з Жаб'я, зіб'ють ровту коло Мошкового шинку, будуть кричати, радити, висилати людей на різні дороги, але я вже буду далеко. Я вже буду доходити до Косова, ба ні, не доходячи до Косова зараз на Манастирськім пере-, бриду Рибницю та й півпереки, горі горою, та на пістинський гостинець, а там я пан! Там я безпечний! Ніхто мене не бачив у селі, ніхто й не погадає на мене.

---

[1]) Гоф — двір. Тіла повішених закопують під шибеницею на тюремнім подвір'ї. *(Ів. Фр.)*

[2]) Ровта,—мабуть з німецького die Rotte,— купа народу, що йде в погоню за злочинцями. *(Ів. Фр.)*.

Нехай собі ровти ходять та шукають! Нехай шандарі та пани перепитують по селі, чи не мав Мошко яких ворогів! Чимало він їх мав! Кожний його годованець був його ворог, не лиш я один. А міг і хтось чужий, переходячи вночі коло шинку, забити Жида для рабунку, а потім сполошитися та втекти! Мені байдуже. Нехай собі ламають голови, як знають!

Нечутний для нього регіт його чорного товариша залунав над його головою. Юрі від того демонського реготу лише мороз пішов по-за плечима. Він підкотив штани вище колін, забрав постоли з онучами й волоками, звязав їх разом і прив'язав до лівої руки вище ліктя, взяв на локоть правої руки сокиру, в долоню палицю, якою мацав перед своїми ногами воду й каміння на дні, і сплюнувши ще раз, увійшов у ріку.

Вода була бистра й дуже холодна. Юрові ноги, зігріті довгим ходом у шкіряних постолах та грубих суконних онучах, сильно почули той холод, немов-би нараз були обуті в ледові черевики. Особливо верхня верства річної течії видалась Юрі дуже студеною і відразу обхопила його ноги в тім місці, де були перев'язані волоки, різала там мов гострими бритвами, стискала обі ноги немилосердно, мов тісно закручені залізні кайдани.

— Чураха на тебе, иршена [1])!—буркотів Юра,—оттос ми [2]) студена!

---

[1]) Иршений—хрищений; цей епітет надають Гуцули залюбки не лише людям, але також своїм коням та воді. *(Ів. Фр.)*.

[2]) Оттос ми—отось (ото ти) мені.

І звільна, обережно переступаючи з ноги на ногу, він почав бриcти ріку. Перед його очима щез другий беріг Черемоша в сивій мряці, а дрібні, мов із темно-зеленого скла вилиті хвилі мерехтіли звільна, далі швидче, швидче, ширше, десь у безмежну далечінь. Здавалося, що той Черемош розливається чим раз більше, що гори розсуваються перед ним, ліси та чагарники біжать, мов отари чорних овець, спуджені вовком, а за ним жене рівне, зелено-скляне, злегка кучеряве плесо отих хвиль, і воркоче, і шумить, і стогне глухо... А серед того плеса не пеньок котиться, не дрібна комашка борикається, але він сам, Юра Шикманюк, похилений на свою паличку, важко підіймаючи заморожені ноги, бриде, бриде, визирає берега й не може знайти його.

А оба незримі товариші не покидали його ані на хвилю. Крізь шум Черемоша знов залунали їх голоси, нечутні для Юри.

Чорний: Сказавши по правді, я й зовсім не знаю, чого-б тобі так убиватися за тим Жидом і за тим Гуцулом. Згине Жид, то й так не твоя страта, а пропаде Гуцул, то чи він-же один? Сам бачиш, скільки їх пропадає день-у-день.

Білий: Справді бачу.

Чорний: Та то ще з Гуцулом твоя справа не зараз програна. Його зловлять на гарячім учинку, він не буде мати нагоди ані можности вибріхуватися, признається до всього, покається, а як при тім вийдуть наверх Мошкові нечисті справи, то ану-ж як його й не засудять на смерть?

Білий: І не засудять.

Чорний: І він у в'язниці житиме иншим життям. Почуття сповненого злочину струсить його душу, отворить йому очі на те, що треба чоловікові чинити, як терпіти горе, як любити инших... тьфу!

Білий: Це справді так буде.

Чорний: А Мошкова смерть це властиво чиста страта для мене. Що мені з його душі? З його одинокої душі! Він цінний для мене не як індивід, а як чинник розкладу й зопсуття на ціле село, на все около.

Білий: Зовсім вірно міркуєш.

Чорний: Значить, його смерть навіть потрійна страта для мене.

Білий: Ов, аж потрійна!

Чорний: А вже-ж. Ось поміркуй! Умираючи тепер, він не буде могти робити свойого ремесла завтра, позавтра й далі, далі рік за роком. Значить, міра його індивідуальних злочинів буде тепер менша, ніж-би була завтра, позавтра, за рік чи за десять літ.

Білий: Певнісінько.

Чорний: Далі. Коли він згасне зараз, то й міра зла та зопсуття, причиненого ним усьому околу, буде менша.

Білий: Очевидячки.

Чорний: А нарешті, коли він упаде жертвою вбивства, згине з руки месника Гуцула, то подумай лише, який острах піде по инших подібних до нього!

Білий: І справді. Не вадило-б навіть тобі подумати про це.

Чорний: Га! Ти кепкуєш собі з мене.

Білий: Не кепкую, лише вповні згоджуюся з тобою.

Чорний: Згоджуєшся! Так що це, я твій дурень, щоб ти згоджувався зо мною? Коли бо я з тобою не згоджуюся.

Білий: Я й не прошу тебе згоджуватися. Але те, що ти оце виложив мені, зовсім вірне, і я пристаю на те.

Чорний: Але я не пристаю! Я не хочу цього вбивства. Я кепсько обчислив свої користі. Я не допущу до цього.

Білий: Воля твоя. Знаєш, що я боротися з тобою за підпахи не буду.

Чорний: А може й хотів-би, та знаєш, що не переборешь.

Білий: А ти ось пробуй перебороти Юрову постанову.

Чорний: Думаєш, що не переборю? Ось підожди лише! Я тобі покажу, що я ліпше знаю гуцульську вдачу, ніж ти!

І він, мов різкий вітер, пошумів понад рікою вгору против її течії.

А Юра помалу, обережно брів по воді. Мусив іти помалу, бо був саме в найглибшій течії, де вода сягала вище колін і де, схибивши кільска кроків униз за струєю, можна було попасти в глибшу воду, в бистрину таку, що сягає по пояс і в якій і наймічніший чоловік не вдержиться на ногах. А тоді прощайся з життям! Ухопить вода, понесе просто на кашицю, на величезне, гостре каміння, що інженери динамітом розсаджували, а далі на ревучий гоц,—навіть кістки цілої в чоловіці не лишиться після такої мандрівки. Обережно, Юро, на броді! Обережно! Смотри добре палицею воду і дно! Держи стежку, просто як до шнуру! Черемош—не брат: жартувати не любить!

А тут усе йому та Драгарюкова співанка по голові вертиться, довкола вуха бринить, мов комар. Ось Драгарюк ховається по доконанім убивстві.

Але куєт ми зазуля з верби вище плоту;
Але сховався Юрина вечер у суботу.
Ой, він добре сокотився, аби не спіймали,
Аби його не в'язали, здоров'я не псували.
Ой, виросли на горбочку дві берізки білі;
Ой, той Юра сокотився чотири неділі.
Сокотився й п'ятий тиждень аж у полонині,
А на шестім й сам ставився Юра в Коломиї.

І я так зроблю!—міркує собі Юра.—Коли на мене впаде пізнака, то що-ж! Не буду таїтися та відпиратися. Що зробив, те й відпокутую. Вже як на те йду, то треба на всякий кінець гадку мати.

Він перебрів уже глибоку течію й вийшов на трохи мілкішу воду. Дрібнесенькі хвильки дзюрчали йому коло ніг. Холоду вже не було чути так докучливо; ноги, здавна привичні до Черемошової води, отерпли. Від вітрового подуву розвіялась сива мла над водою; другий беріг Черемоша показався вже ось-ось недалеко, білявою камінястою пасмугою, а посеред неї, мов підсліпувате око, миготілю одиноке освітлене вікно—те вікно, за яким—Юра знав це напевно—сидів тепер над своїм жидівським молитовником Мошко, відмолюючи опівночі гріхи, яких наробив за день.

Нараз плюснулось щось у Черемоші як раз перед Юрою. Сильно плюснуло. Потім закрутилося по воді широким колесом. Потім уда́рило Юру по ногах

чимось не дуже твердим, тупим, гладким та слизьким. Потім посунулося попри його голі ноги широкою, гладкою й слизькою площею, викрутилося ще раз колесом у воді й посунулося вдруге попри Юрові ноги.

— Ай, госпідку!—скрикнув Юра.—А це що таке?

Та в тій-же хвилі він догадався. Юра, як і кожний Гуцул, був завзятий риболов і відразу пізнав, що при його ногах в'ється велика риба.

— Мой-мой-мой! Це певно головатиця [1]), — буркнув він і, не надумуючись довго, присів на почіпки, доторкаючись полами сірака до поверхні води, і талапнув обома руками наосліп у воду. Головатиця крутилася на однім місці, мов приголомшена або затроєна. Юра лапав сюди й туди руками, замочив їх аж по лікті, але йому було байдуже. Він увесь тремтів—та вже не з холоду, не з ожиданки того страшного, що мало статися там, на другім боці ріки,—триматів лиш одним сліпим бажанням—спіймати рибу, що так несподівано та дивно наскочила йому під ноги.

— Бідничка! Бідничка! — приговорював він до риби, мов до заблуканої овечки, що, тікаючи від ведмедя, забилася в густе

---

[1]) Головатиця—найбільша й найцінніша риба, що водиться в Черемоші. Вона належить до породи лососів (Salmo Hucho), доходить звиш до 1 метра довжини й визначається тим, що з усіх галицьких гірських рік живе лише в Черемоші. Крім Черемоша, вона живе ще в гірських ріках Штирії, Тиролю та Хорватії, що з Альп ідуть до Дунаю. *(Ів. Фр).*

терня та гложжа.—А що-ж тобі сталося, що ти так дурієш? Певно хтось штерк-нув тебе вістю та не зумів придержати, і ти вирвалася від нього, а тепер дурієш з болю? Ну-ну-ну,чекай, чекай!

Головатиця не переставала кидати собою та крутитися при Юрових ногах, поки Юрі нарешті таки не вдалося нала-пати рукою на дерев'яний держак ости, що обома залізними зубами була вбита в хребет головатиці. Юра був старий практик і вірно догадався, що якийсь недосвідчений рибак мусив зранити цю рибу та не зумів удержати її. Може не встиг добре притиснути її вістю до дна, а може не надіявся такої штуки. Головатиця зранена тріпнулася напруго, зламала держа кости й погнала з водою, та тепер з болю не могла витримати в глибокому плесі й викарбулялася на брід. Налапавши рукою зламане держало ости, Юра вправним рухом обернув рибу головою від себе і притис її що сили до дна. Го-ловатиця замахала хвостом, широким, як добрий праник, але вирватись уже не могла.

— Ну-ну-ну, бідничка! — приговорював лагідно Юра.—Ну-ну-ну, не штрикай [1]), бог-би тебе мав! Ади, де тебе дзябнув!— мовив він, водячи другою рукою по хребті головатиці, аж у нижній половині! Тому то ти й вирвалася. Ну, але в мене не вирвешся! Агов! Та чекай-же! Де твоя голова? Ага, гезде, гездечки! [2]) Та бог-би

[1]) Штрикати—в гуцульськім говорі — скакати *(Ів. Фр)*.

[2]) Гезде, гездечки—ось тут.

тебе мав, нівроку з тебе! Виросла ти собі нічого! Мало не п'ядь завгрубшки. Ади-ади-ади! Де лише твої зіви? Ага, гезде, гезде, гезде! Так небого! Тепер ходи з нами!

Юра порався коло риби звільна, обережно, вміло. Він бачив, що вість, якою була скалічена головатиця, замала й заслаба на таку велику штуку, і за сам обломок тої ости він не здужає підняти її з води. Тим-то він, натиснувши її одною рукою до дна вістю, другою обняв її хребет там, де він доходив до голови й застромивши з одного боку великий, а з другого вказівний палець рибі в зіви, здушив її за горло, і тільки так обома руками по якімось часі попробував витягти її з води. Риба була велика, майже на метер довга; Юра ще ніколи в своїм життю не спіймав такої головатиці. Хоч і як ослаблена раною від ости та душенням, вона все-таки ще била сильно хвостом і обризькала Юру водою від ніг до голови. Але Юра не зважав на це. Закусивши губи та зажмурюючи очі під водяними бризками, він що-сили стискав рибі горло одною рукою, а другою, держачи обломок ости, притиснув головатицю до своїх грудей. Три рази він мусив підсувати її вище, щоб вона своїм хвостом не досягала води та не бризькала його. Держачи отак головатицю майже в обіймах, мов дитину, що своїм роззявленим зубатим ротом доторкалася його бороди, Юра, не питаючи напряму, широкими кроками чалапкаючи в воді, подався до берега. Правда, тут він уже був на

мілизні, та й беріг був недалеко. Але йому було боязко лиш одного: ану-ж похвастнеться, впаде й пустить рибу! Або ану-ж риба й так як-будь вирветься, витріпнеться з його рук! І він поспішав до берега, біжучи тим швидче, чим мілкішу воду чув під ногами.

Тільки вийшовши на сухий зарінок і відбігши ще кільканадцять кроків від краю води, він зупинився. Був мокрий, задиханий. У його в руках ще кидалася риба, яку він тепер спокійно кинув на мураву перед собою. Аж тепер почав придивлятись їй, наскільки це було можливе в темряві зоряної безхмарої ночи. Бачив лише, що риба була велика, така велика, якої він іще ніколи не спіймав і навіть не бачив. Хіба чув від батьків, що колись були в Черемошу такі головатиці, що як рослий Гуцул візьме її обіруч за зіви й підійме її голову рівно зі своєю головою, то її хвіст досягає до землі. Але відколи прийшли Прусаки й почали з гір пускати дику плавачку та потім клявзи, відтоді в Черемоші головатиць мало та й то малих; на три на чотири п'яди, то вже геть велика рахується. А оттака, як ця, то хіба де раз на кілька літ чутка піде, що цей або той рибак убив, та й то часто прибріхують! Юра майже очам своїм не вірив.

Він придивлявся дивовижній рибі, перевертав її з боку на бік, любувався її рухами та підскоками, зовсім не думаючи про те, що живина мучиться, конає в болю, душиться, винята з її природнього живла. Предковіцьке почуття ловецького

задоволення опанувало тепер його душу вповні.

Та за кільбка хвильб у ній заворушилися инші ряди думок.

— Адже ця риба варта що-найменше п'ятку! [1])—буркнув він. — Е, що п'ятку! Ну-ко, піди хто та злови таку головатицю! Адже иншим часом і десятку дай, то не дістанеш. Ніяк не дістанеш!

І він узяв рибу на руки, як дитину, й поколисав її, бажаючи зміркувати її вагу.

— За доброго підсвинка важитьб! Е, що, за річного, годованого! То собі рибка! Отби Гарасим Попівчуків поцмокав, як-би побачив! І хто знає, чи не його то здобич? Там із гори видно було якихосьб з лучиною, певно він, іще з яким до спілки, вибралися та й на таку головатицю наскочили, а тепер стоятьб на березі та чухаютьбся в потилиці та охаютьб, що таке диво випустили! А ба! Так, видно, судилося! Не їх мала бути риба, лише моя. Недаром кажутьб: не того риба, хто дзьобне, а того у кого вона в дзьобні [2]).

Тільки тепер мигнуло в голові Юри нове питання: що властиво робити йому з цею рибою? Адже-ж не для себе він уловив її, не на те, щоб її з'їв він сам і Васильб і його жінка й діти. Про це Юра ані не думав. Очевидно треба продати її, Але кому? Занести завтра до Жаб'я. Геге! Нехай-би но здибали його жандаре та побачили рибу, та ще й скалічену

[1]) П'ятка—5 гульденів; десятка—10 гульд. *(Ів. Фр.)*. Гульден—приблизно карбованецьб.

[2]) Дзьобня — гуцульбська перетикана торба. *(Ів. Фр.)*.

вістю! Мався-би він пишно! І рибу-б взяли, ще й його-би на пару діб до арешту запакували! А може понести до пан-отця? І це не погано.

Але пан-отець, ми вже знаємо, який він. Скаже: добре, занеси там до кухні, ми вже порахуємося. І що буде? Рибу з'їсть, а потім колись, як йому схочеться, дасть дурному Гуцулові банку, дві, а найбільше три. Ні, пан-отчику! Моєї головатиці ви не побачите на очі! До Мошка занесу!

І тут нараз урвалося пасмо його думок. Він став мов остовпілий. Коли його думка ненароком наскочила на Мошка, йому нараз пригадалося все, все, що було так недавно, а тепер, аж до оцеї хвилі, раптом немов зовсім щезло, розплилося. Адже він ішов до нього? Господи! Адже він ішов з певним, непохітним наміром! Де той намір? Що з ним сталося? Юра мацнув себе лівою рукою по мокрій правій, по тім місці, де у нього недавно була сокира — ого! Сокири не було ані сліду! Юра аж руками об поли вдарився. Ах, сокира там, у ріці! Впала тоді, коли я ловив головатицю. Гов, треба піти та пошукати її.

Він поступив кілька кроків до Черемоша й зупинивсь. Сива мряка з над водяного дзеркала щезла вже зовсім. Небо затемнілося, покрилося хмарою. Під її темною паломою Черемош виглядав чорний, мов грізне, розбульк отане, смоляне озеро. Не видно було ні броду, ні кашиці, ні закрута, лише широку, чорну пасмугу, з якої йшов глухий клекіт. Шукати броду, а на броді сокири в такій темряві не

було що й думати. Юра затримтів, зупинився і пробував сверлувати очима темне озеро, та надармо.

І знов нова думка шибнула йому в голові. По-що йому тепер сокира? Щоби йти до шинку й зарубати Мошка? А хто-ж тоді купить у мене головатицю і заплатить за неї десятку? О, так, Мошко певно заплатить. Він має способи, має знайомих панів, що від них дістане ще більше. Йому жандари нічого не скажуть. Гайда до Мошка.

І Юра вернув назад на те місце, де, все ще підкидаючись, на муравнику лежала головатиця. Він намацав її, вирвав із її хребта вість і, відломивши держалко, сховав залізні зуби в свою дзьобню, а потім, знявши з себе сердак, і обвинувши ним рибу, подався до шинку.

III

Ай-ай-ай! То-то клопотів зійшлось цього вечора на Мошкову голову! Вчора вернувши з Косова, де виграв справу з Юрою, застав першу новину, що його годованець Пилипюк умер. Це-би ще байка, але Пилипюкові «роди»[1]) сердиті на Мошка за те, що мав забрати Пилипюкове поле й полонину, по всім селі трубили, мов у дзвони дзвонили, що Пилипюк умер не своєю смертю, що Мошко отруїв його. Вже побігли гінці з тим доносом до Жаб'я й до Косова, вже з Жаб'я були коло трупа жандарі, розпитували та розвідували

[1]) Роди—сім'я, рідня.

по селі та веліли не ховати покійника, дожидати судово-лікарської комісії. Мошко зі свойого обов'язку кинувся було до хати, де лежав мрець, хотів робити порядки, що слід для похорону, але де тобі! Прогнали його, ще добре, що не побили. Даремне він клявся та присягався, що в отруєнню Пилипюка чує себе невинуватим, що зовсім спокійно жде комісії, не боїться слідства... Його запевнення приймали наругою, криками та прокляттями. Мошко пішов до священника, згодив у нього похорон, просив поховати покійника з найбільшою парадою і заплатив, що слід. Додав іще п'ятку на поминки та сорокоусти і просив священника, щоби своїм словом успокоював нарід; нехай не вірять пустим байкам про отруєння Пилипюка, нехай спокійно ждуть комісії, яка викаже найліпше Мошкову невинність.

Своєю дорогою, думка про комісію зовсім не потішала Мошка. Певна річ, виразної, явної отрути Пилипюкові він не давав, і що до цього був безпечний. Але горілка, якою щедро угощав свойого годованця— по думці зробленого з ним контракту, була трошечки підправлена... трошечки, а чим, це вже його шинкарський секрет. Щоб комісія, щоб старий Жабівський доктор наскочив на слід того секрету, і щоб навіть той секрет був безпосередньою причиною смерти старого Пилипюка, це видавалось йому неправдоподібним. А все-таки, хто знає! При тім його лякала инша річ, далеко страшніша. Ану-ж хтось із Пилипюкових свояків, що за життя старого не дбали за нього, а тепер так

побиваються його смертю,—ану-ж хтось із них навмисно задав йому отрути, щоб увалити Мошка в біду! Самі отруїли його й самі наробили репету. Хто розголосив, той розпоросив. Мошка проймав циганський піт при такій думці. Адже, не дай боже, як-би це оказалось правдою, то його положення може бути страшенне. Він один заходився з Пилипюком, годував і поїв його, він один мав інтерес у його смерти, він запевняв прилюдно, що Пилипюк не отруєний, а тепер на тобі! Нема й балакання, що його зараз арештують. І це ще буде найліпше, бо як-би його не арештували, то Пилипюкові свояки самі уб'ють його, коли не в день, підчас похорону, то зараз першої ночи. А потім слідство, шукання, допити — і в'язниця, в'язниця, в'язниця! А що таке слідство в гуцульських горах, проти Жида, на якого кожний має щось на пеньку, де з тисяч суперечних та недокладних зізнань і сам чорт не добуде правди й де на кожну сплетню, на кожну нісенітницю можна знайти десять свідків, у яких при добрім заході вмовиш, що захочеш, і які потім готові заприсягти, що все це бачили на власні очі,—ой, Мошко знав це дуже добре! Адже й сам він нераз мачав пальці в таких справах, помагав заплутувати найпростіші справи, щоб і чорт у них не знайшов ладу, працював щиро над тим, щоб цісарське правосуддя зводити на манівці. А що, як тепер йому доведеться спійматись у ті самі сільця! Пилипюкові свояки багаті, не пожалують кошту та й заходу, щоб обмотати, обчорнити, обвину-

ватити його. Певна річ, і він не одинокий на світі, і за ним, на його користь піде в рух машина—велика, довгорука машина шинкарів і крамарів. Що якщо, а вже про пасти йому не дадуть. Про те, щоб він міг бути засуджений, нема й чого думати. В крайнім разі, коли-б усе складалось на його некористь, в останній хвилі всі акти пропадуть із канцелярії, як це вже нераз бувало в подібних випадках, а тоді, по довших місяцях, розпочинай усе слідство наново! Ну, так, але до того часу ти, Мошку, сиди в криміналі! Ай-ай-ай! Скільки біди, скільки клопоту! Чи не ліпше зібратися зараз та тікати? За одну ніч можна перехопитися через Чорногору—Мошко знає полонинські стежки—і бути на Угорщині. А там безпечно можна переждати часи першого заколоту. А там прояснитьсся, видно буде, чи можна вернути спокійно, чи може й зовсім перенестися туди, шукати за горами нового осідку, нового поля діяльности.

Але ні, Мошко відкинув цю думку. Хто ще знає, чи є чого полошитися? Побачимо, що скаже комісія. Його втека була-би найліпшим доказом на користь його ворогів. Утік, значить, почувався до вини. Це значило-би для нього повну руїну. Стратити все, що здобув досі тяжкими заходами, довголітнім панькканням з оцими дикими Гуцулами. Лишити жінку, дітей серед цеї тічні! Ні, на разі нема ще потреби. Як-би справді грозило щось гірше, то в усякім разі буде ще час. Адже зараз на місці не арештують його, а хоч арештують, то й то ще не амінь, ще

й тоді можна буде знайти способи до втеки.

Весь день Мошко бігав по селі, порозумівався з иншими Жидами, яких у селі жило щось сорок родин, нараджувався та розсилав посланців то до Жаб'я, то до Косова, до Кут, до Коломиї. Справу обговорено на нараді основно, з усіх боків, на всякі кінці, і зараз-же молодше покоління, особливо жінота, пішла шнирять по селу, тягти за язики баб, жінок, дітвору, виловлювати та доносити старшому кагалові всякі погрози, догади, надії, свідоцтва та будущі зізнання гоїв. У селі клекотіло; готовилася війна, а нехибним її знаком було те, що всі Жиди нараз зробилися незвичайно чемні, приємні, людяні та братерські супроти Гуцулів. А над усім тим клекотом, що йшов унизу на вузькій Черемошевій долині, час від часу пролітав меланхолійний стогін трембіти, якою по черзі трембітами легіні [1]) на пригорі коло одинокої хати, де лежало мертве тіло покійного Пилипюка.

А вечером Мошкові новий клопіт! Із Косова над'їхав судовий ад'юнкт[2]). Він мав якесь приватне діло до Жаб'я, та в останній хвилі перед від'їздом пан рада́ник, начальник косівського суду, одержавши донесення про наглу смерть Пилипюка, поручив йому взяти з Жаб'я лікаря й перевести обдукцію [3]) померщого. Пан ад'юнкт поспішав на ніч до

[1]) Парубки.
[2]) Молодший урядовець.
[3]) Медичний огляд, обслідування.

Жаб'я, та нещастя хотіло, що якраз проти Мошкового шинку колесо в його возі зламалося, і то так, що сільські майстри не могли направити його до ночи. Пан ад'юнкт рад не рад лишився у Мошка на ніч, а візника вислав верхи до Жаб'я, щоб зараз дав знати лікареві, щоб цей завтра вранці приїхав сюди для переведення обдукції. З інструкції пана радника знав пан ад'юнкт, що заходить підозріння в отроєнню Пилипюка й підозріння паде на одного Жида, але на котрого Жида, цього пан радник у поспіху не сказав. І от пан ад'юнкт із чистим сумлінням заночував у Мошка, а привчений своєю практикою, вважав найвідповіднішим у розмові зі своїм господарем і з Гуцулами зовсім не згадувати про те, що має поручення перевести обдукцію мертвого тіла. Правда, він завважив заклопотане лице Мошкове й навіть знаки безсумнівного остраху його й усеї його сім'ї при його вступленню в шинок, але удавав, що не бачить нічого й силкувався бути веселим, жартувати та дурачитися з Жидами.

— Ну, Мошку, я до вас на ніч! — мовив він, скидаючи з себе запорошений дорожній плащ. — Маєте що на вечерю, бо я голоден.

— Ох, що пан сендзя[1]) будуть вечеряти? У мене всього єсть.

— Я не хочу всього, Мошку. Мені лише пару пстружків[2]) свіженьких по-жидівськи звари.

---

[1]) Сендзя — з польського, суддя.

[2]) Пструг — риба.

— Пстружків! — меланхолійно осміхаючися, мовив Мошко. — Ох, де-ж я пану сендзі візьму пстружків? Я ще сам цього року хіба стільки бачив пструга, що раз на весні в Жаб'ю.

— Якто!—з комічним пересердям крикнув пан суддя. — Над Черемошем сидиш і пстругів не маєш? Тьфу! Та ні, це не може бути! Я мушу сьогодні на вечерю мати пструги! Роби, що хочеш, а пструги мусять бути!

— Дай боже, щоб були!—мовив Мошко й собі-ж силуючися на жартливий тон,— але в мене слаба надія. Нема пстругів у нашім Черемоші. Вибили кльоци[1]), а що було решта, то вилапали Гуцули.

— А що-ж ти за Жид, щоб ти від Гуцула не дістав усього? Зараз вишли рибаків, нехай ідуть на ріку. Ніч погідна, може зловлять. І знаєш що, Мошку? Я обіцяв пану радникові привезти йому головатицю. Накажи їм, щоб мені конче, але то конче, зловили головатицю. Розумієш?

— Розуміти я розумію, але...

— Нічого, але! Ніякого але я не чую й не слухаю! Так мусить бути та й по всьому! А тепер давай горілки та й що маєш закусити, бо голоден, як вовк. І зараз мені ваньКир випорожни й постели, а чисто! Без мух, без блощиць, без стоніг, без мурашок, без вужів і иншого вашого дробу, розумієш? Бо я змучений до смерти, спати хочу! І жодної мені мови, ані роз-

---

[1]) Кльоци—окремі дерева із плоту, дараби.

мови, ані балачки, ні-ні-ні. Розумієш? Отже links um! Marsch! [1])

Мошко знав добре пана суддю, знав його жарти і його в основі добре серце, але пан суддя в своїй добродушності не знав Мошка, не знав особливо того, яким важким камінем на Мошкову душу падали його жарти. Иншим разом він жарт відбив-би жартом, на запитання, де-ж ті пструги і та головатиця, відповів-би, що рибаки всю ніч ходили й нічого не зловили. Але сьогодні? Легко було пану судді говорити: посилайте рибаків! Та чи такий тепер настрій у селі, щоб який-будь Гуцул пальцем рушив, щоб допомогти Мошкові, сповнити його просьбу! А з другого боку Мошко, хоч не чув нічого й недопитувався про ціль прибуття пана судді, але знав, серцем і перепудженими нервами відчував, що він прибув для цеї справи, держить у своїх руках його долю, і рад-би був усею душею зробити для нього все можливе, заспокоїти всі його бажання, задоволити всі його забаги. Він знав, що все це може йому дуже придатися, може заважити на вазі його цілого життя, і йому страх не хотілося обертати дійсно в жарт жартливі накази пана ад'юнкта. Він метнувся робити, що можна, вислав одного наймита в село до рибака Попівчука, обіцяючи йому п'ятку за десять пстружків і десятку за головатицю, але наймит швидко вернув з короткою відповіддю, що: «Попівчук грошей не хоче й на рибу цеї ночи не піде». Так і знав Мошко, що

---

[1]) Вліво зворот! Руш!

буде така відповідь. До инших рибаків не було що й ходити, це були або свояки або приятелі Пилипюків. Мошко попробував іще останнього способу, післав, обох своїх наймитів у ріку, і їм справді удалося зловити сачком пару кленьків. Урадувався Мошко рибками, мов не знати яким добром, велів жінці зварити їх і з тріумфальним видом подав їх на вечерю пану судді.

— Га-га-га! — реготався суддя, побачивши рибу й не дуже й розбираючи, що це не пстружки, а клені. — А видиш, Мошку, що як тебе притиснути, то ти таки до чогось придалий. Не даром каже Гуцул, що Жид лише печений добрий. Нема пстругів тай нема, а як його приперти до стіни, то таки й пструги вродилися.

— Най пан сендзя їдять на здоров'я! — радісно мовив Мошко.

— Ну, але тепер то я вже зовсім серйозно наказую, щоб мені на завтра була головатиця. То є, не мені, а для пана радника. Чуєш, Мошку?

Історію з паном радником пан ад'юнкт, розуміється, видумав. Ніякої інструкції про головатицю радник йому не давав. Але в пана радника була молода, гарна жінка, до якої пан ад'юнкт, старий кавалер, почував гаряче «поползновеніє» сердечне; а ця пані радникова нераз у розмовах-жалувалася, що оце вже третій рік живе в Гуцульщині і стільки наслухалася про ті головатиці, а ще й досі їй не траплялося навіть на очі бачити цеї риби, не то що мати її на своїому столі.

Це згадав пан ад'юнкт іще сьогодні над вечір, коли, з'їхавши з Буківця[1]), вперше почув шум Черемоша. От-би було гарно— подумалося йому—вертаючи завтра до Косова, привезти пані радниковій гарну головатицю в дарунку! В його уяві малювався солодкий усміх, з яким пані радникова буде дякувати йому за пригістник, і за-для того сподіваного усміху Мошкові прийшлося проводити безсонну ніч. Пан ад'юнкт, смакуючи рибки, прилагоджені Мошковою жінкою, чим-раз більше запалювався думкою про головатицю.

— Слухай, Мошку!—говорив він, усміхаючись, але з безсумнівним притиском у голосі.—Не викручуйся мені, не говори нічого, не бреши та не тумани, бо головатиця мені мусить бути на завтра! Маєш цілу ніч часу. Про мене хоч сам іди з жінкою й усіми бахурами в воду, а щоб мені завтра рано головатиця ось тут лежала, на столі! Тай то не мала, а порядна, хоч на три п'яди! А не буде, то нещастя твоє. Воліло-би тебе не бути на світі.

І пан ад'юнкт моргнув на Мошка, немов натякаючи на щось таємне та страшне. Він то собі на жарт, це у нього був звичайний жест, яким він пуджав жидів, живучи в тій певності, що в кожного жида на сумлінню стільки гріхів та злочинів, що сам він уважає себе гідним шибениці, і що, значить, торкни йому насліпо пальцем у сумління, дай йому одним жестом пізнати, що знаєш про нього щось

---

[1]) Буковець—висока гора в с. Ясенові, через яку веде гірська дорога з Косова до Жаб'я. *(Ів. Фр.)*.

негарне, а напевно збудиш у його сумлінню переполох та тривогу. Мошко знав цей жест, нераз приймав його за жарт, але сьогодні той жест заморозив його душу, кинув його в дрож і в гарячку. Тепер він не сумнівався, що «пан суддя» приїхав у справі Пилипюка, що знає про кинене на нього підозріння, що пструги й головатиця, це не прості пструги й головатиця, але перша, ніби то невинна форма хабаря, що «пан суддя» власне для того не згадує про ціль свойого прибуття, щоб ніхто не міг йому закинути, що ночував у підозреного й вимагав від нього дарунків. З розпукою в серці Мошко почав тепер розуміти, що від тої головатиці залежить для нього дуже багато, залежить може все його добро, навіть життя. І тим страшніша була його розпука, коли холодний розум чим-раз ясніше говорив йому, що роздобути головатицю цеї ночи без якогось надзвичайно щасливого випадку йому буде зовсім неможливо.

Він ще раз післав слугу в село, обіцюючи двадцять банок за головатицю, але його висміяли. Він післав жінку до инших жидів, щоб ті ужили своїх способів на Гуцулів, щоб роздобути на завтра головатицю. Обіцяли, але надії великої не робили. Вода в Черемоші занадто велика, рибаки при такій воді рідко коли приносять головатицю. Надто жінка, вертаючи з села, принесла ще одну неприємну новину: Юра Шикманюк учора, програвши справу в Косові, не вернув із сином додому, але пішов до Коломиї; два

і уцули, що вертали з заробітків, бачили його на горі за Косовом на пістинськім шляху. Мошко зразу якось не звернув уваги на цю відомість.

— Нехай собі йде!—буркнув він, махнувши рукою.

Було вже пізно вночі. Суддя давно спав у ваньКирі на жидівських перинах. Мошкова жінка з дітьми спали в кухні. Мошко, замкнувши шинок і погасивши світло, пішов до своєї кімнати, якої вікно виходило на подвір'я, далі на Черемош. Але йому не хотілося спати. Перелічивши зароблені сьогодні гроші, він якийсь час сидів у задумі. Що то воно буде завтра? І чим то скінчиться ота історія з Пилипюком? І чи роздобуде Дувид та Сруль головатицю для пана радника? І як буде держати себе війт у сій справі—чи потягне руку за Мошком, так, як у справі Юри Шикманюка, чи може за Пилипюками? Адже це його свояки!

Але згадка про Юру Шикманюка надала Мошковим думкам відразу инший напрям. Учорашня побіда в суді тепер ані разу не тішила Мошка. Тьфу, паскудство! Щоб виграти цю паршиву справу, треба було аж двох фальшивих паперів: фальшивого рахунку видатків і фальшивої оцінки Юрового грунту. Треба було панькатися з війтом, підпоювати таксаторів. А яка з того користь? Ану-ж Юра справді витягне справу до Коломиї, зведе на місце нову комісію, зажадає присяги? Присяги Мошко боявся як огню, та й знав, що вона тут небагато-б і помогла йому. Ні, з цього може вийти погана справа.

А найгірше те, що Юра тепер буде Мошковим ворогом. Як він дивився на Мошка, виходячи з суду! Адже його погляд різав Мошка без ножа! Чому він не вернув із сином додому? Чи справді так йому скважно було до Коломиї? А коли скважно, то чому відіслав сина додому, чому не їхали оба до Коломиї. Юра неписьменний, а Василь письменний, був у війську, знає в Коломиї, де, що й куди, знає ліпше й суд і адвокатів. Ні, без нього Юра сам не вибрався до Коломиї! Не на те він лишився в Косові, а сина відіслав додому, щоб самому йти до Коломиї! Що жабівські бачили його за Косовом на пістинськім шляху—хто знає, може він навмисно вийшов туди і ждав, поки подибле кого знайомого, щоб у село пустити чутку, що він пішов до Коломиї? Юрові очі, запалені ненавистю і холодною, непохитною злобою, так і стояли в Мошковій уяві. Ой ні, це не Коломиєю, не процесом і не адвокатом пахне! Юра, видно, щось инше надумав! Юра не пішов до Коломиї! Він потайки, верхами та відлюдними стежками вернув до села. Юра не дарує йому—не так хати й грунту, як радше своєї ганьби, що був жидівським годованцем, а потім і своє стратив і годованства позбувся: Юра тепер Мошків ворог, буде чатувати на нього, певно надумав пімститися на нім—криваво, дико, без застанови й без милосердя, як лише Гуцул уміє мститися.

Якимось диким вихром закрутилися в Мошковій голові думки, образи, висновки, поки не дійшли до того кінця,

до тої ясної, непохитної певности, що властиво тепер, може в оцій хвилі найбільша небезпека грозить Мошкові від Юри, Мошкові й усій його родині. О, бо Гуцул у таких хвилях пімсти дикий, кровожадний, не знає розваги ані милосердя. Сидячи на лаві кінець столу, Мошко при цих думках мов зомлів, одубів, отеперів із наглого переляку. Щось душило його за горло, тисло в грудях, висаджувало очі з голови, спирало дух. Коли-б так у цій хвилі почувся був стук до вікна або до дверей, коли-б двері були нараз відчинилися і в них показався Юра,—Мошко без сумніву був-би в тій хвилі вмер із самого страху.

Але довкола було тихо, спокійно. Черемош шумів глухо; з пригірка від Пилипюкової хати ще раз застогнала тримбіта й запихла. Мов хміль по тиці ,так Мошкова душа по тій тиші п'ялася вгору, шукала собі в ній опори, скріплення. З тяжким зусиллям він підвів руку і обтер собі нею чоло—воно було покрите краплистим, холодним потом; потім він іще раз простягнув руку і присунув до себе грубу, у шкіру оправлену книгу—першу-ліпшу, що лежала з краю. Він розгорнув її—це була Псалтиря, гебрейська, стара, з заялозеними, пожовклими картками, друкована грубим квадратовим друком. Майже не тямлячи, що й як робить, Мошко ще ближче присунув книгу до себе й обернув на неї свої безтямні очі. Зразу очі скакали по буквах, мов гуцульський віз по камінню, але звільна параксизм переляку втишувався, квадратові

букви почали немов оживлюватись, набирати виразу, в'язатися в слова й речення, і Мошко звільна мов дитина, що вперше береться читати, або мов реконвалесцент [1]), що вперше по тяжкій слабості береться ходити, почав складати слова в речення, речення перетворювати на образи і ссати, пити всею істотою зі святої книги при помочі тих речень і образів щось немов у спеку холодну, погожу воду.

«Боже, боже мій, почуй мене! По-що ти покинув мене?

«Далеко від рятунку слова моїх прогріхів. Боже мій, кликатиму тебе вдень, і ти не почуєш,— і вночі, і це буде мені мов безумство.

«А ти живеш у святім, хвало Ізраілева; на тебе надіялися батьки наші, надіялися, й ти вирятував їх; тебе покликали, і вибавилися; на тебе надіялися і не засоромилися.

«А я червяк, а не чоловік: наруга людям і нікчемність перед людьми. І всі, бачучи мене, наругалися з мене, говорили ртами та похитували головами...»

Що це було? Мошкові здавалося, що в його нутрі живе щось окреме, незалежне від нього, щось сильне, гостре, жорстоке, що водить його очима по цих словах і обертає важку, болючу машину в його голові, а та машина мов чародійська лихтарня освічує найтайніші закутки, найглибші безодні його нутра, і показує йому там усяку погань, усякі страховища

---

[1]) Що одужує після хвороби, виздоровлює.

і всякі кари. Показує йому його самого в образі немилосердного гордяка, то знов ув образі збитого, окрівавленого та поруганого злодія, зловленого Гуцулами на гарячім учинку, то знов ув образі отруйника, що ніччю, з дрожжю в руках досипає отрути до напою, а потім хтось дає той напій пити його жінці, його хворій дитині замість ліку, а він бачить це і хоче бігти, вирвати їй з рук погане питво, або хоч крикнути, остерегти її—і не може рушитися, не може крикнути. І знов він бачить себе одиноким на світі, погордженим, випхненим із людської громади, і ніби його мучить страшенно та самота, і він біжить кудись, довго, без духу, без тями, озирається навколо, шукає, шукає людського лиця, живої людини. Та дарма! Кругом пустиня, безлюддя, мертве каміння та ще мертвіші білі кості. Ах, лиш одну живу людину побачити! Почути людський голос! Знати, що світ іще не вимер, що я не останній живий чоловік на землі.

Мошко нараз прокинувся з полудрімоти, що насіла була на нього. Чи це йому снилося, чи справді хтось стукнув сінешніми дверима? Ні, мабуть снилося. А може жінка — гов, а це що? Знов щось зашелестіло в сінях—чап-чап... Клямка брязь... Звільна відчиняються двері, звільна, широко, і в дверях, мов намальований, розхристаний, мокрий стоїть Юра Шикманюк.

Мошко хотів крикнути, схопитися з місця, тікати, ревти та кликати помочи,—але не міг рушитися, не міг видобути з горла найменшого голосу. З рознятим

ротом, вибалушеними очима, заклякими на книзі пальцями він сидів блідий, як стіна, закам'янілий, безтямний.

— Добрий вечір, Мошку! — промовив Юра, не то всміхаючись, не то любуючись видом Мошка, полумертвого з переляку.

І не дожидаючи Мошкової відповіди, Юра почав наближатися до стола, придержуючи правою рукою щось немале, обвинене сардаком і притиснене до його груди. Мошко в безсильнім переляку ледве здужав підняти одну руку і закрити собі нею очі, а з його горла вирвалося щось, мов глухий стогін. Юра зневажливо засміявся.

— Ха-ха-ха! Перелякався, Мошку? Чуєш, що скривдив мене, що варто-би тобі за це иншого пригістника, ніж я оце приношу. Ади!

І він розвернув сардак, виняв із нього головатицю і, держачи її обіруч за голову, замахнув нею і положив її на стіл, мов довгий, вузький полоть солонини.

— А що? Бачив коли таку? — тріумфально, радісно мовив Юра.

Мошко все ще мовчав, не міг прийти до себе. Він глядів тепер на головатицю такими самими не то переляканими, не то зачудованими очима, як уперед на Юру. Він силкувався пригадати щось, щось таке, що в'язалося з головатицею, але не міг.

Страшна хвиля, яку він пережив оце, змела все попереднє з його мізку, мов хуртовина змітає купу сипкого піску. Лише механично, з купецької привички, він промовив нарешті:

— Ну, що хочеш?

— А що даси?

Мошко звільна приходив до себе. Він устав з місця, приступив ближче, доторкнувся до головатиці. Холодний дотик слизького риб'ячого тіла вернув йому всю пам'ять.

— Дай десятку! — мовив Юра. Мошко затрясся. Він бачив сповнення своїх надій, які ще недавно так турбували його, пригадав собі своє положення, з якого оця головатиця була для нього дошкою рятунку, і ціна, якої зажадав за неї Юра, видалась йому смішно дрібною. Він скривив уста до сміху.

— Слухай, Юро! Лиши мені ту рибу. Вона мені дуже потрібна. Розумієш, дуже потрібна. Іди тепер спати, а завтра ми сторгуємося.

— Ого, го! Я на таке не пристаю! Я не лишу головатицю на обіцяне. Чи ще ти не досить мене дурив? Гадаєш, що я зовсім глузду не маю і дам водити себе, як кітка за стеблом? Зараз мені гроші сюди, а ні, то беру рибу.

Юра говорив піднесеним, сердитим голосом. Мошко тривожно наблизився до нього.

— Пст, Юро! Тихо, тихо! Тут за стіною пан спить.

— Що за пан?

— Пан сендзя [1]).

— Ну, то що? То я не смію упоминатися за своїм?—мовив Юра бутно, але понизивши голос.

---

[1]) Сендзя—суддя (з польського).

— Тихо, Юро! Не говори, не кричи, бо сам не знаєш, що говориш. Як-би ти знав, яке добро ти зробив мені... Ой, як-би ти знав! То ти ґжадав-би за цю головатицю не те, не десятку. Слухай, Юро, що я тобі скажу! Ану, признайся мені по правді, чому ти відправив учора свойого Василя з Косова самого?

— Бо я хотів іти до Коломиї.

— А чому-ж ти не пішов до Коломиї?

— Бо так мені випало.

— Що тобі так випало?

Юра махнув рукою.

— Ет, не питай, а говори про діло! Купуєш головатицю, чи ні?

— Чекай, Юро, чекай, чекай, чекай! Я говорю про діло, сто раз важніше, ніж головатиця. Що таке головатиця? Що вона варта? А ти послухай, що я тобі скажу, чому ти не пішов до Коломиї. Тому, бо потайки вернув сюди в село. А чого вернув? Бо хотів забити мене. Напасти в ночі і забити. Правда, Юро? Скажи, що неправда!

Тепер на Юру прийшла черга остовпіння та переляку.

— А ти відки це знаєш?—ледве прошептав він голосом здушеним зі зворушення.

— А видиш, що знаю!—мовив Мошко.— І ти не смієш відпертися, бо знаєш, що моя правда. Я ворожбит, правда, Юро? Ну, а де твоя сокира, Юро?

— Там... у Черемоші, де я ймив оцю головатицю.

— А видиш, Юро! Чому я засміявся, коли ти зажадав за головатицю десятку. Чому я сказав: як-би ти знав, що вона варта? Я знав, що вона варта, що вона може

врятувала мене від смерти. Що як-би ти зажадав за неї сто, тисячу ринських, то й то не було-би задорого. Я засміявся, бо зрозумів, який ти дурень, Юро! Старий, а дурний дурень! Ішов мене забити, а не знав, що в мене пан сендзя ночує і що я можу при першім шелесті зловити тебе і віддати в його руки. (Мошко брехав тепер усею силою пари, мов кінь галопує, зірвавшися з припону, бажав зовсім отуманити, ошоломити Юру). І ще тим дурень, бо не знав, що я виграв справу в Косові не на те, щоб тебе скривдити, а лише, щоб показати тобі, який ти дурний та нерозумний, заходячи з Мошком у процес. А мені ані твоєї хати, ані твого грунту не треба. Чуєш, Юро? Ось на тобі за твою головатицю: тут маєш той контракт, що ми зробили на твоє прогодування... не хочеш, як хочеш! А ось той рахунок моїх видатків, що я виложив на тебе, бачиш, роздираю його перед твоїми очима! А ось то-то ошацування [1]) твойого грунту, що було читано в суді, на. Все тобі дарую, щоб ти не казав, що Мошко одурив і обдер тебе. Не віриш? Думаєш, що я даю тобі якісь фальшиві папери? Ну, візьми їх, а завтра підемо до панотця, нехай він тобі прочитає та й скаже. Я при нім повторю те, що кажу тепер. При нім і спалимо ті папери, то може тоді повіриш, що Мошко не є твій ворог. Добре?

— Та... нехай і так буде. Але... Мошку!

— Що таке?

---

[1]) Ошацування — оцінка. То-то — те.

— Скажи, бійся бога, що це тобі сталося? Відки це в тебе... таке... взялося?

— Та за оцю головатицю, Юро! За те, що ти приніс її мені цеї ночи. Розумієш?

— Ні, не розумію.

— Ну, то й не розумій. Я-ж кажу, що ти старий дурень. А тепер іди спати.

— Та куди мені тепер іти? До Василя далеко, а я весь мокрий.

— Візьми собі мою суху бекешу та й джергу [1]), ось тут у комірці лежить, іди до стодоли та й зарийся в сіні. А мокре все тут поскидай. Там огрієшся.

І Мошко взяв зі стола лямпу і пішов до сіней посвітити Юрі, поки цей переберется в сухе. А бачучи це, білий велитень, що поруч чорного стояв під хатою і був свідком цілої сцени, в сердечнім зворушенню щиро стиснув обі долоні свого чорного товариша. Та цей при дотику білих світляних рук ангела підскочив високо обома ногами, зробив страшенну гримасу, що виражала нестерпний біль, і вириваючи свої руки з дружнього стиску, шарпнувся взад усім тілом так напруго, що аж вивернув козла в повітрі і запоров рогами в шутер на подвір'ї.

— Дурню!—скрикнув він люто.—І якого дідька ти в сантименти впадаєш?! І зараз стискатися лізеш! Ніби не знаєш, що мене твій дотик пече гірше пекольного вогню!

Ангел усміхнувся.

---

[1]) Джерга—запаска, або товсте шерстяне селянське рядно.

— Ах, вибачай! Я й забув. Я лише хотів погратулювати [1]) тобі, що ти гарно виконав мій план.

Чорний: Твій план? Роззяво! Плаксо! Ти здібний видумати якийсь план! І гратулювати берешся, не тямлячи значіння того, що бачиш очима.

Білий: Та вже певно, що твойого діяволського значіння не тямлю. Мені й байдуже до нього.

Чорний: То-то й є! Ти своїми підсліпуватими очима бачиш тут лише побіду добра, ідилію.

Білий: Може бачу дещо й більше.

Чорний: Може! Говори, плети! Як-би бачив, то певно не ліз-би гратулювати мені. Не присвоював-би собі мойого діла.

Білий: Я й не чиню цього. Я лише кажу, що ти гарно виконав той план рятунку обох цих душ, який я перед тим поклав на божих колінах.

Чорний: Рятунку! Га-га-га! Чудовий план! Щоб змінити постанову Юри, треба було збудити в його душі низький інстинкт захланности, жадобу зиску. Щоб наклонити Мошка до великодушности, треба було струсити до дна його душу жахом смерти. А результат? Мошко лишиться живий, в понятю Юри він буде ворожбитом, добрим чоловіком і добродієм. При помочі головатиці він піддобриться собі суддю' так що той при обдукції буде дивитися крізь пальці на різні симптоми, завважені лікарем і сконстатувавши брак арсеніку [2]),

[1]) Погратулювати—подякувати, повітати з чимсь.
[2]) Арсенік—миш'як.

заспокоїться зовсім і оголосить Мошкову невинність. І життя в селі піде далі своєю чергою.

Білий: А все-таки Юра житиме з сином і віддасть своє добро внучатам і ті будуть любити його. І голосячи добре діло Мошкове, він уменшить в селі суму ненависти проти Жида. А Мошко не забуде тих хвиль, пережитих цієї ночи.

Чорний: І думаєш, поправиться!

Білий: Називай це як хочеш, а все він буде поводитися, тямуючи цю хвилю.

Чорний: Овва! Під острахом! Силуване добро.

Білий: Господь різними дорогами тягне людей до добра. Одних страхом, других жадобою зиску, инших особистою амбіцією, ще инших подразненим самолюбством; лише невелика часть робить добро з чистої, високої любови до добра. Божа річ цінити, яке добро вартніше. Моя річ— допомагати по змозі, щоб сума добра між людьми все більшала та більшала.

Чорний: Еге-ж, еге! Вийшов сівач на поле сіяти, та й сіяв, кидаючи насліпо одне зерно на стежку, друге в терня, третє в буйну перійку, в надії, що хоч якась частина зійде й виросте, й достигне і дасть стосотні плоди. А я собі сію свій кукілець розумно, з гарним обрахуванням. Де не можу зовсім заглушити твоєї пшенички, там хоч запоганю її.

Білий: Що-ж, роби, як знаєш і як мусиш! Поборемось!

Львів, 9 квітня 1903.

ТЕРЕН У НОЗІ

(Оповідання з гуцульського життя)

Старий, хорий Микола Кучеранюк дожидав смерти.

Ще два тижні тому він в останнє керманичував на Черемоші, відігнав чотирьохтаблову дарабу [1]) до Кут і відси вернув пішки додому. Нічого йому не бракувало, а проте був блідий, як труп. Увесь вечір він мовчав і сидів перед хатою онтам високо на шпилі гори, покурюючи люльку на коротеньким цибусі і німо вдивляючися в розкинене внизу село, в Черемош, що шумливою гадюкою закрутився низом і в супротилежну могутню гору, покриту темним лісом. Та другого ранку він прокинувся, жалуючись на болючу колотьбу в боці, почав сильно кашляти та трястись у лихорадці. Покликав своїх трьох синів, сказав їм, що буде вмирати й велів їм скликати найстарших та найповажніших сусідів, щоб міг у їх

[1]) Дараба—сплав, збитий із дерев'яних кругляків. Звичайно дараба складається з двох, трьох або й чотирьох таких сплавів, із яких кожний зветься табла (з лат. tabula) *(Ів. Франко)*.

присутності виявити свою останню волю. Сини приняли цю відомість досить спокійно та повздержливо, хоч дуже любили батька. Тільки їх жінки та діти підняли крик і лемент, але старий велів їм мовчати та бути спокійними.

— Будьте тихо! — мовив він напів суворо, а напів ласкаво.— Я вмру, хіба-ж то яке диво? Нажився немало. Чи хочете, щоб я жив вічно? Рушайте і приладжуйте все, що треба для похорону!

Одна невістка почала щось закидати про лікаря. Старий розсердився не на жарт.

— Не плети дурниць! Шістьдесят літ прожив я без лікаря, то й при смерті обійдуся без нього. І що може лікар порадити на смерть? Чи лікарі й сами не вмирають? Рушайте кожний до своєї роботи і не журіться мною!

Ніхто не спротивлявся. По обіді посходилися сусіди, покликано й громадського писаря, який за приказом старого Миколи написав його «астамент[1])». Йому зробилося трохи лекше, він балакав з людьми і велів своєму наймолодшому синові привезти на другий день панотця, бо хоче висповідатися і запричастити ся. Сусіди похвалили цей намір і навіть не пробували сяк чи так захитати Миколову певність, що йому швидко прийдеться вмирати.

На другий день йому погіршало, гарячка стала дужча, тяжкий кашель майже душив його; він зробився на виду чорний, як

---

[1]) Астамент—тестамент, заповіт, духовна.

земля, похудів страшенно, і коли приїхав верхи панотчик, щоб наділити його останньою релігійною потіхою, він справді виглядав так, немов ось-ось сконає. Сини, похитуючи головами, знай шептали, що «дедьо» [1]) певно не переживе цеї ночи.

Але вночі йому полекшало. А другого дня він піддужав настільки, що пополудні міг устати і вийти трохи на свіже повітря. Був чудово гарний, ясний і тихий вересневий день. Сонце гріло, але не пекло, повітря на горах було чисте і запахуще, а дзвінкий шум Черемоша з долини доходив як солодка мелодія, як безконечний привіт життя. Старий Гуцул сів на старій обрубаній колоді і німо та спокійно вдивлявся в величній краєвид. Високі гірські шпилі, бачилось, моргали до нього; глибокі, тінисті долини обслонювалися темними тайнами. Черемош унизу зі своїми могутніми закрутами, шумливими шепотами і запіненими «гуцами» видавався мов непорушний, мов вилитий із зеленкуватого скла. По його берегах снували тут і там немов червоні, білі та чорні мурашки — то були люди. З плоских дощаних дахів широко порозкиданих хат клубився білий димок. Але Микола глядів на все те безучасно, немов не з цього світа. Не почував уже туги, не тягло його в далечінь; відколи був певний, що незабаром умре, все окруження зробилося йому чужиною.

Та чим більше сонце хилилося над західним обрієм, тим більше почав у його

---

[1]) Дедьо—тато.

серці ворушитися якийсь неспокій. Напруживши всі свої сили, опираючися на розкішно писаний топорець, він зійшов на найвищий шпиль гори, що захищала його хату від заходових вітрів, сів тут на камені і полетів очима в протилежнім напрямі, ніж досі. І тут, доки зір засягне, високі гірські шпилі, ліси, долини і звори. Та Миколин зір слідив, бачилось, з якоюсь дивною тривогою за бігом сонця. Він придивлявся кожній легенькій хмарці, що виринала відкись на заході і, запалюючися золотом і пурпуром, звільна плила за сонцем. Підзорливим оком міряв кожний клуб диму, кожний туман пари, що підіймався з лисів і зворів. А коли нарешті сонце затонуло в криваво-червоних хмарах, мов розпалена куля в воді, він зітхнув глибоко, затриммів мов від морозного подуву, з трудом підвівся з міста і мовчки пішов додому.

Від того дня минули вже два тижні. Микола все був „при смерті", вважав сам себе чужинцем, відлученим, а все таки не вмирав. Йому робилося раз ліпше, то знов гірше; іноді цілими днями лежав на постелі і майже не міг рушитися, а потім раптом переставав кашель і колотьба в боці, він міг устати, ходити і навіть зіходити на верх гори і вдивлятися в захід сонця, Лиш його неспокій збільшався раз-у-раз. Не їв майже нічого, лише десь колись випивав склянку теплого молока. Його тіло вихуділо, його волосся за тих кілька день побіліло як сніг, а в очах тліли якісь несамовиті вогники. Спати не міг ані вдень,

ані вночі, а як інколи вночі сон його зломить, то зараз починає стогнати і хлипати і прокидається весь облитий потом тривоги. Він не молився, не розмовляв ні з ким, не цікавився нічим і обертався поміж своїми дітьми і внуками, як чужий. Діти, що вперед горнулися до нього і радували його своїм щебетанням, тепер сторонили від нього боязко і шукали собі забави на весь день як мога, десь поза домом, щоб як найрідше стрічатися з ним.

У неділю він велів скликати сусідів до себе.

— Любі сусіди, — мовив до них, коли всі посідали перед його хатою на стільчиках, колодах або й так просто, на мураві, а він сам на пів сидів, напів лежав на джерзі [1]) й подушці, — порадьте мені що! Не можу вмерти. Так мені щось тяжко на серці. Все мені здається, що на мені тяжить якась велика провина і не пускає мою душу від тіла. Скільки разів дивлюся, як сонечко сідає за горою, все мені видається, що там хтось золотими ключами замикає браму передо мною. Скажіть, може я кому з вас догурив [2]) і сам про те забув, а він носить на мене гнів у серці?

Люди мовчки зирнули один по однім, а потім мовив один за всіх:

— Ні, Миколо! Ніхто з нас не носить гніву в серці на тебе. Всі ми грішні, а як не вибачимо один одному, то нам і бог не вибачить.

[1]) Джерга—дерга, товсте шерстяне рядно.
[2]) Догурити—завинити, зробити прикрість.

— А проте, — сумно сказав Микола, — мусив хтось, свідомо чи несвідомо, заскаржити мене у пана бога. Адіть, моє волосся побіліло, як сніг, за ці два тижні. Мучуся дуже, а вмерти не можу. Що-ночи хтось кличе мене геть, а проте щось, мов кліщами, держить мене на місці. Отак, як потемніє, то все чую, як трембіта грає в полонині і рвуся за її голосом, і не можу.

— Може, жаль тобі світа, дітей, гір, Черемоша? — закинув старий Юра, Миколин ровесник і приятель.

— Ні, Юро, не жаль, — відповів Микола. — Я жив досить. Мої діти, богу дякувати, забезпечені. Гори і Черемош не потребують мене і не можуть дати мені нічого.

— Що-ж тебе так турбує? Може в тебе який старий гріх на душі, а ти затаїв його перед людьми, а він тепер проситься до сповіди і не хоче пустити тебе, поки його не направиш?

— Не знаю, Юро, але мені здається майже, що воно щось так, хоча... Бачиш, я раз мав таку пригоду... давно тому, дуже давно!.. І вона тепер знов тривожить мене. А проте... так, я не говорив про неї нікому з вас, але таки не таїв її перед людьми. Я тричі сповідався з неї, а проте не зазнав полекшання.

— Сповіджся з неї перед нами і перед святим праведним сонцем, — мовив Юра, — то може відступить від тебе та тривога.

— Та то, властиво, нема що багато й оповідати. Це було ще за моїх парубоцьких часів... уже тому з сорок літ.

Знаєш, Юро, я був тоді найгірший забіяка в селі і найліпший керманич на весь Черемош. У неділю була велика бійка в шинку; багато парубків, здається, що й ти Юро, сарако [1]), пішли додому з порозбиваними головами, а одному, мойому найтяжчому ворогові, Олексі Когутикові, догодив я так, що за кільька тижнів його поховали. А я сам обірвав лише кільька зовсім неважних гуль та задрапнень і в понеділок, як-би нічого й не бувало, пішов на дарабу.

Я й стрик [2]), глухий Петро, збили ще до світа чотирьохтаблову дарабу в Жаб'ю і скоро надійшла повінь, рушили долів [3]) Черемошем. Був гарний літній день; на всіх долинках покошено сіно. Запах свіжого сіна і достиглих малин, що звисали скрізь із стрімких берегів понад водою, так і обвівав мене. На серці було любо, свобідно та радісно, як рідко.

Петро стояв при передній кермі, я вхопився за задню. Під полудне заплили ми до Ясенова і їмилися біля шинку. Вода була сильна, а ми мали гнати дарабу лише до Вижниці, то й не потребували боятися, що нам перед приходом вода впаде.

На березі, як звичайно, була ціла купа дітей. Вони купалися, кидали камінням, гралися на березі й робили галас. Скоро ми з дарабою їмилися берега, зараз ціла юрба їх повскакувала на дарабу, бігали по ній, гойдалися на кльоцах або скакали з них у воду і випливали на берег. Нам то

---

[1]) Сарака — бідний.
[2]) Стрик—дядько.
[3]) Долів—униз.

була не першина і ми, не кажучи їм нічого, пішли до шинку, випили по чарці й зараз вернули. Не звертаючи уваги на хлопців, відп'яли ми дарабу від берега і зіпхнули на течію. Скоро дараба пішла в рух, хлопчища справді зручно і з голосним верескомпоскакали хто в неглибоку воду, хто на річне каміння, і подалися до берега, а ми поставали на дарабі, кожний на своїм місці і взялися за керми, щоб навернути дарабу на головну течію. Може, так мінуту я працював кермою, коли втім, підводячи очі, бачу, що на заднім кінці дараби сидить хлопець. Так, як мені в тій хвилі повиділося, міг мати 14 або 15 літ і був одягнений бідно, в брудній сорочці зрібного полотна та в чорнім повстянім капелюсі... звичайно гастушок. Він сидів тихо, трохи скулений, на кінці клоца і якось так залюбки вдивлявся в хлюпання зеленкувато-сірої каламутної води поза дарабою, що, бачилось, не бачив нічого иншого довкола себе. Я стояв при кінці керми, може п'ять кроків одалік від нього, а що він сидів обернений до мене плечима, то я не міг бачити його лиця.

— А ти що тут робиш, мой?—відізвався я до нього.

Він не відповів нічого, лише простягнув свою ліву руку і показав на супротилежний беріг. При тім я завважив, що його простягнена й по лікоть гола рука була незвичайно біла, якої я ще не видав ніколи у бідного хлопця-пастуха.

— Хочеш на той бік?—запитав я.

Він потакнув головою, не обертаючися й не кажучи ані слова.

— А де-ж хочеш висісти? — запитав я ще раз. — Адже бачиш, що той беріг тут усюди стрімкий, нема де йимитися.

Не обертаючися і не кажучи ані слова, хлопчище помахав своєю сніжно-білою рукою взад, униз рікою, і здавалося, що ані на хвильку не бажав перериватн собі оглядання шумливих та шипучих клубів Черемошевої води. Мені це було байдуже: чейже [1]) хлопчище знає добре цю воду. Ми плили власне попри громаду дуже неприємних кам'яних брил, що ліниво розляглися по самій середині ріки, мов череда здорових волів у купелі; треба було дуже обережно просмикуватися між ними, то й у мене при кермі була гаряча робота. Крізь клекіт хвиль крикнув я ще до хлопця:

— Як будемо близько того місця, де тобі треба на беріг, то скажи нам заздалегідь, щоб ми скрітали дарабу з течії ближче до берега, на плитке місце. Чуєш, мой?

Хлопець знов кивнув головою і все сидів скулений на однім місці.

Ми переплили небезпечне місце і стрілою летіли поздовш ширшого й не дуже глибокого плеса. Я все ще держався за кінець керми, але не робив нею і знехотя дивився на хлопцеві плечі. Нараз він схватився зі свого місця й почав якось поквапно відкочувати штани.

— Хочеш злізати? — запитав я його. Та він знов не відповів мені нічого, але підійшов на самий край дараби, сів на

---

[1]) Чейже—мабуть.

обрубок кльоца, спустив голі ноги до води, вчепився обома руками за кльоц, а потім, опираючися обома ліктями о кльоц і, весь похилений над ним, обернувся так, що ляг черевом на той кльоц і почав помаленьку зсуватися з нього в воду. Аж тоді побачив я його лице— було мені зовсім незнайоме. Мені повиділося в тій хвилі, що якийсь дивний, холодний і злорадісний усміх заграв по лиці хлопця. Але це тяглося лише хвилиночку. Поки я ще встиг щось подумати, крикнути, рушитися з місця, хлопчище без звука, моментально щез у каламутній воді. Мене обхопила смертельна тривога. Я скочив на край дараби. Я знав, що це дуже небезпечно скакати з кінця дараби в воду, а ще до того в тім, хоч не дуже глибокім, місці, але на страшній бистрині, де й найдужчий Гуцул не потрафить устояти на ногах. Я думав, що необачний хлопчище зараз винирне, почне плисти або бодай буде пару хвиль бовтатися, боротися з водою і я зможу вирятувати його. Але ні, з хлопчища не видно було ані найменшого сліду. Хвилі весело підштрикували аж на кльоци, плескотіли поміж кльоцами нашої дараби і вона стрілою і з шумом гнала наперед, а хлопець щез, як слина. Німий і непорушний, весь продрогліий від холодної тривоги, стояв я на краю дараби і впирав очі о каламутну воду... даремнісінько.

— Миколо! — крикнув нараз сердито від передньої керми старий Петро, — якого дідька ти там робиш? Чи не бачиш, що вода заганяє дарабу поперек ріки? До

керми, мой, а то оба підемо під сто чортів!

Я скочив на своє місце, мов пробуджений із глибокого сну, вхопився за керму і почав працювати що сили, але мої очі все ще блукали по широкім плесі, по бульбкотячій поверхні ріки, чи не віднайдуть хоч якого-будь знаку того хлопця. Та ні, ані сліду!

Та певна свідомість, що перед кількома хвилями перед моїми очима і ось тут безпосередньо біля мене так нагло запропастилося молоде людське життя, шпигнуло мене в саме серце так, як ще ніколи ніщо в життю. Я трясся всім тілом, як коли-б був сам замордував найближчу, найдорожчу мені людину. З жахом обдивляв я беріг, чи там де-хто не бачив, як топився хлопець? Ні, на березі не було ані живої душі; на дорозі, що бігла з другого боку понад саму ріку, не було також ані живого духу; село вже щезло за закрутом ріки, тільки з невидної дзвініці забамкали нараз дзвони, мов знали, що хтось у селі пожив смерти.

Потім я почав боязно оглядати старого Петра, що стояв біля своєї керми на першій таблі з широко розкряченими ногами й також раз-у-раз вдивлявся в клекіт каламутної води. Може він бачив де-що? Та ні, Петро мовчав; він був приглухий і, не бачивши хлопця на очі, певно не чув і моїх слів, звернених до нього.

Помалу, коли ми відплили вже геть від того нещасного місця, минули Устеріки й дістались на більшу, безпечнішу воду, я заспокоївся. Я по-просту силував себе не думати більше про хлопчища; я вмо-

вляв сам у себе, що я-ж тут нічогісінько не винен: я-ж не міг знати з духа святого, що дурний хлопчище так собі, ні з того ні з цього та й раптом шубовсне в воду і затоне, як кусень олива, я-ж працював власне при кермі... і таке инше. Це й заспокоїло мене, бодай так здавалося мені тоді.

Ми вчасно пригнали дарабу до Вижниці, вифасували [1]) зароблені гроші, повечеряли, відпочили трохи та накупили, чого було треба додому, і ще перед північчю рушили назад у гори, щоб другого дня перед полуднем бути вже дома й іти до косовиці. Йдучи більшою купою, ми гуторили, жартували, оповідали всякі смішні придабашки, і я був особливо в веселім настрою. Розуміється, про втопленого хлопчища я не згадував ані словом.

Так воно тяглося, поки ми не дійшли до Ясенова. Та коли ми почали наближатися до нещасного місця, де наша дорога бігла по-над сам Черемош, а здорові скелі лежали мов бики посеред кликотячої бистрини і де вчора затонув хлопець, то мені знов зробилося так важко на душі, як було вчора. Холодний піт покрив усе моє тіло, морозна пропасниця била й теліпала мене, я дзвонив зубами й не мав відваги нікому прохожому глянути просто в очі. До знайомого шинку не був-би я вступив ні за які гроші: так мені здавалося, що нехай я лише покажуся там, мене зараз вхоплять і повісять. Я послав старого Петра до шинку й велів йому купити цілу кварту горілки: треба

---

[1]) Вифасували—одержали.

було для косарів. А я сам—кажу йому,— не піду туди й зажду на тебе тут. Але скоро я побачив себе одиноким, обхопила мене така шалена тривога, що я, мов одурілий, натис кричаню на очі і, похиливши лице вниз як злочинець, погнав наперед себе і не спочив швидче, аж мені в грудях не стало духу, і село було вже геть за мною. Аж тут я сів при дорозі й заждав на старого Петра.

Я мусив ждати досить довго. Мені страшенно хотілося випити горілки, багато горілки нараз, щоб нею, мов повінню, залити отой ганебний переполох. Ожиданка ще побільшила мою жадобу. Ось надійшов штильгукаючи старий Петро, буркочучи зовсім недружелюбні прокляття на таких „молокососів, що скажуть слово і зараз перемінять" і „летять кудись на впроцапи, як останні дурні". При цих словах він подав мені фляшку з горілкою. Та коли я відіткав її і притулив до рота вузеньку шийку, наскочило на мене раптом таке обридження перед цим плином, що я мало що не кинув фляшку геть від себе і, здригаючись, подав її назад Петрові.

— На, пий,— сказав я, ледве видушуючи з себе слова,— я цим разом не можу.

Старому не треба було того казати два рази. Він знов пробурчав якусь добродушну лайку на нездар, що цураються дару божого, забульк котів із фляшки просто в горло порядну порцію, заткав потім фляшку корком і притовк його долонею, і тоді устромив фляшку в свою шкіряну торбу. А я від того часу не міг

і лиця свого навернути на горілку і, хоч не присягав на неї, а проте й досі не міг випити її ані краплини. Відвергло на смерть, на сміх усьому світу!

Трохи заспокоївшися, зайшов я до дому і постановив собі закинути зовсім кермаництке ремесло і ніколи ані ногою не поступити на Черемош. Та коли я другого дня почув біля шинку, що в середу піде найближча повінь, то щось із непереможною силою вигнало мене досвіта з хати. Я пішов до Жаб'я на склад дерева, збив дарабу й погнав її знов з дядьком Петром до Вижниці, і знов у Ясенові обгорнула мене та сама дика тривога, яка проймає хіба найтяжчого злочинця, і перевернула все моє нутро. Мов шалений, я бігав очима по воді, шукаючи хоч якого сліду втопленого хлопця, хоч розум мусив говорити мені, що рвуча вода мусіла вже або викинути втопленика десь на беріг, або занести бог зна як далеко та встромити в яку щілину на дні. Та ні, моя розбурхана уява все показувала мені, що ану-ж я ще десь тут близько знайду того хлопця, що ану-ж серед ріки виставиться з води його сніжно-біла рука!..

І бачите, сусіди, це був увесь мій гріх і вся моя мука. Все щось тягло мене з неперепертою силою на Черемош і все, перепливаючи те прокляте місце понижче Ясенова, я мусив зазнавати того самого переполоху та тої самої муки, що й першого разу. Говорять, ніби то є такі люди, що їдять аршинник [1]) і при тім живуть

---

[1]) Аршинник—миш'як.

довгі літа. І мені все здавалося, що я один із таких отрутоїдів, що не можуть жити без вічної передсмертної тривоги.

А проте я не бажав нічого гарячіше, як увільнитися від неї. Коли минуло кільька неділь по випадку, відважився я нарешті заговорити де що про нього і почав обережно розпитувати в Ясенові, чи не пропав де в кого хлопець у такім віці, такий і такий на подобу? Ні, ніхто не знав і не видав такого хлопця. Я розпитував де що виразніше, чи того й того дня такий хлопець не втонув у Черемоші? Ні, ніхто нічогісінько не знав про такий припадок. Чи не викинула вода такого трупа? Ні, ніхто не знав про це ані словечка.

Всі ті звістки, замість заспокоїти мене, тим живіше товклися в моїй тямці, немов нерозв'язана жасна загадка. Я помалу розпитував у керманичів, у рибаків, у Гуцулів із Красноїлі та з Устерік, — ні, ніде не було ані сліду втопленого хлопчища, ніде не було чоловіка, який-би його знав, бачив або жалував за ним. Мій перший страх перемінився звільна на глибокий смуток, на безмежне співчуття з тим бідним хлопчищем, якого ніхто не знав і якого стратою ніхто не журився. В моїй душі все пекло якесь невимовне горе при переїзді через те місце і я нарешті надумав удатися на покуту, йти пішки до Сучави, там висповідатися свого гріха і таким способом заспокоїти свою душу. На лихо собі, я й цим разом не мав щастя. Піп, перед яким я на сповіді признався до свого гріха, дуже квапився і, очевидно, не мав ані часу, ані охоти випитати мене

докладніше. Коли я коротко розповів йому свою пригоду, він буркнув сердито:

— „Іди, дурний Гуцуле! Ти-ж на тім немаєш ніякого гріха. Говори мені достотні гріхи, а не задержуй мене такими дурницями!“

Але це запевнення попа, що я в тім не маю ніякого гріха, не заспокоїло мене. Я почав собі розмірковувати, що, видно, вже то так пан-біг дав, що я натрапив на такого попа, видно сам пан-біг угнівався на мене й не навернув мене, сараку, на доброго сповідальника!

Отакі гадки не покидали мене і помалу дійшли до того, що я не міг ані спати вночі, ані не мав спокою вдень і суятився, як сновида. Я постановив собі по кількох місяцях піти ще раз до Сучави і там ще раз висповідатися свого гріха. Цим разом натрапив я на старого, добродушного ченця, що дуже терпеливо вислухав моє оповідання і, коли я скінчив, сказав мені:

— „Синоньку, в цьому випадку ти справді дещо трохи завинив, хоч і не так багато, як собі надумуєш. Молися богу, а вже він дарує тобі твій гріх і віддасть тобі супокій“.

Я молився богу, ах, як гаряче! І справді цим разом здавалося, що помогло. Що правда, згадки про втопленика я не міг позбутися ніколи, а скільки разів перепливав коло Ясенова, то вся пригода ставала мені живо перед очима, і я не міг перемогти себе, щоб не вдивитися пильно у воду, немов шукаючи якогось сліду по загубленому. Але жасно вже мені не робилося, смуток минувся, і лише від часу

до часу щось стискало моє серце, мов коваль кліщами. Я оженився, мав дітей, працював багато і що-раз тихіше та тихіше відкликалася в моїх споминах згадка про втопленого хлопчища коло Ясенова. Та раз вийшло таке, що я за щось посварився з моєю жінкою, в мені заграла кров, і я добре таки побив її. Це була кріпка жінка і гостра на язик, почала шарпатися зо мною і лаяти, що слина на язик принесе. Я розсердився і як лусну її топірцем у голову, аж вона без тями покотилась на землю. І тут мене щось кольнуло в серце, я кинув геть шопірець, обілляв безтямну водою, зупинив кров, що чуріла з її рани. Ну, рана не була страшна, жінка незабаром прийшла до себе, і бійка не пошкодила їй нічого. Адже знаєте, Гуцулка, сарака, звикла до бійки, а не одна, то ще й хвалиться перед своїми сусідками: як-би мя чоловік не любив, то би мя не бив. І небіжка Марічка ніколи не догурила мені за цю бійку — та й це була єдина наша бійка за тих двадцять літ, що ми прожили вкупі. Але тої самої ночі, якої зчинилася у нас та бійка, ясенівський хлопчище показався мені у сні. Приснилося мені, що пливу дарабою Черемошем, підо мною реве і кликоче каламутна повінь, я що сили працюю коло керми, і раптом бачу хлопчища, як він звішує голі ноги з дараби в воду, як обома руками спирається на кльоца, обертається й показує мені своє невимовно сумовите лице та всміхається до мене не то сумно, не то якось злорадісно, а потім тихенько сховзується в воду й щезає в ній безслідно. Я пережив

у сні всі ті страшні почуття, що перед тим так довго мучили мене, і пробудився весь облитий потом, січучи зубами. Я почав молитися до бога, але та молитва не йшла мені з серця і не заспокоїла мене. Я хотів заснути і заразом тривожився, щоб іще раз не бачити такого сну. Всю ніч я прокачався безсонний на постелі і кільбка день потім був такий сумний, збитий та стомлений, як із хреста знятий.

Від того часу почав той хлопчище все колись-не-колись набиватися мені на сон. То привиджувався мені, як сидить на краю дараби, скулений і задивлений у каламутну повінь, а иншим разом,—як своєю сніжно-білою рукою показує кудись у невідому далечінь; або як з якимось невимовним виразом усміхається до мене. І завсігди по такім сні я кільбка день ходив, мов утовчений у ступі, нудився і бридився всім довкола, лише Черемош тяг мене до себе і на дарабі вертала до мене сила й охота до життя. Те одне тільки відчував я і воно що-раз більше виростало як певність у моїй душі, що гріху за смерть того хлопця таки ще я не позбувся, що його загублена душа таки ще не заспокоїлася і для того набивається мені на сон. З тою думкою я носився більше як двадцять літ і не міг позбутися її. А коли вмерла моя жінка і зараз тої-ж ночи втопленик знов показався мені у сні і всміхнувся до мене ще жасніше, ніж упередь, то я постановив собі зараз по похороні піти до Сучави і там ще раз висповідатися. Знов я застав старого, добродушного ченця в сповідальниці. Він

вислухав моє оповідання терпеливо, подумав довго і промовив:

— „Синочку, даю тобі розгрішення, хоч їй-богу й сам не знаю, за що. Не завдаю тобі ніякої покути, бо ти сам наложив на себе тяжчу покуту, ніж я міг-би наложити. Іди з миром".

Та ба, в тім власне була штука! Я пішов, але мира таки не міг знайти. Рідше ніж уперед, але все-таки від часу до часу показувався мені у сні той хлопець коло Ясенова. Ніколи я нечув від нього ані слова, ніколи не бачив приязного виразу на його лиці. І це завсіди наводило мене на думку, що мій гріх іще не спокутуваний, що душа втопленика ще не заспокоїлася і показується мені у сні лише тому, щоб пошукувати на мні якоїсь провини.

А коли перед двома тижнями я плив дарабою до Вижниці і минав Ясенів, то побачив знак. На тім самім місці, де колись, сорок літ тому, хлопчище з моєї дараби зсунувся в воду, побачив я нараз, як із брудно-жовтої повені висунулася сніжно-біла дитяча рука. Морозом ударило на мене, я витріщив очі, і ади, рука знов виринає з води, мов блискавка з хмари, і ніби судорожно хапає за щось — достоту так, як той, що топиться в воді. Раз, другий, третій вихапувалася отак і знов щезала в воді. Ще раз виринула і вхопилася за кінець моєї керми. Я почув виразно, як шарпнула дуже цупко, але в найближчій хвилі сховзнулася помалу зі слизької дошки і щезла в воді. Я стояв, мов окаменілий. Шарпання я відчував ще в самім дні моєї душі, але

більше нічого, ані жаху, ані суму. Я безтямно повертав кермою і ні про що не міг думати. Аж як ми прибули на Вижницю і я зійшов з дараби на суху землю, почув я в собі ту певність, що це була моя остання плавба на Черемоші, що хлопець кличе мене до себе.

Тепер він показується мені що-ночи в сні і все усміхається до мене жасним усміхом і не говорить ані слова і махає сніжно-білою рукою вниз за водою. І тому не можу вмерти, бо його душа ще не заспокоїлася і тому не допускає й мою душу до спокою.

Микола замовк і важко зітхнув. І сусіди мовчали: ніхто не знав, що йому порадити. Нараз заясніло якесь світло на Юровім лиці.

— Слухай, Миколо, — сказав він, — а що, як це не був ніякий достоменний [1]) хлопець?

— А то ніби по якому?

— Ніби-то то, як це була лише якась мара, привид?

— Що ти кажеш! У яснісінький день! Перед лицем праведного сонця?

— Та я не кажу, щоб це був лихий дух, господи заступи! Ні, Миколо!

— Ну, але чого-ж би його згадка так довго мучила мене?

— Га, Миколо, то чоловік ніколи не може знати, що пригоже для його душі. Та й загалом, добро і зло... Не можемо знати, коли щось робимо, чи на добро то нам, чи на зло. То ми лише свою волю

---

[1]) Достоменний—дійсний.

знаємо: хочу зробити добре, або хочу зле. Це так, це нам каже сумління. Але що довкола нас, Миколо, про це ніколи не можемо бути певні. Не одне видається нам лихом, а воно може бути для нас великим добром. Або й навпаки...

— Це правда, Юро! Але все-таки я не розумію, що то за мара могла бути, коли це не був правдивий хлопчище з тіла і кости.

— Слухай, Миколо, я оповім тобі маленьку історію, що припрапилася мені самому, як я ще був зовсім малий. Може я мав тоді вісім, може десять літ. Одного дня — а був гарячий, парний, літній день — захотілося мені і ще кільком сусідським хлопцям, що жили отам уверсі, скупатися в Черемоші. З нашого верха до Черемоша не близенько, але нам, дітям, було це байдуже. Ноги на плечі та й гай у долину! Збігли ми з кичери,[1]) збігли з другої, ось уже й ріка недалеко. Ще лише через воринння[2]) перескочити, потім невеличкий лазок, потім ще воринння, потім рів, потім півперек дороги, ще через одне воринння, зіскочити зі стрімкого бережка на рінь[3]), і тут тобі й чистий, шумний Черемош. Мої товариші бігли наперед, поперескакували як кози через одне й друге воринння і сміялися з мене, що я залишився ззаду. Знаєте, як то діти:

— „Гаду, гаду! Дідько ззаду!“

А я біжу та й кричу за ними:

— „Веред, веред, дідько вперед!“

---

[1]) Кичера—гора, покрита лісом.

[2]) Воринння—дерев'яна огорожа з ворин—жердок.

[3]) Рінь—пісочок.

І так мені якось гірко, завидно зробилося, що я зібрав усю свою силу, розігнався і скочив собі через ворину. Але якось попав не на добре місце, бо за вориною хтось кинув суху тернову гілячку, і я саме на неї наскочив босою ногою, і здоровенна терняка вбилася мені в п'яту, мов кавалок гонталя.

— Ой-ой-ой! — скрикнув я зненацька від болю.

— Га-га-га! — зареготалися мої товариші і побігли далі, кричачи-пустуючи:

— А ми борше[1])! А ми борше!

Я закусив зуби, а тут мене немов пече щось: щоб зрівнятися з ними, шарпнувся бігти їм наздогін, але не міг зробити ані двох кроків, бо почув від терна такий біль у нозі, що аж мене за серце стисло мов кліщами. Я мусив зараз присісти на стежці і оглянути скалічену ногу. Терен забився глибоко в п'яту; шпичка відломавшися від сухої гілки, вломалася при самій шкірі, так що нігтями не було за що вхопити, щоб витягти терна. Я мусив насамперед намазати п'яту слиною, розмягчити її й обмити, а тоді витягнув шпильку, яку на такі пригоди носив завсігди при собі застромлену в пазусі сорочки, мусив нею добре роздовбати те місце в п'яті, де всадився терен, мусив розпорпати шкіру, поки терен не почав рухатися, і я, холитаючи ним, видобув його настільки догори, що міг захопити його тупий кінець нігтями і витягти його з п'яти. Ну, для мене це не була ніяка

---

[1]) Борше — скоріше.

дивниця, але все-таки це потягло кільька хвилин. Тимчасом мої товариші добігли вже до ріки, поскидали з себе шмаття і з радісним криком та верескоm поскакали в чисту, неглибоку воду. Я ще сидів на стежці і довбав свою п'яту та з завистю чув їх радісні голоси, чув, як вони в воді хлюскалися та били ногами або з вівканням оббризькували себе долонями. Та ледве я встав і пустився бігти до них, почув я нараз іздалека якісь тривожні оклики. Хтось на дорозі, але досить далеко від купальників, кричав що-сили:

—Діти, геть із води! Повінь надходить! Але діти в купелі так були заняті своїм плюсканням та вівканням, що й не почули того крику. Я лечу, як тільки можу пробитою ногою, запинаюся на перелазі і в поспіху беркиць до гори ногами в рівчак, зриваюся увесь захляпаний і перескакую через рів, вибігаю на дорогу і моїм очам являється страшенний вид. На пів хлопа заввишки котиться буро-жовтий вал у ріці, займаючи всю рінь від берега до берега, і валить швидко як буря долів Черемошем з громовим гуркотом. Десь там у полонині нагло прорвалася хмара, в тіснім видолинку збовдурилася вода, несучи з собою кльоци, свіжо з корінням вирвані смереки, та річне каміння, з гуркотом і клекотом гнала в долину. Вже була ось-ось близько, а мої товариші все ще не спостерегли, що надходить небезпека. Я кричу що сили і аж тепер вони спостерегли, позривалися в воді і мов одубілі поставали, придивляючися страшному водяному валові. Та це тривало лише

хвилину; в найближчій хвилині вал наскочив на них, проглинув їх як пару галушок котився з ними далі в безвісті.

— Це правда, Юро, — промовив Микола,— і мойого стрика хлопець, знаєш старого Гедемонюка одинак, також тоді пропав. Пам'ятаю це добре, але...

— А погадай про той терен, Миколо!— перервав йому Юра.—Як він мене заболів і запік у самім серці! А про те коли я пізніше роздумував над ним, то властиво він урятував мене від смерти. Як-би я був разом з моїми товаришами добіг до Черемоша, то був-би певно й пропав разом із ними. Так само мені видається твоя історія і твій гріх. Молодим парубком ти був п'яниця, забіяка і марнотратник. Зневажити, поганьбити або й побити безневинно чоловіка, знасилувати дівчину, це для тебе було так легко, як випити чарку горілки. Най тобі бог відпустить гріхи твоєї молодости, але не одному ти тоді допік до живих печінок... і мені... Тямиш, як то нераз бувало?.. Бог мені свідок, я давно простив тобі, бо пізніше ти зробився таки добрим і порядним чоловіком. Але тоді, Миколо, хто бачив твої піятики та біятики, той поневолі мусив подумати собі: коли цей парубок так піде далі, то кепський його буде кінець: скінчить або від чийогось топірця або на шибениці. І не було кому дати тобі стрим, Миколо, бо твій небо [1]) вже не жив, а неня була

---

[1]) Небо—батько

стара та податлива, а може й не знала, що ти виробляєш по-за домом.

— Ну, не знала!—буркнув під носом Микола.—Де би не знала! Цілі ночі плакала, на коліна передо мною падала, по руках мене цілувала, щоб я отямився. Та куди мені було до розуму промовити! Ой, боженьку, боженьку! Так, так, я був ніби глухий і сліпий, як кінь, що зірвався з припону. Ну, ну, Юро, говори далі!

— Ну, бачиш, сам тепер видиш, що не брешу,—мовив далі розважливо Юра.—А нараз ти зробився зовсім иншим чоловіком, перестав заходити до шинків, водитися з п'яницями та опришками [1]), перестав навіть сміятися голосно, тямиш, як то ти тоді любив сміятися, аж на столі чарки дзвеніли, а найсміліші ватаги [2]) блідли? А потім ти оженився і запрягся до праці... Ані пізнати було першого Миколи. А ми богу дякували та все гадали, що то твоя жінка так напутила тебе, бо инакше й не вміли собі пояснити того. Аж тепер бачу, Миколо, що то ми всі помилялися.

Микола слухав бесіди старого Юри з напруженою увагою. Десь-колись заблискувала в його очах радісна іскорка, немов якісь давно порвані нитки в його душі розмотуються, порядкуються наново.

— Бачиш, Миколо,—говорив далі старий Юра по короткій мовчанці.—Оце як ти оповідав нам свій гріх, раптово набігла мені на тямку оця дитяча пригода з терном у нозі. Адже й ти так само безтямно

[1]) Опришки—розбишаки, гайдамаки.
[2]) Ватаг—найстарший пастух на полонині.

летів на свою загибіль. А бог не хотів тобі дати загинути. Знаєш як то ще наші діди та батьки говорили: „коли бог хоче чоловіка поправити, то не мусить з неба злізати та прутом бити". Він має в руках тисячі способів і все цвігне чоловіка в таке місце, де в нього найбільше боляче. То він і тобі вбив такий терен у сумління, що ти мусив почувати його шпигання весь свій вік. Скоро лиш одною ногою полівиш, щоб зійти на пагубну дорогу, ого, вже тебе той терен зашпигає, і ослабить і заглушить твою лиху силу. Розумієш тепер, що значить цей гріх, Миколо? Це не був гріх, це була ласка божа, що являлася тобі, як болюче тернове шпигання. Це не був ніякий хлопчище, що втопився там коло Ясенова і якого ніхто не бачив, ніхто не знав. Твоє власне сумління вичарувало тобі ту примару, щоб дати тобі спасенного штурханця. І добрий був штурханець, Миколо, зробив своє гаразд. Ти повинен дякувати богу за той штурханець. Це ти не бачив, як там на Черемоші втопився якийсь бідний, невідомий хлопчище, це ти бачив таку осторогу для своєї душі. Дякуй богу, Миколо, що зі своєї ласки послав тобі цей знак; що розкрив тобі очі, щоби ти бачив його і приняв у свою душу. Кожний з нас нераз у житті бачить такі знаки божої остороги, але не кожний видить їх, не кожний відчуває в них палець божий і тому так багато людей залітає в пропасть. Недаром говориться про таких у Євангелії: «мають очі і не видять, мають вуха і не чують». А ти можеш вважатися

щасливим, що ти провидів і прочув у саму пору.

Смеркло́ся. Сини занесли Миколу до хати. Він не говорив більше нічого і здавалося, що весь потонув у глибокій задумі. Швидко заснув, а коли другого ранку сини заглянули до нього, він був уже небіжчик. Його лице роз'яснилося і виглядало, як образ спокою і задоволення. Видно й душа його перед смертю знайшла здавна пожаданий мир.

1904 р.

НЕНАЧЕ СОН

Неначе ві сні виринаютъ перед моєю душею забуті тіні давньої минувшини, рисуютъся виразними силуетами на тлі крайобразу мойого рідного села і промовляютъ до мене давно нечутими, простими, тихими словами. І ворушатъ моє серце і витискаютъ слъози на очі. Чи маю вас ловити, тіні, сіттю слова? Чи маю виводити на денне світло те, що примерещилося мені в сонній уяві?

. . . . . .

Новенька селянська хата з білими стінами, з ясними вікнами, збудована в дві половині, під насупленою стріхою, в віночку розлогих верб і яблунь, що хилятъся над нею, осяяна блиском літнього, південного сонця. Відчинені сінешні двері, в хаті рух і стукіт і веселий гамір. Хто від жнив, хто з косовиці, господар і слуги прибігли на часок додому, щоб пополуднувати. Поле близенько, широким вінцем розкидане довкола хаток невеличкої, десятихатої слободи, то йдутъ на полуденок додому, бо нікому носити його в десятъ різних місцъ, де рівночасно йде робота.

— Води! Води! Ой, яка шкода, що нема свіжої води!—чути голоси при столі. На подвір'ю і загалом у слободі нема криниці; в річці, що з двох сторін обливає сугорб, на якім стоїть слобода, вода тепла. Треба йти за річку, левадою, потім нивами аж під ліс до лісової криниці, що має чудову холодну воду.

Але хто піде? Нікому не хочеться йти серед полуденку. Все з'їдять робучі роти, а йому не лишать, ще й насміються.

— Іди, невісточко!—лагідно промовляє баба, господарева мати, що вже три роки не злазить з печи, та досі ще держить у повній власті всю хату. Невісточка, висока, статна і гарна молодиця, ані слова не мовить, кладе ложку, хапає коновки й коромисло й весело, мов пташка співаючи, біжить через подвір'я, у садок, на леваду за річкою. Баба з печи слідить за нею очима, як вона, мов метелик з червоними крилами—це її від поспіху зфалдована червона спідниця—летить далі й далі на край обрію, який видно крізь вікно. Ще момент, і вона вибігла по-за той обрій і щезла з очей баби.

В хаті полудновать, поспішаючи, голосно калатають дерев'яні ложки о посуду, гомонить весела розмова.

— А лишіть там їй,—рішуче говорить баба,—вона більше робить від вас усіх.

— Уже лишено, бабуню,—озивається старша служниця Остина.

— А вона винесе вам води на ниву, то йдіть так. Адже до криниці неблизько.

І всі, пополуднувавши, ще раз стукнули ложками та посудою, повставали з си-

день, і повагом, як люди, що знають свою міру і свій час, виходили з хати і йшли до своїого діла. Господар вийшов останній.

— А пильнуй там, Мироне, щоб не поставкували!—сказала баба.

— Ну, а від чого-ж я?—запитав хазяїн і якось байдужно вийшов із хати.

— Нездара ти! От іще нездара!—буркнула собі під носом баба.—Старий удовець, а заманулося молодої жінки. Що-ж маєш, її! Тішся нею, як квіткою, що, якимось птахом занесена, зацвіла в твоїм городі! Тішся, як я тішуся!

І стара, не говорячи нічого більше і шевелячи своїми посинілими від старости губами, взялася за куделю й веретено, що все стояли біля неї, «щоб не тратити часу марно». Це була девіза всього її життя і вона хотіла бути вірною їй аж до смерти.

. . . . . .

А невістка біжить по воду.

Весела, як пташка, що з клітки випурхнула на волю. Її палкі очі впиваються красою природи й сонячним блиском, її дівочі ще груди підносяться і хвилюють, мов у якімось зворушенню, її рум'яні, калинові уста мимоволі розхиляються і з них дзвінким, альтовим голосом вилітає відома дівоча пісенька:

Ти не знаєш, мій миленький,
Як мене любити?
Правов ручков за пазушку,
Лівов обіймити.

Правов ручков за пазушку
Та й полоскотати,
Лівов ручков обіймити
Та й поцілувати.

І в тій хвилі, неначе сонний привид від землі, виринула висока парубоча постать. Це був високий, вродливий парубок з високим чолом, отіненим золотистими кучерями, з простим, мов із слонової кости виточеним, носом, із розкішними губами, крізь які проглядали білі, рівні зуби—ідеал сільського красеня, принада для дівчат і молодиць. Він був не тутешній, мандрований дяк, і ніхто не знав, якого він роду. Всі кликали його Нестором. Він служив у попа і разом з тим був за дяка при церкві та радував людські душі своїм чудовим голосом. Тепер ішов з косою на плечі косити попову леваду за слободою.

Його стежка, що вилася від села, перехрещувалася на леваді з тою стежкою, що вела в лісок до криниці. На тім перехресті Нестор зупинився, поки дійде до нього молодиця.

— Здорова, Марисю!—мовив до неї.

— Здоров, Несторе! Куди йдеш?

— Адже бачиш, що косити. А ти по воду?

— По воду.

— Баба післала?

— Баба.

— Гаразд.

І він пішов із нею, свищучи якусь мелодію. А коли дійшла до ниви, покритої буйним житом, він збочив до неї і сказав до Марисі лиш одне слівце:

— Сюди.

Вона пішла за ним і за хвилинку обоє щезли в розкішнім морі сірозолотих стебел жита, а над ними щасливо шуміли недоспілі ще колосочки, колисані ледве

чутним подухом гарячої, полуденної літньої години.

. . . . . .

Марися прибігла додому з водою і застала бабу біля вікна. Не мала часу здивуватися цьому незвичайному фактові, бо баба мала ноги безвладні і порушитися з місця стоїло їй великого труду. Баба не дала їй отямитися, і коли почула, що Марися вже в сінях окликнула її.

— Марисю!

— Чого вам, бабусю?

— А заглянь-но до комори! Чую, що там щось недобре робиться.

Марися поставила коновці з водою і побігла до комори. Крізь отворені двері впало скісним стовпом блідозолоте денне світло до темної комори і в тім світлі Марися побачила картину, що наповнила її господарське серце правдивим жахом.

На низенькій дубовій лавці стояли там рядом здорові горшки свіжо видоєного молока. І о диво: молоко в горшках немовби кипіло, клекотіло, шуміло і клубилося і почало, мов кип'яток, утікати з горшків, заливаючи лавку і поміст холодною піною.

— Йой, бабусю! — скрикнула Марися, заламуючи руки, — а це що за диво творитьсся?

— Наслання, моя дитино, я вже чула серцем, що маєш ворога.

— Та що-ж його робити? — в розпуці питала Марися, дивлячись на нівечення її добра.

— Ти-ж хіба не знаєш? — питає баба.

— Не знаю, бабуню! Я й не чувала такого.

— Перехрести горшки й поплещи кожний навхрест долонями та плюнь три рази на лівий бік! — навчала її баба.

Марися зробила це, і молоко зараз заспокоїлося в горшках, хоч утрата його була досить значна.

А коли Марися по тій пригоді вийшла до хати, баба, сидячи при вікні, з незмірним уподобанням вдивилася в її лице і простираючи свої губи до усмішки, промовила:

— Марисю, ходи до мене!

Марися наблизилася до баби і гляділа їй просто в очі.

— Ти була з ним?

— Була.

— Добре!

І стара простягла свою велику костляву руку, обняла нею Марисю за шию, притягла близько до свого лиця й поцілувала її. Марися немало здивувалася тій ніжності, бо баба була дуже строга й ніколи не цілувала нікого.

— Ти моя донечко! — шептала баба тремтючим шептом. — Ти моя квіточко! Ти моя радість! Шкода тебе для такого нездари, як твій муж. Я знала, що ти відчуєш це й сама. Та проте будь благословенна в бога, що прийшла звеселити нашу хату. І приведи мені внука, щоб був гідний тебе і мав таку золоту головку, як він. А про всякі наслання не турбуйся. Я навчу тебе всього, що сама знаю. А тепер іди до свого діла, неси їм воду.

Марися мала сльози на очах і, не мовлячи ані слова, вийшла з хати.

1908 р.

СИН ОСТАПА

Одного гарного весняного ранку входить до мене молодий, безвусий ще хлопчик, може 15–18 літ, у якімось спортовім, нешитім, а плетенім із синьої волічки убранню, що щільно облягає його молоде пахуче тіло, і в плащику, на взір соколь-ського, надітім лиш на один рукав, а другий висить на шовковім шнурі з кутасами, що оперізує шию і звисає на груди.

— Gunn Morn [1]), — промовив він віденським акцентом, і взагалі, скажу, що дальша наша розмова велася німецькою мовою, причім я мав нагоду любуватися оригінальними зворотами віденського діялекту з його oes замість sie і т. д.

Питаю його, як називається.

— Я ніяк не називаюся.

— А яке-ж твоє ім'я?

— Син Остапа.

— А як тебе кличуть?

— Du або Schweinskerl [2]).

Ну, подумав я, в гарній ти там кумпанії жив.

---

[1]) Доброго ранку.

[2]) Ти або свиня.

А він промовив швидко, зажмуривши, очі, мов когут при піянню:

— Оце я приїхав з Відня і зайшов до вас.

— Що-ж вас пригнало?

— Я син Остапа.

— Якого Остапа?

— Не знаєте Остапа? Його в Відні все називали не инакше, як Остап.

— Не можу знати. Може Остап Терлецький?

— Тер-тер-тер-ррр, — затеркотів син Остапа.—Прокляте свинство називатися так, що чоловік мусить зломати язик, щоб вимовити його. Я приїхав по спадок по Остапі,.

— То дуже гарно. Але він не обтяжить вас дуже. По Остапі лишилася лиш купка паперів, старі штани та кілька пар подертих черевиків.

— Що ви це говорите? Остап був маючий чоловік, його спадщину обчислено на 100,000 ринських. Віддайте їх мені зараз!

— Я? Відки-ж я до того прихожу?

— Бо ви взяли ті гроші.

— Хто вам це сказав?

— Я знаю.

— Гроші мусили-би бути в суді або в поліції в депозиті.

— Я не хочу йти до суду. Йдіть самі.

— А маєте які документи, папери?

— Нащо мені? Я сам документ.

— Ну, я без документів нічого для вас не можу зробити.

— А в мене одинокий документ оце! — і винявши з-за пазухи невеличкий блискучий револьвер, поблискав ним до сонця а потім намірився до мене.

— Одна хвилина, і вас нема,—граціозно жартував він, усміхаючися ангельським усміхом.

— А в такім разі хто вам поможе відзискати спадок? Без мене його не доб'єтеся.

— Verdammte Canaille![1]) — буркнув він і сховав револьвер.

— Що-ж ви вмієте?—запитав я, щоб перейти на иншу тему.

— Нічого.

— Вмієте читати, писати?

— Ну, те вмію.

— Все-таки щось ліпше, як нічого. Чим бажаєте заробляти?

— Я не буду заробляти, буду жити з ренти.

— Ну, та рента вилами на воді писана (тут він засміявся до розпуку, так поскоботала його невідома йому українська приповідка),—а все-таки треба-би знати хоч якесь ремесло.

— Я не ремесник, я панич. Люблю пси, коні і кокоток.

— Будете що їсти?—питаю і підсуваю йому тарілку з свіжими вишнями та суницями.

— Я того свинства не їм. Пообідаю в своїм готелі.

— Ну, то ходім до суду,—мовив я.

— Нема по що до суду,—мовив він рішуче.—Ведіть мене до дирекції поліції. Вона усе знає й певне скаже мені, що знає про мій спадок.

Ми пішли. На трамваю він почав якусь сварку з кондуктором, зчинився крик,

---

[1]) Клятий хам, нікчемник.

трамвай зупинився і поліцай арестував його, наложивши йому кайданки на руки за те, що всім грозив револьвером. Він наробив страшенного вереску, кидався і копався, мов навіжений, кусав усіх і дряпав нігтями до крови, так що публіка мусила висісти з вагону і кондуктор позамикав двері на ключ. Поки доїхали, він устиг порозбивати всі шибки в вагоні, всі зеркала і поперед усього скляну баню електричної лямпи, не перестаючи при тім вити та ревти, та вищати, імітуючи різні звірячі голоси.

Отак ми серед величезного здвигу народу помаленьку доїхали до поліції. Розуміється, два поліцаї ухопили його за ноги і, завдавши його собі на плечі, понесли. Та й несли-ж вони його! Що хвиля розскакувалися так, що його ноги розхилялися, аж кості тріщали. Він у страшнім болю кидався і ревів та гатив поліціянтів із заду кулаками та смикав їм з люотости волосся цілими жмутами, дер їх нігтями, поки зовсім не окровавив їх. Та вони геройськи витерпіли біль і не пустили його з рук аж біля входу директорської канцелярії. І тут нараз яка-ж зміна! Замість шаленого крикуна просто хлопчик—душка. Мов малпочка, сердечно регочучись, він поскакав по канцелярії та й гиц на коліна до старого директора. Обхопив за голову та й став, сміючись, цілувати його лице і колючу бороду,

— Gutnamd, Alterchen!—промовив він,—ich liab oes! ich liab oes! ich liab oes![1]) —

[1]) День добрий, старенький! Я люблю вас, я люблю вас, я люблю вас!

приспівував він над його вухами, та нараз зайшовся таким проразливим реготом, що директор аж залякав, зіпхнув його зі своїх колін і копнув ногою.

Йому це було байдуже. Вивернувши кілька козликів на дивані, він знов штрикнув на коліна директора і почав цілувати його.

Поліцаї здали рапорт про його поведення в трамваю, а я оповів коротко, що вважаю хлопця божевільним і прошу віддати його на клініку для обсервації. При моїх словах хлопець страшенно закричав і кинувся до мене.

— Ви розумієте по-українськи? — запитав я.

— Розумію. Остап навчив. Ви назвали мене божевільним. Ви хочете заперти мене в дім варіятів![1]) Ось вам за це!

І він виняв свій револьвер і хотів стрілити. Та в тій хвилі директор іззаду відібрав йому револьвер. Він кинувся до директора зі страшенним криком, думавби, що видре йому очі, та директор одним повільним замахом руки і стисненням одного місця його шиї довів його до того, що він моментально зблід, як труп, і без духу повалився на долівку.

Він лежав так добру хвилю, потім чихнув здоровенно, підкинувся весь над землею, мов риба, що вискакує з води, встав, випрямився, позіхнув, потім преспокійно видобув із своєї пазухи другий револьвер і, виціливши спокійно, поки ще директор

---

[1]) Варіят — божевільний.

успів йому перешкодити, вистрілив мені в голову.

Я закричав страшенно — і прокинувся. Голова справді боліла, але я даремно шукав крови, що плила-б від дійсного пострілу. Значить, то був тільки сон.

1908 р.

ЗЛІСНИЙ СИДІР

З давніх споминок моєї молодости

І

Я не багато знав злісного Сидора. Він жив аж геть на другім кінці нашого села, що все таки становило добрий кусень дороги, бо село наше велике та довге.

При тім-же він пильнував Ділу, т.-є. того великого лісу, що криє північні спохови Карпат, і до нашої Слободи йому рідко коли лучалося ходити. Таким способом я бачив його лиш кілька разів. А прецінь і тих кількох разів було досить, щоб злісний Сидір тоді вже виразно вдався мені втямку.

Мій небіжчик тато був коваль і славився на всю околицю не тільки хорошою та тривкою роботою свого ремесла, але й своєю живою, гостинною та людяною вдачею. Кузня мого тата, що стояла саме насеред нашої невеличкої Слободи на досить високім, плоскім сугорбі віддалік від села, була, так сказати, місцем

збору, нарад та приязної балаканки для всіх сусідів. Скоро тільки, бувало, тато ввійде до кузні та, беручись до роботи, заценькає молотком по бабі (ковадлі), так зараз, гляди, начинають сходитися сусіди, близькі й дальші, далі прибувають і люди з села, а то й геть з дальших сел із роботою,—деякі приїздять возами, і на оборі та під кузнею починається немов правдивий ярмарок. Бесіди, жарти, сміхи, серед них ненастанне ценькання батькового молотка або грізний, прискорений стукіт двох дужих молотів, усе те мішалося до купи й доносилося до хати, де я, тоді ще малий, ледве п'ятилітній хлопчина, виглядав через вікно на той клекотючий вар робучого життя. Мене тягло на двір, до кузні. Мені хотілось власними очима глядіти на все, слухати всього, що там робиться та говориться. Мене манило звучне батькове ценькання і грубий, уриваний стук важких молотів, мов гавкання злющих, великих та похриплих псів. Мене манив огнистий блиск розпеченого заліза, котре, мов живе, підмітувалось на ковадлі під частими-густими ударами молотів. Мене манили ті червоні іскри та білі сарахкотячі зиндри, що пирскали від розпаленого заліза на всі боки і виглядали здалека на темнім тлі кузні, мов огнистий дощ з чорної хмари. А вкінці манили мене ті чужі лиця, непривичні, а приязні голоси, ті грубі, а щирі й добродушні сміхи, ті веселі та сумні оповідання, котрих так багато можна було наслухатися в татовій кузні.

Ось чому я кожного разу з дитинною упертістю напирався до кузні. Впрочім тато, котрий дуже мене любив, і не думав мені того боронити. Напроти самого вогнища на прилавку в кузні стояло довге й високе коритце з водою до стуження заліза. Отож то на один кінець того коритця від кута тато поклав широку, гладку плиту,—це було моє місце. Тут я сидів цілими годинами, дивився, слухав і дивився. Все мене цікавило. Мені зовсім не нудилось дивитись хоч і як довго на вогонь, на ту невеличку, синяву полом'ю, що мов випливала лагідно з розжареного, червоного вугля при рівнім, одностайнім подуві міха. Я слідив за кожним куснем вугля, як він зразу чорний, облитий тим синявим вогником, поволі червонів, а далі білів, розпадався на кусники, меншав і таяв, мов потовчений сріблистий лід. Так само й залізо, розпалюване в огні, цікавило мене. Я лякався за нього, скільки разів батько в кліщах всував який кусень до грані,—мені здавалося, що й воно мусить чути біль,—а коли знов батько виймав його зпід вугля і швидко клав на ковадло—жарке, аж біле, сичуче, прискаюче вогнистими зиндрами, що зліталися мов оси в різні боки і не раз грозили мені самому в моїм далекім, затишнім і теплім кутику,—то й тоді я лякався того заліза, мов розгніваного, мстивого противника, котрий за дізнану в огні зневагу готов в люті зробити яку пакість татові або-кому небудь в кузні. І звичайно в таких разах тато прикликав когось, і своїм звичайним, швидким голосом говорив:

— Ти на, ти на, Миколо (чи як там) заступи но оcь дитину, щоби го[1]) зиндра не спекла.

І між мною та сарахкотячими зиндрами ставав чоловік, щоб зиндри не долітали до мене. А зпоза його плечей я з радістю й страхом дивився на підскоки розжареного заліза на ковадлі, дивився, як воно видовжувалоcь, розплескувалоcь, кривилоcь під ударами молотів, аж поки з білого не зробилоcь червоне, з червоного брудняве, тоді батько назад встромлював його в огонь.

А з якою цікавістю, з яким страхом я завсігди дивився на той міх, що сапів і надувався якраз проти мене! Я не міг зрозуміти, чому він надуваєтьcя, скоро хто почне димати жердкою, зчепленою за один кінець грубим шнуром зі спідньою дошкою міха. На верхній дошці лежав камінь і коли йно починали роздимувати, міх сопів так важко, мов страшно томився своєю роботою, його шкіряні боки западалися до середини, а з нутра роздавалоcь немов якесь хлипання, котре проймало мене мимовільним ляком. Аж поволі-поволі при ненастаннім диманню міх надувався цілий, підносив верхню дошку враз із камнем геть до гори, трохи не під саму повалу, напружав туго свої фалдовані боки і міцним, рівним подувом пер у саме вогнище річку густого воздуху так, що нераз аж розкидував жарюще вугля геть на боки. Вся та переміна

---

[1]) Го—його.

була для мене дивом і я дармо допитувався тата, що там таке в міху?

— Ой ти... ти... ти! — відповідав, усміхаючись, отець, — все бис тільки хтів знати! Там дика баба в міху!

Але «дика баба» не була вже для мене новиною. У всім і всюди, від чого мене дома хтіли здержати, сиділа та «дика баба». Вона літом стерегла в полі гороху, до котрого я був дуже ласий; вона сиділа в ямі під припічком, де я, загнівавшись, любив залазити; вона пробувала на поду, де мені заказано вилазити по драбині. Для того я не дуже налякався і не дуже вірив тому, що казав тато. Моя цікавість довела мене до того, що раз, коли тато перед кузнею кував коня, я зліз зі свого сідала й поліз під міх, щоб подивитися, що в нього є зі споду. Але тут я справді побачив таке, що всі казки про диких баб, кусік, залізних вовків і других страхів нараз гурмою нагрянули на мене: я побачив щось широке, волохате, що, мов живе, рушалось, підмітувалось до середини міха і знов спадало. Правда, це була звичайна кляпа, обшита телячою шкіркою, але моя роздразнена дитиняча уява, годована з дня на день лячними казками про всякі маровища, побачила тут щось живого і надприроднього і я з страшенним вереском кинувся взад від міха, гримнувся головою о дерев'яний дрюк, що стояв побіч, і відтак без тямки, окровавлений, упав насеред кузні...

А коли-ж відтак пробудився, скалічений в голову, мокрий від крови й від води, котрою мене обливали, то довгий час я дро-

жав і не міг сказати нічого, як тільки одне:

— Дика баба... дика баба... з'їсти мя хотіла...

II

Але такі сумні случаї, хоч їх було кілька, все таки були рідкі. А звичайно в кузні було весело й привітно, як ніде, і ще й досі споминка про татову кузню будить у моїй пам'яті може найприємніші й найщасливіші хвилі мого дитинства. Скільки щирих, давно знайомих лиць пересуваються передо мною при згадці про татову кузню! Багато з них давно вже потонуло під мураву, багато з веселих, здорових, щирих, робочих людей, якими я видав їх у кузні, попереміновалось в нужденних, похилених, грижею, немов хробаком, підгризених, напитком та зопсуттям зруйнованих старців. Потужна, каламутна хвиля життя перевалила по тім щасливім, молодім світі, серед котрого стояла тихо під старими гонтами татова кузня, і багато, багато змила вона, попереверталa, повалила або закаламутила поганим намулом.

В кузні також пізнав я злісного Сидора. Ще й досі живо стоїть перед моїми очима той здоровий, високий, мов буряк червоний, чоловік з блискучою стрільбою за плечем і з борсуковою торбою при боці. Серед прочих людей він видавався велитом і як коли прийшов до кузні, то тато, сміючись, завсігди здалека кричали до нього:

— Ти на, т-на, Сидоре, вилигане, не йди ми до кузні, бо головою повалу просадиш!

Хід Сидора був важкий і звалуватий, мов хід тяжкого воза з сіном. Його голос був різкий і дикий, мов справді лісового чоловіка. На нім була коротка витерта гунька гнідого сукна, а під нею полотняний лейбик. На голові зимою мав бойківську футряну шапку з наушниками, котра його лицю надавала ще дикіший і грізніший вигляд.

Як я боявся Сидора! Коли нераз тато казали йому заступити мене перед зимдрами, і він своїми широчезними плечима заставив мене, мов стіною, то я з ляком позирав на його страшну шапку і весь триптів, сам не знаючи чого.

А прець Сидір не був злим чоловіком. Хоч говорив різко та голосно, сміявся якось дико та проразливо, то прець в голосі його звучала доброта й щирість, і він умів жартувати та смішити всіх так, як мало хто другий. Але особливо мене любив він дуже. Коли тільки прийшов до нас „на Гору“, завсігди носив мене на руках з кузні до хати, а з хати назад до кузні, давав мені всілякі забавки з ліса: то дубінки, котрими я, бувало, весь день катульбкаю по хаті, то мисочки від жолудів, то різнобарвні жолуді, то якісь блискучі камінчики та халабудки, котрі я складав і переховував, мов не знати яке добро. Часом Сидір забавив довше у нас, і тоді по обіді звичайно брав мене на коліна, вчив мене робити з дерева плуги, плести з хворосту санки або з лика чере-

вики, а притім умів так цікаво та люб'язно приговорювати, що я забував про його червоне, страшне лице і про його „дику" шапку, а готов був слухати його до самого вечора. Часом розповідав мені Сидір і казки, але завсігди якісь смішні, веселі,—а ніколи не говорив таких страшних та понурих, як мені говорено дома.

— А як прийшов Іван з жидами до ліса,— говорить було Сидір,—та й каже: ну, жиди, стережіться, бо тут в лісі вовки. „Ох, Іван, — кажуть жиди, — та бо ми сі дузе боїмо за тото вовк!" — „Не бійтеся, дурні,—каже Іван,—хоч вас котрого з'їсть, то невелика шкода! А всіх вас чень не подусить!" Ідуть вони лісом, ідуть, а далі зайшла ніч. „Ну, — каже Іван, — гов, жиди, тут будем ночувати. Лягайте спати!" Лягають мої жиди, але якось не можуть поміститися. „Ох, Іван, — кричать вони, — як ми будем спало, коли ми сі дузе боїмо за тото вовк! Цюсь, Іван, поклади ти нас так, сцьоби ми нікотге ні спало з краю, але всі в сегедині, бо ми сі дузе боїмо за тото вовк!" — „Га, як хочете так, то добре" — каже Іван, та й почав дивитися по лісі, де тут є муравлисько теньге[1]). Надибав та й каже: „Ну, жиди, лягайте всі головами на тоту подушку довкола! Нікотрий не будете з краю". Полягали, та й бое[2]), всі в середині. Але як ся муряшки рушат,

---

[1]) Теньгий—великий, здоровий.

[2]) Бое — слово без певного значіння. Лемки кажуть -лем, гуцули -сми.

як зачнут жидів січи, матінко! Жиди в гвавт: „Ох Іван, Іван, та бо ту таке велике блъох, сцъо воно дузе кусає! А Іван кричитъ: „Тихо, жиди, бо вовка кличу!". І жиди небораки мусили цілу ніч переспати на такій подушці.

Я заходився зо сміху при таких оповіданнях, і смішив мене, конечно, не сам предмет, з котрого я багато дечого не розумів, а радше чудацъке перекривлювання самого Сидора та його раз пискливий, ніби-то жидівсъкий, а знов надприродно грубий, буцім Іванів, голос.

Але нічим так не зрадував мене злісний Сидір, як невеличкою сокиркою, майстерно виробленою з дерева, котру подарував мені. Як то я носився з нею! Скільки то дубів та ялицъ я постинав нею в думці! В скільки різних місцях я ховав її, аж поки не винайшов одного, найбезпечнішого, під припічком, в шпарі між двома делинами, відки на другий деньъ підслі-пувата служниця Марина загромадила її враз із трісками в піч! І помимо безконечних плачів та жалів за незабутньою сокиркою я завсігди з подякою споминав про злісного Сидора і ждав з дня на деньъ, коли він знов прийде, щоб пожалуватисъ перед ним на Марину і спитати його, чи не має ще одної такої сокирки. Але я дармо ждав. Тижденьъ минав за тижнем, а Сидір не приходив „на Гору". Так минули жнива. Під осіньъ мене дали до школи, і відтоді я вже ніколи не бачив злісного Сидора.

III

Ні, брешу! Я бачив його ще раз, але в якім положенню! Серед яких обставин! Мені й досі важко робиться, коли згадаю про те.

Минуло два роки від того часу, як я бачив Сидора в татовій кузні. Моя дитиняча пам'ять заповнена була таким натовпом нових вражінь з життя шкільрського, що давніші згадки почали звільна погасати та затемнюватись в пам'яті. Про Сидора і його дерев'яну сокирку я давно забув. Я тепер був уже студент другої нормальної класи в Дрогобичі й цілими днями, мов обезумілий, бубнив „der, die, das" та „einmal eins", тільки вечорами, поклавшися спати, я зажмурював очі та пригадував собі всі ті яркі, любі, минулі картини з домашнього життя, з татової кузні. І я любувався своїми спомінками, перекидав їх, мов дитина, бавлячись, перекидає блискучі камінчики, мішав дійсне з видуманим, аж поки всім тим не втомився й не заснув.

Одного дня, йдучи зі школи додому, я побачив, що вулицею напротив мене валить товпа народу: селян, міщан, жінок, дітей,—а найбільше жидів. Усе те суну-лося, мов пестра, рухлива хвиля, кричало, гаморило, розмахувало руками і позирало цікаво та боязко в середину натовпу, де здалека ще я заздрів пару багнетів, виблискуючих до сонця високо понад головами людей. Я зачудувався, що це за ярмарок такий, який рідко коли мож було видіти в будній день на тихих вулицях

Дрогобича. У кількох людей я допитувався, що це таке, але всі позирали на мене згори (я справді був дуже малий ростом) і йшли далі, балакаючи, розмахуючи руками, немов і не чули мого запитання. Тоді я, мов щур, протиснувся попід руки людей крізь цілу тоту товпу аж до середини і тут побачив таке, що аж весь застив на місці. Між двома жандармами, скутий ланцюгом навхрест, окровавлений на лиці й руках, обшарпаний, блідий, наче смерть, з рушницею за плечима йшов... злісний Сидір. Він понурив очі в землю, довге, чорне волосся, скудовчене від запеклої крови, звисало йому на очі; ланцюг дзеленькотів при його ногах, а руки були тісно скуті на плечах, аж посиніли і набігли кров'ю від тиску заліза. І весь він виглядав, мов зламаний, мов підкошений. З його давньої сили, з його смілого, важкого і твердого ходу не лишилось і сліду. Він плентав ногами, згорбився, мов під тягарем, і мені малому тяжко-тяжко стало жаль того чоловіка, так що я тут-таки розплакався на голос і почав кликати його по ім'ю:

— Сидоре, Сидоре, а вам що зробили? Куди вас ведуть?

Сидір озирнувся, пізнав мене.

— Чи то ти, Іванику? Не плач, дитинко, не плач, іди додому та... та згадай часом нещасливого Сидора!

Я ледве дочув тих послідніх слів, котрі він промовив тихіше, мов сам до себе. В тій хвилі один жандарм штуркнув мене кулаком в груди так міцно, що я лиш

раз йойкнув і був-би в тій хвилі впав під ноги людям, як би якась жінка не була мене підхопила на руки та винесла з товпи, пустивши за нелюдським жандармом найдосадніше прокляття, на яке тільки її голова здобулася.

Зі сльозами в очах, з болем в грудях від жандармського удару я ледве-ледве поволікся на свою квартиру, де всі перелякалися, побачивши моє посиніле лице й почувши моє оповідання про Сидора й жандарма. Розуміється, що тітка, у котрої я мешкав, насварила на мене за те, що я пхався між людей, — але про Сидора не могла мені нічого сказати, бо й сама нічого не знала.

Це було якось у середу. Я горів з нетерп'ячки, щоб дізнатися, що сталося з Сидором, хто його так покровавив і куди повели його ті люті жандарми. Коли тільки мав вільний час, бігав я по місті, чи не здибаю кого з нашого села, щоб вивідатися про все. Але здибати не міг я нікого, — треба було ждати аж до понеділка. Моя думка день і ніч занята була Сидором. Він привиджувався мені, раз здоровий, сильний, у татовій кузні,—то знов згорблений, окровавлений і нужденний на вулиці, скутий залізними путами, між двома жандармами та окружений товпою гамірливого міського люду.

В понеділок приїхали мої родичі і від них я дізнався небагато. Я завважив, що вони нерадо говорили про Сидора. Мама навіть поглянула на мене неласкаво, коли я почав уперто допитуватися про нього.

— Тихо будь, — відказали тато. — Що тебе такий поганин обходить?

— Чоловіка забив, дводушник! — сказали мама. — Знаєш, Колечкового Миколу, того, що тобі черешень давав!

— Миколу? — проговорив я. — То Миколи вже нема?

— О, ще в середу поховали. Господь-би його покарав, сумлінника якогось, що так марно душу зі світа зігнав!

— Ну, ну, дай спокій, не клени, — сказали тато до мами, — не годиться просити кари божої на нього! І так го вже покарав!..

На тім бесіда урвалася. Я не дізнався, як і за що забив Сидір Миколу. Тільки мені дуже жаль було Миколи. Це був хороший, чорнявий парубок, круглолиций і статний, мов вилитий, з блискучими чорними очима, розмівний, веселий і живий, яких небагато можна надибати між сільським людом, прибитим і приглушеним від молоду. Микола був син нашого близького сусіда і то, що звичайно зветься „багацький син". Він зріс у достатку. Отець його був добрий і щирий чоловік, котрий не тільки пантрував свого господарства, але любив також, подібно як і мій отець, жити і заходити з людьми. В нього вдався Микола. Щирий і простодушний мов дитина, услужливий і веселий він усіх єднав собі своєю щасливою вдачею, усіх потягав із собі запахом свіжости і молодости. Для того то всі його любили, а найбільше ми, малі хлопці. Микола був для нас такий добрий, — нераз при святі або неділі бавився з нами, мов дитина, і завсігди вмів вигадати якусь

таку веселу та хорошу забаву, що ми з радісним криком бігли йому назустріч, скоро коли показався між нас. Я особливо чув велике прив'язання до Миколи і, вже будучи школярем, підчас літніх вакацій день-у-день бігав до Колечка, так мені там було любо та добре, мов у себе дома. І коли я застав дома Миколу, то той завсігди кликав мене до себе і казав читати собі дещо з книжки, між тим коли сам майстрував граблі або направляв шлеї для коней. Нераз, коли я скінчив читання, Микола говорив:

— Шкода, що мене тато не давали до школи. Був-бим тепер також так читав.

— Ти-би був ліпше читав, Миколо,—відповідав я.

— А то чому ліпше?

— Бо тому, що ліпше.В тебе пам'ять ліпша, ніж у мене. Татуньо казали, що як живуть, не видали ще в жодної дитини такої пам'яти, як у тебе.

Микола всміхався на те й сумнів на хвильку.

— То правда,—казав він,—твої тато трохи не плакали, так просили мого тата, щоби мя дали до школи. Та що, коли мої не хтіли. „Єдного го маю,—кажуть,—то най ми буде з нього господар, а попом ні оден Колечко не був та й не буде".

В першій хвилі, коли я почув, що вже Миколи нема, то й сам не знав, що зо мною сталося. Мені зразу видавалось це дивним, неможливим. Я не міг здобутися на жодну гадку, а тільки допитувався раз-по-раз:

— То Миколи вже нема?

— Нема, синочку,—відказували мама.

— То Сидір його забив?

Мама потакували головою, немов боялися виповісти устами те страшне „забив".

— І за що-ж він його забив?

— Дай спокій, не допитуйся, не годиться о тім говорити!

То було все, що я дізнався від мами. Але я не знаю, чи є в світі взагалі хтонебудь, а особливо молодий, до гарячки розцікавлений і зворушений хлопець, котрий-би успокоївся на тім маленькім та пустім слові „не годиться". Я бодай можу сказати про себе—не знаю, чи це встид, чи хвала—що ніколи те слово не становило для мене паркану, через котрий-би я не посмів не то заглянути крізь яку-небудь шпарочку, але й зовсім перелізти. Те саме сталося й тепер.

IV

Ми поїхали з моєї кватири на місто. Цілий дрогобицький ринок повний був народу. Глота була страшенна. Тиснулись, кричали на різні лади, перекликувались, сварились та побратимались, а все серед безконечної хмари пороху, що здвигався понад ринком, мов густа, сіра хмара. Мої родичі, намістивши свій віз сприбока, пішли за справунками і лишили мене коло воза. Сонце пекло згори і серед того здвигу та гомону я почувся самотнім, покиненим, мов серед непрохідного ліса. В моїй голові, мов гвіздь, засіла думка про Миколу та Сидора. Я пригадував собі

минуле, але ніколи й ніде не міг добачити й сліду якої-небудь неприязні між ними. Я не тямив навіть, щоб вони коли-небудь сходилися або згадували один про одного. І за що-ж міг Сидір забити Миколу? Я так довго думав над тим, що поволі-помалу зачало виринати перед моєю уявою червоне, кругле, трохи дзюбате лице Сидора, тільки ще червоніше і більше, ніж було дійсно. Якраз таке лице, яке після оповідань мали опирі, котрих палили у нас на Базарищу! Ах,—мигнула мені через голову думка,—може й Сидір опир? Мене зібрав ляк. Я пригадав собі дальші оповідання, котрих наслухався бувало, що всі, хто йно має з опирами яке-небудь діло, мусять стати нещасливими,—і мені пригадалась моя приязнь до Сидора, і незабута дерев'яна сокирка і всі забави та розмови із Сидором... Я переконаний був, що іменно тою сокиркою опир-Сидір хотів мене «потягти» і що не вкинь її Марина в огонь, то я певно вже давно був-би впав у кирницю або зломив ногу. Як я тепер був вдячний підсліпуватій Марині! Як я боявся згадки про Сидора! А боязнь вироджувала ненависть. Боязнь, збуджена забобонними, темними спомінками, посплітаними до купи, проганяла з мого дитинячого, м'ягкого серця той жаль за чоловіком, який я чув з початку. Я бачив тепер в Сидорі тільки опиря, котрому—так бодай хотіли казки—треба як-найшвидче відрубати голову і в плечі забити осиковий кіл. І моя уява почала рисувати передо мною страшні, криваві картини. Я сидів на возі, під жарким сонячним про-

мінням, серед ненастанного гомону ярмаркового народу,—і весь дрижав з ляку перед власними мріями, а прецінь не міг від них відірватися. Мені бачилося, що весь той люд довкола мене, що снувався перед моїми очима неясно, мов марева,—що всі ті купи народу сходяться сюди не за для торгу. Що ось тут на ринку, за хвилю відбудеться инше, страшне діло: будуть рубати опиря-Сидора. Як всі тиснуться, натягають голови, щоб його побачити! Які незлічимі громади сходяться раз-у-раз з усіх боків! Я мимоволі почав чимраз пильніше, зі страхом і цікавістю, дивитись на той люд. Ось товпа збилася в одну густу, одностальну стіну. Тільки-ж стіна та жива, хитається сюди й туди, хвилює, мов жито в полі, сплетене до купи горошком і полетицею. Аж ось понад вершок тої стіни блиснули два горючі, білі проміння, немов серпи. Я дрогнув увесь і випулив очі на ті блискучі вістря. Вони хитаються, сунуться звільна почерез здвиг. Я боюсь навіть подумати, що це таке. Ось чути крик зпосеред здвигу,—грізний, бистрий, урваний: „З дороги!“ І жива стіна в одній хвилі розскочилася, утворила широку вулицю, серед котрої посеред двох жандармів я побачив... скованого Сидора.

Чи це той опир, котрого ведуть рубати?

Я завмер на місці,—дух у мні сперло. Я не спускав ока з Сидора. Крови на нім не було, як генпо, але здавалось, що і в нім також її не було. Блідий, блідий. як полотно! Лице протягле, аж чорне. Тільки очі з глибоких ямок блимають,

мов догасаючі каганці. Він ішов згорблений, сумний, із затятими устами, немов на плечах у нього був якийсь великий тягар. Хоч кругом було багато знайомих, котрі кликали на нього, замовляли, надставляли навіть руки то з гріщми, то з хлібом,—він немов оглух, осліп і онімів. Ані головою не повернув, ані не підвів лиця, втупленого в землю, ані слова не промовив. Рівним, мертвецьким кроком проїшов через ринок і щез на закруті вузької вулички, що вела із міського криміналові. За ним потяглася громадка свояків та знайомих, щоб навістити його в тюрмі.

А я все ще стояв на возі і глядів в ту вузьку, брудну і темну вуличку, де щез Сидір. Мені здавалось, що це величезна яма, яких багато я видав у нас в лісі і що в тій ямі сидять якісь страшні кланцаті звірі, між котрі оце вкинено Сидора. У мене серце щеміло. Хвиля тиші і напруженої уваги, зверненої на дійсні, живі предмети, прогнала з моєї голови забобонний страх і ненависть. Я забув про опиря Сидора. А впрочім цей Сидір, замучений, нужденний,—де-ж він подібний до опиря, червоного та здорового, що що-ночи насисається людської крови! Ні, Сидір не опир! Він такий, як і всі люди. Але за що-ж він забив Миколу?

І знов те страшне питання засіло в мою голову і почало путати та мішати в ній все догори дном,—і знов почало будити споминки про всякі дива та мари сказочні. Знов дійсний світ почав замеркати перед моїми очима і замість живих,

правдивих людей почали снуватися попереД мене воздушні, млисті, неозначені, а тим страшніші маровища. Сидір був злісний! Та споминка віджившла в моїй голові всі дива, якими в казках заселений ліс. Мавки з зеленими косами гойдаються на березових гілках. Лісовики визирають з нутра дупельнавих осик і регочуться голосно, любуючись переляком чоловіка. Під корінням вільх на багновищах сидять столітні, вивалоокі жаби, поросліі мохом,— а коли неосторожний чоловік наступить на котру, то тому нога всохне або мати вмре. Мені по-за плечима почав пробігати мороз, але думка не могла відірватися від поганих привидів. В'язанка сіна, що лежала перед моїми очима на возі, перемінилася в моїй уяві в купу хворосту та гілля, наметаного на таке місце в лісі, де забито і закопано чоловіка. Мені живо представилось таке місце. Гущавина непроходима. Підсадкуваті ялички збились густою купою, сплелись своїми зеленими, розщепіреними руками міцно і стоять довкола заклятого місця, мов діти, що танцюють «великої ями».

Але посеред них—ні, попід них, мов писк!р, просковзуються дві стежки, давнодавно утоптані, але давно й закинені. Хто знає, відколи не ходили ними люди,— а пречінь вони не заростають травою і тягнуться, мов чорні нитки, мов річки запеклої і скріплої крови, в нутро непроглядної, лісової зелені. Вони гладкі, тверді і холодні, мов слимаки.

А поверх них, поверх густих яличок здвигається друга величезна верства зе-

лені, підперта грубезними стовпами. Це вікові дуби стоять понад молодою брости і високо вгорі також сплітаються своїми потужними, крутими конарами [1]) до купи і шумлять, шумлять ненастанно, протяжно,—а крізь той шум прориваються виразно для заслуханого вуха якісь таємні, наглі, міцніші хвилі голосів, мов важкі зітхання, мов приглушені стони. Темно в споду. Вогко, холодно, понуро в споду. А з одного і з другого боку цього пустого і страшного місця—глибокі, стрімкі дебрі, завалені від віків гниючим ломом, а з них віє ще густіша пітьма, ще більша сирість, ще дужчий холод і запах гнилости. Мені здавалось, що я сам в тій хвилі стою серед цілої тої природи, грізної, живої та таємничої. Холод проймає мене до кости, перестрах морозить мене ще більше, але якась дивна сила пре мене вузенькою стежкою далі, далі в гущавину. Густі ялички чипають мене своїми колючими гільцями за руки, за одіж, б'ють по лиці, але я не питаю, лізу далі, тиснуся в глиб. Аж ось нараз яличок не стало, я випростувався, зирнув... Широким колесом сперлися ялички довкола рівної полянки, поросłої папоротю. Насеред неї розходяться дві стежки і на тім самім місці висока купа старого хворосту і ломаччя. Я стаю і вдивляюсь в ту купу. Щось немов приковує мої очі і мою увагу до неї. Щось немов шепче мені: „Тут, під тою купою лежить Микола, тут його Сидір забив!.."

---

[1]) Гілляками.

Аж ось зпід купи ломаччя поволі, поволі висувається з землі щось біле. То не гриб виростає так швидко з вогкої землі, то людська рука, Миколова рука, висувається і киває до мене, манить мене д' собі...

Я заверещав що-сили і стратив пам'ять про все, що мене окружало.

. . . . . .

Коли пробудився, чув велике ослаблення в цілім тілі. Мені здавалось, що щось давить мене в груди і не дає дихати. При тім почув я докучливий біль в голові, немов мені крізь вуха вертить хтось аж до мозку сверликами. Я застогнав. Надо мною нахилилися мама і прошептали:

— Що тобі, Івасику?

Я нічого не відповідав, тільки глядів німими очима на їх лице, зіссане безсонницею та грижею. Я силувався пригадати собі, де я і що зо мною, але дарма. Позад мене було темно. Ані одне лице, крім маминого, не приходило мені в тямку, — і я знов пронир в м'ягку, холодячу і бездонну хвилю забуття.

. . . . . .

Пізніше аженъ я дізнався, що, сидячи довгий час (від десятої перед полуднем аж десь до четвертої з полудня) на возі з відкритою головою, шапка зсунулась була з моєї голови, й сам не знав, коли, виставлений у весь той час на спрагу сонічну, я дістав запалення мозку. Родичі застали мене зомлілого в руках посторонніх людей, котрі на мій наглий вереск збіглися до нашого возу. Від того дня

до мого виздоровлення минуло цілих два місяці.

Про Сидора й Миколу не згадував мені ніхто більше. Від родичів я не чув про них і слова, швидко відтак пішов знов до школи, а літа й нові враження на довгий час затерли всякі споминки про них.

V

Затерли та не знищили!

П'ятнадцять літ з окладом минулось від того часу, коли цього літа, перебираючи всілякі старі письма громадські, зложені в скрині у нашого війта, я надибав два поблеклі і поплямлені кусники. На однім з них случайно я прочитав ім'я Сидора. Хоч наразі я й зовсім не міг собі пригадати, що це за ім'я, але воно дивно вразило мене, мов нота давно забутої пісні. Я взяв ті папери до рук, вони були звиті у трубку і перев'язані шнурком. Війт, котрий стояв при мні і помагав мені перебирати папери,—він запросив мене був, щоб я йому в тій сумішці шпаргаля віднайшов якийсь давній квіт, бо сам він був неписьменний,—почав обзирати уважно видобуті скрутелі, але, очевидно, не пронюхав, що в них є і до чого вони.

— Ану-но, що то за фуяри? — питав він і почав розмотувати шнурок.

— Відложіть на бік, то прочитаємо,— сказав я і взявся шукати далі квіта.

Того-ж таки дня вечером я взявся до читання випорпаних з громадської скрині паперів. Один з них був акт оскар-

женння, а другий—судовий декрет на зліс-ного Сидора, оскарженого о навмисне за-бійство Миколи Т. Я читав і перечитував ті сухі, урядові документи, і до пізньої ночи продумував над тим пожовклим, сивим папером, побазграним виблеклими буквами, поплямленим якимось плином, в котрім декуди розплилось чорнило — певно сльозами! Чиї це сльози капали на той папір?.. Чиї тримтячі руки по-мняли його?..

І яка страшна, сумна історія виснува-лась перед моїми очима з тих двох старих шматків старого паперу! Я роз-повім її в звязку так, як тепер вона стоїть передо мною, а не так, як вона поволі складалась та доповнювалась в моїй голові з давніх, неясних споминок і з коротких та недокладних слів судових документів.

. . . . . .

ІЗ ЗАПИСОК НЕДУЖОГО

Дня 12 липня, 6½ год. рано.

Подвійно важний день для мене. Раз, що її іменини. А по друге, що моя слабість оконечно поборена, минула. Я ще дуже безсильний, то правда,—але болю не чую. Тільки голод, собачий голод!.. Ну, але це добрий знак. Снідання аж о сьомій. За той час пишу тих кілька слів. Чую, як сили мої вертають. Праці бажається, заняття, котре становило моє щоденне життя уперед. Але доктор заборонив читати книжки, писати... Каже, що зрушення могло-б мені ще зашкодити. Нехай і так, покину...

8 година.

Що за смішна баба, та „сестра", що тут в шпиталю ходить коло хорих. Тиче мені при сніданню книжку набожну.

— Це що?—питаю.

— Хліб душі.

— Мені хліба не вільно заживати. Маєте може булку душі?

Образилася тим простим питанням.

— Пане, — каже, — бог гордим противиться!

— А смиренним дає благодать,—доповнив я.—Знаю, знаю, якоже єсть в буквари писано.

— Дуже ви щось нині веселі,—каже, хитаючи головою.

— Такий припис маю.

— А не зле би богу подякувати, що вас підняв з такої тяжкої недуги.

— Не зашкодило би,—кажу рівнодушно. Може можу вас просити, бо, знаєте, я ще за слабий.

— Ну, ну, мене й просити не треба, я свій обов'язок знаю. Але ви! Вам самим би не зашкодило! До молитви за слабий, а най-но лиш я за двері, то які-то жарти та вигадки підуть! Гай-гай!

— Гай-гай!—повторив я плачливим голосом, а за мною і другі, що лежать в тій самій целі[1]). Стара законниця похитала головою і пішла. Вона тільки так чинитьсся строгою, а на ділі то й любить, коли молоді люди, приходячи до здоров'я, та жартують і сміються і вигадки підпускають. Добра стара. Нині на цілий день ввела мене в добрий гумор.

година.

Грав трохи в 'варцаби з товарищем у сусіднім ліжку. Премилий хлопчина. Його кругленьке, гарне лице пригадує мені її, мою Олю, тільки що вона здорова, рум'яна, весела, а не така схорована, як він. А все-таки одна партія втомила мене дуже. Дивна річ. Лежачи тихо, бачитьсся, що чуюся сильним і що раз сильнішим,

---

[1]) Целя—кімната.

а най іно стрібую[1]) натужити хоть трохи чи то тіло чи мозок, сейчас слабну. Видно, я дуже слабував!

А що-ж вона? Де обертаєтьсся? Що діє? Нічого не знаю. Рад-бим голубом вилетіти з цих шпитальних мурів, на світ, до неї... Ах, як далеким видаєсь мені той щасливий час, коли ми послідній раз бачились! І розійшлись ми щасливі, шепчучи: „до побачення, серце!“, не знаючи, що несподівана слабість підкосить мене. Бідна, вона десь певно гризлася дуже, почувши, що я в шпиталю! А може й сюди приходила, а я не тямлю?.. Ото, треба спитати „сестру“.

Нині її іменини і моє виздоровлення!.. Мила, дорога моя! Це її ім'я зробило чудо зо мною і привело мене до здоров'я. І за кільска день, що за щастя, я буду міг вийти відси, бачитись з нею!.. Ні, віритьсся не хоче, а прецінь воно так.

Кажуть, що тяжка слабість нераз може вигасити в серці любов. Я чую по собі, що це брехня. Моя любов по слабості ще сильніша, ще чистіша, ніж була вперед.

І що мені до того, що вона з багатого, гордо-шляхецького роду, а я бідний літерат? Вона мене любить, а часи тепер такі, що всі шляхецькі привілеї в кут перед чесною працею. Передо мною світ отвертий, а її багатства я не бажаю. Коли її брати, горді, а пусті голови, конечно того хотять, то нехай собі беруть той маєток,—я її люблю, не маєток! А то, що вони грозили мені та силували її за

---

[1]) Стрібую—попробую.

якогось там свого вітрогона, це пуста байка. Ох, щось закололо в боці!.. Треба покинути писання...

10? година.

Що це я нині такий веселий, то й сам не знаю. І жарти якісь, дотепи пливуть, мов з води, хоть звичайно я зовсім ними не відзначувався.

Дивний чоловік, той мій товариш на правім боці. Голова така, як козиняча морда, як говорить, то мов розкоріка скрипить, лиш очі, мов дві сливці, бігають то сюди, то туди. Все думає, а бог знає над чим, а часом як що скаже, то ні шити, ні прилатати.

— Ей,—питається мене перед хвилею,— а що-би ти зробив, як-би тут папа римський надійшов?

— Ігій, дух святий з нами!—скрикнув я і перехрестився лівою рукою.

— Ну, ну—каже він—дух духом, але скажи таки, що-би ти зробив?

— Але-ж, чоловіче,—кажу я,—папа по чужих шпиталях не ходить, а сидить у своїм, що називається Ватиканом. Тепер, бачиш, часи змінилися: ні Христос, ні його намісники не можуть ізціляти недужих, простувати хромих, воскрешати мертвих, ба навіть забули ту просту, а так практичну штуку, насичувати тисячі голодних кількома рибами. Вони, бачиш, риби самі зїли, а голодним кидають ости, котрими можна вдавитися, але не насититися!

Ся потішна розмова навела мені на тямку моє заняття перед недугою, мій

план обширної повісти з сучасного життя. Її основою має бути пробудження мислі і критики серед людей, котрі досі вірили і покорялися. „Село на нашій Україні“,— як каже Шевченко—в тім селі громада людей убогих, оциганених паном, „усмирених“ при помочи палок та тюрми начальством, обдурюваних та обдираних попом і розпоєних і вп'ять таки обдираних корчмарями з п'яти корчем. В різких, широких картинах показати цілу бездну нужди і пониження тих людей. Нічо, бачиться, не вирве їх з пропасти. А між тим в те село являється „божий чоловік“, проповідник штунди, осідає в нім і починає свою роботу звільна, лагідно, без шуму. Показати в картинах множество дрібних сцен і контрастів, як нова віра ломить стару віру, як в буденнім життю йде боротьба зовсім небуденних думок і як та боротьба поволі очищує самих найнижче упавших, мов огонь очищує залізо від жужелиці. Показати далі, на які хитрощі піднімаються „ворожі сили“—корчмарі, піп, старшина, щоб рятувати порядок: сцени диких переслідувань, хитрих намов, безчесних і низьких інтриг,— і як ті способи, замість рятувати останки давнього, ще більше і прудше підривають послідні підвалини віри і смирности і силою випихають людей з тісної, заплісніло пристані на отверте море критики і мислі. Показати вкінці, як і сам проповідник в тій боротьбі перероджується, перетворюється, як його „нова віра“ чим раз більше тратить із первісного догматизму і чим раз твердіше стає на основі

розуму та чуття, чим раз виразніше з „закона божого“ робиться „законом людським“. Цікавий предмет! І цікаво, чи вдасться мені виконати цей план. От коли-б не недуга, я-би був уже досі з'їздив на Україну, поробив потрібні студії і взявся до діла! Але чим більше вдумуюся в той план, тим виразніше стають передо мною великі і незлічені його трудності. Яку масу сцен і характерів треба-б тут розвинути! Скільки зручности і такту потрібно, щоб кожну сцену зробити заразом і звичайною, немов щоденною, а притім і характеристичною! Та ба, хто обминає трудности, той показує тільки свою слабість, а я хотів-би тою повістю показати свою силу. Адже це має бути основа мойого щастя, тим ділом я мушу здобути її, мою дорогу Олю, мушу здобути перші засоби для нашого спільного життя! Мушу? Kein Mensch muss müssen[1]),— каже Лессінг, але я хочу! Так, хочу, і чую в собі досить сили на виповнення того, що я хочу!

Телень-телень-телень! Доктор іде! Ох, а я записався! Треба сховати писання, а то крику наробить такого, що Сусе-Сусе!

11 година.

„По при загальне ослаблення тіла, велике роздразнення нервів—потреба супокою—всякі думки геть—всяку журу за пліт!“ Добрий чоловічисько той доктор, жаль тільки, що психології ані крихіточки не знає. Немов-то це можна зробити! А ще

---

[1]) Ніхто не мусить мусити.

мені! А ще нині! Я й сам не знаю, що це таке, що нинішній день так мене розворушив, що нині кожна дрібниця так глибоко мене вражає. Цому, приміром, ані сам доктор, ані ніхто инший не хоче мені сказати, відки і яким способом тут взявся і що це властиво за слабість була, що мене не тільки підкосила, але й пам'яти позбавила про те, як я в неї запав? І що я вже намучився над тим від часу мого виздоровлення, щоб пригадати собі все те—годі тай годі! А раз попавши на ті питання, я почуваю в собі якусь несамовиту жадобу—прояснити собі все те, дізнатися про все, і мені здається, що за тою заслоною забуття лежить щось таємниче, щось може гарне й обіцююче, а може страшне, але на всякий спосіб щось глибоко звязане з цілою моєю долею. Ні, я мушу все знати!

1 година.

Нагле ослаблення заставило мене перервати писання, але лежачи на постелі, я все думав над початком своєї недуги. Що недуга моя — нервова гарячка, це я дізнався від товаришів, що зо мною разом лежать. Вони також розказали мені, що я лежу давніше від них, а позаяк вони лежать один уже три, а другий чотири місяці, то я, значиться, мушу вже лежати страшенно довго. Чотири місяці! Яка бездна часу! Скільки то людей перемерло в тім часі! Як-би можна сумувати людське терпіння, людські муки і людські радості, — то яка величезна сума вийшла-би за ті чотири місяці! І коли тою сумою

терпінь і радощів міриться сума людського життя, то як-же багато жив цілий світ в протягу тих чотирьох місяців! А я за той час лежав оттут, мов оглушена звірина, без пам'яти, без діла, без думки, не тямуючи навіть о власних болях. Значиться, ті чотири місяці страчені для мене, вимазані цілковито з мойого життя, не лишили в нім ніякого сліду, не дали мені нічого! Не лишили сліду? Господи, чи-ж треба більше сліду, як те, що я ослаб до крайности, висох як скіпа! Не дали нічого? Але скільки взяли! Адже-ж найдорожчий скарб чоловіка, пам'ять мою — і ту мені взяли!

Але я тут плету загальні сентенції, а забув про те, що я мав оце занотувати в своїх записках. Чисто для підмоги моїй пам'яті. Може бути, що це станеться ниткою Аріядни, котра виведе мене з темного лабіринту забуття. Цікаве явище! Простий факт, просте враження змислове викликало в моїй душі споминку попереднього такого-ж враження і, що найважніше, викликало й масу других вражінь і фактів, звязаних з тамтим звязком простого наступства в часі. Ось в чім діло. Нині на обід подають ракову зупу. Я великий любитель ракової зупи. Раптом, коли я її смакую, прийшло мені на тямку, що так само смакувала мені ракова зупа, котру я їв в товаристві моєї коханої Олі в домі її братів. Це був послідній мій обід в їх домі. Я давав їй лекції німецької літератури, при тій нагоді ми пізналися, порозумілися й полюбилися. Ах, яка вона пречудно

хороша, яка добра, щира, як любить людей, а особливо бідних, унижених, і оскорблених долею! Як палало її лице, коли ми читали в переводі Дікенсові „Тяжкі часи“ та „Різдвяні оповідання“,— з якою быстротою духа і ясностю погляду вона вміла в тих оповіданнях відрізнити геніяльне підхоплення фактів з життя робітницького від плиткого, англійсько-ліберального погляду самого автора на те, як зарадити подібним фактам і чим помогти бідному народові! Як ясно, як світло і чим раз світліше стає перед моєю уявою наша послідня лекція перед обідом з раковою зупою! Я прийшов, як звичайно, в одинадцятій годині і, як звичайно, в золотім гуморі, в високім, урочистім настрою, з яким певно перші христіяни мусіли входити до своїх катакомб. Бо й справді та лекція була святинею для мене, була сцілющою і живущою водою на всі мої терпіння, була найкращою відрадою для мойого духа. В салоні застав я обох її братів — звичайні, великопанські фігури: надуті, горді, холодні, з лицями передчасом постарілими, зруйнованими розпустою, без виразу, без думки, без життя. Я вклонився їм, — вони кивнули мені головами і знов заглибилися півголосом в якусь розмову. Переходячи через салон, я ще раз з боку зирнув на них і мені здавалося, що їх очі якось зловіщо слідять за мною. — «Чорт побери», — думаю собі. — «Старий середньовічний звичай при вході до святині поставляти камінні дракони, ящірки та костомахи!»

До Оліного кабінету, де відбувалися наші лекції, треба було переходити ще через кілька величезних як маштарні [1]) світлиць. На ходу долетів до мойого вуха звук фортеп'яну, — вона грала. Я взагалі не великий любитель музики, але де-які штуки роблять на мене потрясаюче враження. До таких штук належить увертюра до Вільгельма Телля Россіні, котру вона тоді грала. Вона по майстерськи владає фортеп'яном, і я мов причарований став перед дверми і слухав.

Втім в самім розгарі страшної бурі, котру так живо і геніяльно малює музика, саме там, де з посеред грізних переливів грому і реву та стогнання битого о скали озера видирається пройманочий свист вітру між скальними щілинами, саме на тім місці гра перервалася. Я слухав ще хвилю — нічого. Тоді я війшов — вона плакала, але, побачивши мене, швидко обтерла очі.

— Вам що такого, пані, ви плачете? — спитав я.

— Нічого, нічого, — відповіла вона, відвертаючись, — то так... музика...

По хвилі вона зовсім прийшла до себе і, щоб уникнути моїх запитань, сказала:

— Ну до діла, до діла. Я дуже цікава, до чого добореться Лео.

Ми тоді читали роман Шпільгагена «In Reih und Glied».

— А до чого доборется, — сказав я. — До того, до чого звичайно доборюються

---

[1]) Маштарня — велика заля для вправ кіннотчиків.

з поконвіку подібні борці: до передчасної могили.

Вона нічого на те не сказала і ми сіли до читання. Кінчили другий том. Всі нещастя і смерть Сільвії хоч і зворушили її глибоко, але не здивували ні крихти.

— Воно й зовсім природньо — сказала вона. — Сільвія занадто любила Леона-чоловіка, а замало любила його ідею, його думки, і коли показалося, що чоловік не належить до неї, вона мусіла згинути. От як-би вона була любила більш думки ніж Леона, то вона була-б уміла витолкувати його хиби, була-би стала йому підпорою в послідній хвилі, була-б відвернула потужнього борця від пустого поєдинку і смерти.

Я поглядів на неї — ніколи ще вона не видалась мені такою гарною, як в тій хвилі.

— На такий спосіб, — сказав я — пані готові зовсім усправедливити Леона? А мені здається, що й він далеко не без хиби.

— Признаю це, — сказала вона, — та тільки його хиба зовсім другого рода: це теоретична помилка, невдалий досвід. Справді, для твердого поставлення теорії треба було, щоб хтось зробив експеримент: ану-ко, чи не вдасться перевести революцію суспільну при помочи короля. Ну, Лео взявся до того, випробував, і показалося, що не можна, так як не можна поставити піраміду з болота. Це помилка, але з тої помилки величезний хосен для загалу, для будущини, бо другі борці вже не будуть потребувати кида-

тися на ту дорогу, а підуть прямо: до люду і з людом. А признайте самі, що іменно в тім лежить і вся хиба Леона, що за-для неї він робив усі не дуже гарні і не дуже чисті події, котрі каже йому робити Шпільгаген!

— Нехай і так, значиться, ви, пані, коли-б вам лучилося так, як тій Сільвії...

— Не кінчіть, не кінчіть,—скрикнула вона живо,—я знаю, що ви хочете сказати! Це зовсім инше питання, зовсім инше питання! Читаймо далі!

Ми скінчили роман. По довгій мовчанці вона положила палець на однім уступі на послідній стороні. Це була бесіда надгробна д-ра Павлюса, де той говорить: „Niemand kann euch erretten: kein Held, kein Heiliger und kein Gott! Ihr könnt euch nur selbst erretten“[1]). Я прочитав ті слова і глянув на її лице: воно було бліде, як крейда.

— Що вам, пані, ви хорі!—скрикнув я.

— Ні! Але вдумайтеся в ті слова, приложіть їх не до робітників, а до нас, до шляхти, до панів! Знаєте, як мені представляється тоді послідня фраза? А ось як: „Ihr könnt euch auch selbst nicht erretten“[2]). Ні герой, ні святий, ні бог не спасе нас, ані ми самі не спасемо себе, бо в нас нема того, без чого не можливе ніяке спасіння, нема сили духа, нема внутрішньої опори, бо ми зпоконвіку привикли до чужоїдного життя, привикли полягати на чужій праці, а коли праця побідить, то нас не стане.

---

[1]) Ніхто не може вас спасти: ні герой, ні святий, ні бог! Ви можете тільки самі себе спасти.

[2]) Ви не можете також самі себе спасти.

— Воно певно, що так,—сказав я,—але-ж і між вами найдуться люди з силою духа і силою мускулів, найдуться такі, котрі гідні будуть стати горожанами робітницького світу.

— І в болоті найдеться камінчик, але піраміди з болота не виставиш.

При тих словах вона зачала дрижати і я видів, як сльози готові були бризнути з її очей.

— Олю, серце моє,—шепнув я, присуваючись ближче до неї і беручи її за руку,—ти щось сама не своя, скажи мені, що тобі такого?

За моїм дотиком довго здержувані сльози бризнули і градом покотилися з її очей. Вона похилила голову на моє плече і тихо, тяжко заридала.

— Олю, Олю, що тобі такого?—говорив я, страсно цілуючи її руки, уста, очі, але вона ридала, не можучи й слова промовити. Вкінці схаменулася.

— Покинь мене! Нас може підслухують!

— Нехай підслухують,—сказав я голосно,—але що тобі такого, голубко моя?

— Жити мені не дають... за другого силують... дізналися про нашу любов!—прошептала вона вриваними словами, і далі:—це нині ми послідній раз бачимось, вони хотять відправити тебе.

— Це байка,—сказав я,—ми про те можемо видатися.

— Ох, ти не знаєш їх, не знаєш їх гордости і завзяття. Стережися, серце, вони будуть старатися шкодити тобі!

— Вони? Мені?—сказав я.—А що-ж вони можуть зробити?

— Я не знаю, але стережися! І будь певний... Ти любиш мене? — перервала раптом свою бесіду.

— Ох, чи-ж можеш ще й питати?

— Будь певний, що й я тебе люблю і не покину ніколи, ніколи! Твоя буду або нічия, чуєш? Твоя або нічия!

В тій хвилі отворилися двері, лькай в пишній ліберії війшов і сказав:

— Прошу до обіду!

Проклята ракова зупа, котру подали до того обіду! Не знаю, що мені було несмачніше: чи їсти її, чи сидіти при однім столі з тими панами, в котрих я тепер бачив своїх ворогів не тільки суспільних, але й особистих!

По обіді кличе мене старший пан до свойого кабінету. Я вже знаю чого і йду мов на заріз.

— Дуже мені приємно (їм усе приємно шпигнути другого в серце) подякувати вам за вашу щиру працю з моєю сестрою. Ми з братом переконалися, що їй досить уже тих студій, а пора розпочати инший важніший курс, при котрім ваша поміч буде нам злишньою.—Тут він усміхнувся гадючим сміхом і хитнув головою.—Прошу принятн оце в нагороду за вашу працю, і нашу подяку, розуміється!

Знов хитнув головою. Я встав, поклонився німо і пішов. При виході з тих ненависних мурів здавалося мені, що хтось вирвав мені серце з груди і по нім не осталося нічого, тільки один безмірний біль.

Мутиться перед очима, шумить в голові, перо випадає з руки...

Полежав трохи. Зажив ліків. Вікно отворене — як пречудно на дворі! Тихотихо, цвітучі липи та акації під вікном шелепотять та зазирають своїми запахущими гильками до кімнати. А гадки між тим працювали, рилися в минувшості, пильно, ненастанно. І ось вирили все. Я все знаю! Ціла трагікомедія! Ціла гумористична Одиссея, котра закінчилися нервовою гарячкою і шпиталем!

Приходжу додому з лекції — застаю у сторожа лист від редактора тої газети, при котрій я мав постійну рубрику з платою 50 р. місячно. Пише, що дуже вдоволений моєю роботою, і для того подвійний йому жаль, що мусить за-для „непредвиджених, чисто фінансових трудностей“ увільнити мене від праці при його дневнику.— На,—гадаю собі,— це що такого?— А далі подумав: — що-ж, бідний чоловік від давна бажав для тої рубрики якого дешевшого, хоч і пліхшого робітника, видно, що найшов. Нехай, на здоров'я. „Невелика серцю туга“, не будеш ти, буде друге таке місце. Турбуватись мені нічим. Як раз цього місяця я обняв дві лекції в „порядних“ домах з доброю платнею, а хоч за помешкання за попередній місяць не заплачено і крім того ще деякі довжки є, то все те, думаю, зможу сплатити з тих грошей, котрі дістав від її братів. А крім того в мене в рукописі готова одна новела, котру обіцяно прияти до фельєтону другого великого дневника. Беру рукопис, біжу туди. Редактор дуже рад, бере рукопись. — Завтра, — каже, —

прочитаю, навідайтесь лишень! — Вийшов від нього веселий, немов і ніде нічого, — здибався з кількома товаришами, літераторами, затягли до якоїсь трактірні, цей те замовляє, другий це, їмо, п'ємо, а коли прийшло платити, показалося, що в жодного грошей нема. Прийшлось мені заплатити за всіх, а сума вийшла порядна. Я до грошей, котрі дістав від „старшого пана" і, не числивши, вложив до кишені, а там, немов на сміх, усього кільбка ринських, ледве вистачило заплатити рахунок. Ну, але принаймі ми посміялися з панської брудноти, коли я розказав своїм товаришам ту історію і показав, скільки мені заплатили за лекцію! Чорт побери, вони гадають, що я буду допоминатися, чи що? Не діждуть того. А про їх циганство я не згину, — завтра будуть гроші за новелу. Прихожу додому, ледве розібрався і сів, аж входить властивець хати з якимись двома шанталавцями і дуже солоденько просить о заплату за помешкання. Звиняюся, що аж завтра буде. — Дуже добре, а тимчасом позвольте взяти під секвестер ваші меблі. — Про мене. Описали все. На другий день біжу до редактора, що обіцяв купити новелу. А як-же, прочитав з великою приємністю. Майстерська робота! Честь зробить нашій літературі! Жаль тільки, що він не може приняти до свойого дневника, бо не годиться з тенденцією. Нападаєте на стани суспільности, а цього не треба. В кожнім стані можуть бути злі люди, можуть робитися надужиття, але цьому винні іменно одиниці, особи, а не стан. —

Говори з цапом! Прошу, щоб віддав мені рукопис. Дуже перепрошає, що не може в тій хвилі служити, але дав одному своїому знакомому до перечитання. — Але-ж мені потрібно зараз! — скрикнув я. — Безконечно жалію, але будьте ласкаві потрудитися завтра! — Гримнув я дверми і пішов. Приходжу додому, властивець жде вже з своїми драбами[1]).

— Чи дістану гроші? — питає грубо.

— Нині ні, — кажу.

— В такім разі буду вас просити віддалитися з мого помешкання. Світлицю з меблями ми в тій хвилі при вас запечатаємо. Остання нетикана аж до дня ліцитації. Тоді принесете, що мені належиться, з додатком коштів, і одержите свої речі.

— Але прошу, тут у мене рукописи, котрих зараз потребую. Вони вам нічого не варті, а мені потрібні, прошу мені їх видати!

— Все під секвестром, нічого видавати не можна!

Витисли мене за двері, замкнули, запечатали і я опинився на вулиці. Мені тільки тепер те положіння видається смішним, а тоді видавалося дуже поганим. Я не знав, що з собою почати, куди кинутись, кого просити о рятунок. Я зайшов до кав'ярні і взяв читати газети. Читав до пізньої ночи, хоч і нічого не тямив. Далі замкнуто кав'ярню, я вийшов на вулицю без цента. Ходжу, ходжу, далі втомився, сів на лавочку, задрімав. Буджу-

---

[1]) Драб—босяк.

ся, щось термосить мене за плече, прокидаюся — поліціянт.

— Що пан тут сплять? — питає.

— Так, ходив та й здрімався.

— Де пан ночують?

— Ніде.

— Прошу зо мною!

— Куди?

— Не питай, а ходи! — сказав він грубо.

Прийшли до поліції. Комісар знав мене.

— А, то ви? — спитав.

— Я.

— Дійшло нас донесення, що ви остаєте без удержання.

— Віднині, так.

— І без помешкання.

— Правда.

— І без заняття, — цідив він слова. — А затим не прогнівайтесь, коли поки що кажу умістити вас в нашім притулку, а відтак поліція зарядить, що треба, щоб вас, яко не маючого ніяких засобів удержання, примусово відставити на місце уродження.

— Але-ж моє місце уродження в горах, десь у турчанськім повіті!— скрикнув я.

— То нічого не шкодить.

— Але-ж я там не маю нікого знакомого ані близького. Батько мій був там пару літ попом, відтак перенісся і вмер коло Дрогобича!

— То нас нічо не обходить! Право наказує, а ми робимо. Ординанс, відпровадити цього пана, помістити відповідно!

Від тої хвилі починається темнота забуття. Немов в моїй голові усі основи перевернулися догори ногами, всі образи

замазалися чорнилом. Тільки мигають передо мною брудні, вохкі стіни, якісь нужденні, обшарпані люди, що сміялися з мене, як я в розпуці дерся по стінах, зубами кусав руки і виривав собі волосся з голови. Відтам мусили мене певно завести сюди, до шпиталю.

4 година.

Чим більше вдумуюся в ту історію, тим виразніше бачу, що все це була підла, огидна інтрига її братів. Всі були з ними в змові: і журналісти, і мій властивець помешкання, і комісар поліції! Задумали позбутися мене, сприятати мене з виду, і це їм удалося, проклятим. Але що це значить! Вона мене любить! Її вони не спрячуть, не залякають, не зломлять, — вона хоче бути моєю і буде моєю! А їх інтриги тепер не страшні мені, коли я їх добачив! Але чекайте ви! Я вам відплачуся! Я вас в натуральній величині опишу в своїй повісті! Я на вас поверну своє оружжя, гостріше і страшніше, ніж ваші підлі інтриги. Своїм пером я повалю двох волів до долу! Побачимо, хто буде дужчий! А моя повість зискає через те два портрети таких пишних, передпотопових мастодонтів! Ті вже портрети певно будуть писані вогнем і жовчю! Від тепер тішуся ними, від тепер чую ту розкіш, як вони з під мойого пера виходитимуть живі, в цілій своїй огиді, гордости і пустоті! Ех, моя повість, моя повість!

5 година.

Музика реве, аж мури трясуться. В перестанках мимрить піп крізь ніс латинські

співи таким голосом, мов-би з нього живого жили тяг. Коругви мелькають по-під вікна, мов величезні шмати, промочені в крові мучеників. По-за стінами чути хрусткіт тисячів людей, що йдуть по шутрованій вулиці, і глухий гомін народньої маси. Це по при шпиталь ідуть похорони на кладовище.

Один з моїх товаришів виліз на вікно. — Дуже пишні похорони—говорить.—Металева труна. Несуть молоді паничі в чорних фраках. Вінці з лілій та безсмертників. Кого це ховають? Герби на каретах, бай на труні мабуть чи не герби?.. Ох, коби це були тих гербів похорони! І всіх гербових порядків! І всіх тих віків, котрі витворили герби і потребували їх! Панове, зложімся на голоси і заспіваймо „вічная пам'ять" гербам, гербовичам і гербовим порядкам! Со всіми прочими безумствами вічний упокой! — Заспівали. Товариш, що сидів на вікні, зареготався і розказує, що попи з обуренням позирають на наше вікно і якісь два високі пани, що в жалобі йдуть за труною, і ті позирнули на наше вікно. Сміху варто! Але цікава річ, що це за пани і кого це в самій річи ховають?

Пів шостої.

Телень-телень-телень! Що це? Доктор? Ні, він о тій порі не приходить. Ах, бач, то сестра-законниця з „хлібом душі". А за нею що це за драб в ліберії? Чи невже-ж? Це локай від її братів, той самий, що підслухував нашу розмову! Господи, що це має значитися? Чого я

затримтів? Від чого такий мороз заворушився в серці і поплив жилами, мов пливучі ледники?

Лист, до мене! Чень[1]) від неї? Але ні, присутність цього драба не може віщувати мені щастя! Товариші говорять, що частенько видали його тутка, шептав щось з сестрою, але очевидячки уникав доктора. Що це може значитися? Мала-ж би тут знов бути яка інтрига тих поганців? Мала-би і сестра бути з ними в змові?

Але що це я нараз, мов розбитий, не можу відважитись узяти до рук цей лист. Лежить на моїм бюрку, як його сестра положила, адресом на верха, спокійно, рівнодушно, мов загадка життя. Хто це писав той адрес? А, це він, „старший пан". Ну, цікава річ, що він міг мені писати?

На другім боці жалібна обвідка. Чорна печать...

. . . . . .

Умерла! Вона умерла! І це її похорони були! Ох, серце моє, чом ти не тріснеш, пам'яте, чом ти не закаламутишся і не затемнишся навіки, щоб не тямити, не чути, не знати цього болю, цієї розпуки?.. Таки, таки, вовки прокляті, вони доконали свого — уклали її в могилу! І ще кепкують собі! „Яко почасти інтересованій особі і повнячи виразну волю покійної, доносимо вам"... Прокляття на вас! Це не могла бути її послідня воля! Вона-ж любила мене, а ви цим листом

---

[1]) Чень—може, мабуть.

зарізали мене! У, як холодно, як страшно холодно, як тисне за серце, а в мозку горить, кипить, бентежиться! О-де-де-де-де! Умерла! Wir können uns auch selbst nicht erretten![1]) Р-р-р-р-р-р—трах! Бийте плішки, бийте, бийте! Валиться, бачите, валиться! Бийте плішки, бийте!

. . . . . .

Як громи валять! Трах-трах! Як земля дрижить! Рятуйтеся! Набігає хвиля! Потопа, потопа! Сини будущини, звязані з дочками минувшости, — загибель ваша! Не пощадить хвиля! І мене не мине! Серце вже залите, вже втопилося, мертве... До моря доходить. У, як холодно! Плюсь-плюсь! Як темно, яка бездонна пітьма. Пропасти, пропасти! Як порошина, безслідно, безпожиточно! О, моя повість, моя повість!

---

[1]) Ми не можемо також самі себе спасти!

ДОДАТКИ

ПРИЧИНКИ ДО АВТОБІОГРАФІЇ

Рекламова німецька „Universal Bibliothek“, що вже тепер по чотирьох десятиліттях переходить 5.000 томів різного об'єму, знайшла собі наслідування і в инших національних літературах, в тім числі також і в російській. Московське товариство „Польза“ видає від кількох літ таку бібліотеку книжечками, кожна в ціні 10 коп., і випустило досі в серії російського письменства 501—543 книжечки, а в серії перекладів 201—438 чисел.

Із українських письменників появилися досі тільки деякі оповідання Винниченка (ч. 32 „Купля“ и др. разсказы), Мартовича (ч. 351. „Войт“ и др. разск.), Кобилянської (ч. 406. Аристократка и др. разск.“), та мої (Универсальная библиотека ч. 423, 10 к. Иван Франко. К свету! На промыслах. Перевод с украинского О. Войташевского и М. Новиковой. Книгоиздательство „Польза“ В. Антик и К⁰, Москва, без означення року). Добрим російським звичаєм видання виходить без повідомлення і якогобудь відшкодування автора; мабуть девіз московського товариства „Польза“ треба-би докладніше висловити „Собственная польза“.

Не входячи в оцінку цих перекладів, я зупинюся трохи довше над вступною розвідкою цеї книжечки, за яку взагалі вдячний шановному її авторові, але в якій він проте допустив немало такого, що мені видається потрібним спростувати або доповнити. Автор попробував дати в своїй передмові російській публіці короткий та популярно написаний нарис мойого життя та характеристику моеї літературної діяльности,—наукової він лише

доторкнувся,—а що з наших галичан досі ніхто не здобувся навіть на таку характеристику, то я передаю тут передмову О. Войташевського в перекладі на нашу мову, переплітаючи його текст своїми увагами та спомінами.

„Ім'я Івана Франка відоме кожному письменному Українцеві як у Галичині, так і в нас, в Росії. Його по справедливості можна вважати одним із найталановитіших українських письменників. Своєю довголітньою літературною, науковою та публіцистичною діяльністю він здобув собі европейський розголос. Родився Іван Франко в р. 1856 в Нагуєвичах, селі Дрогобицького повіту в Галичині. Його отець, простий селянин, визначався одвертим характером, глибоко-поетичною душею і гостинністю, за що тішився загальною симпатією своїх односельчан. Ті благородні прикмети Яця Франка унаслідив від нього також його син. Розуміючи значіння науки в житті, Яць Франко не пожалував своїх убогих засобів і постарався дати синові як найкращу освіту".

До цього уступу можу додати тільки запитання, відки автор міг знати, що в мого вітця була глибоко-поетична душа? Розуміється, в його житті було не без того, що можна назвати поетичними моментами, але від цього ще далеко до поетичної вдачі. Я затямив свого вітця дуже мало, бо він умер, коли я мав ледве 7 літ. Що він тішився загальною симпатією між селянами не тільки свого, але також деяких сусідніх сел, особливо Ясениці Сильної, відки мав другу жінку, мою матір, з роду Кульчицьку, і Унятич, це завдячував головно тому, що був як на ті часи дуже добрим ковалем.

„Початкові науки Івана Франка розпочалися в сільській школі (треба додати—не в Нагуєвичах, де від нашого помешкання на т. зв. Горі до школи було дуже далеко, але в Ясениці Сільній, де я у свого вуйка, брата моєї матери, письменного селянина, прожив два роки), коли йому було всього лише 6 літ. Тут він за два роки навчився читати й писати по-українськи, по-польськи (автор не знати, чи навмисно чи помилково пише: „по-русски" у відрізненню від попереднього „по-українськи", ц. т. по-російськи, що, очевидно, для галицької школи не має ніякого значіння) і по-німецьки; німецька мова в ту пору була обов'язковою, бо

школи в Галичині до року 1868 служили германізаційній системі, так як тепер служать полонізації."

До останнього речення цього уступу треба додати, що сільська школа в Ясениці Сільній у ту пору була трохи инакше організована, як школа в Нагуєвичах, в якій не подавано ані польської, ані німецької мови, а за те більше подавано церковнослов'янської мови та церковного співу. Це знаю тому, що, скінчивши другий рік у ясеницькій школі, я потім ще кілька тижнів ходив до школи в Нагуєвичах і мав нагоду відчути її відміну організацію.

„Не радісно споминає Іван Франко про ті перші роки своєї науки, але ще тяжчі спомини лишилися в нього про дрогобицьку нормальну школу оо. Василіян, до якої він учащав протягом дальших 4 літ. Гімназіяльні роки також не були ясною плямою на темнім тлі тодішньої невеселої шкільної дійсности. А наскільки ненормальною і дикою була тодішня галицька школа, бачимо ясно із Франкових оповідань із його шкільних літ. Майже всі ті оповідання мають автобіографічний характер. Дике знущання над особами дітей, ненастанне биття лінійками та різками, повне неуцтво в науці та безсовісне хабарництво панів педагогів, ось сумна шкільна дійсність. Досить тільки прочитати оповідання „Оловець", „Отець гуморист" та „Schön schreiben", щоби зрозуміти, якими страховищами віяло від тої дійсности."

Можу тільки пожалкувати, що автор того уступу поквапився вивести з моїх оповідань, що мають попри автобіографічну основу, все-таки переважно психологічне та літературне, а не історичне та автобіографічне значіння. Коли-б він був задав собі труду перед писанням свого нарису запитати мене про вражіння моїх шкільних літ, то був-би дізнався, що ті літа, поминаючи деякі неприємні епізоди, все-таки були радісними літами моєї молодости, що між моїми вчителями з василіянської школи я з приємністю можу згадати імена молодого манаха Крушельницького, що вчив нас в другій класі, о. катехита Красицького, о. ігумена Барусевича і пізнішого ігумена о. Немиловича, талановитого проповідника, а також старенького вчителя т. зв. „штуби", то є I класи, Русина Чернигевича, одинокого світського вчителя, що дослужив у тій школі до своєї смерти,

і який для непослушних та галасливих дітей у своїй класі не мав тяжчої кари, як поколоти їх по чолі своєю неголеною бородою. Для хронологічної точности додам, то у василіянській школі пробув я не 4, а три роки, вступивши відразу по приході з села до другої класи. Значно приємніше і свобідніше було гімназіяльне життя, в якім я завдяки особливо деяким талановитим учителям здобув основну як на ті часи шкільну освіту, йшов постійно що-до поступу в науках між першими в класі (на матуральнім свідоцтві я мав із усіх шкільних предметів ноту „відлично“ (celujacy, vorzüglich) і того неприємного почуття, що називається школярською тремою, і нераз доводить молодих школярів аж до самовбивства, я не зазнавав майже ніколи. Розуміється, що про „хабарництво,“ про яке згадує автор Росіянин, у нас ані у василіянській ані у гімназіяльній школі не було навіть ніякої думки; натомість дуже часто відносини між учениками і вчителями бували дуже приятельські, майже товариські.

„Але всі ті страховища передреформової школи не могли вбити в молодім Франку його любови до науки, до книжок. Чого не могла дати йому школа, це здобував він власними змаганнями через самоосвіту. Не задовольняючися скупим засобом шкільних бібліотек, він видає всі свої ощадности на купування книжок та журналів, і під кінець гімназіяльної науки у нього зложилася вже досить порядна власна бібліотека. Він основно познакомився не тільки з рідною українською літературою, але також із російською, польською та заграничною: Знання заграничних мов дало йому можність читати найкращі твори европейських класиків у оригіналах. З нього виробляється знавець і тонкий ціннтель художньої літератури. Мабуть під впливом класичних взірців у нього дуже вчасно пробудилося бажання спробувати своїх власних сил на літературнім полі. Ще в часах гімназіяльних студій він подав до друку кільска своїх віршів, а приїхавши до Львова 1875 року, щоби вступити на університет, привіз із собою багато віршів, оповідань, перекладів і т. п.“

Російський автор, згадуючи про „дореформенну“ школу, має на думці, очевидно, російські школи часів царя Миколи. Цей тип шкіл не має нічого спіль-

ного з тим типом галицької гімназії, який виробився в Галичині на німецькій основі і давав, крім науки класичних мов, також основне знання німецької мови, всесвітньої історії, природничих наук, фізики та математики, чого російські гімназії не дають ще й досі. Згадуючи про невелику бібліотеку, яку я встиг зложити ще за гімназіяльних часів (дві шафи книжок), автор говорить про якісь ощадності („сбереженія"), за які я буцім то купував книжки та журнали. Ніяких таких ощадностей в мене, що жив тими віктуалами, які привезено мені з дому, і мало що заробив приватними лекціями, не було. Грошей у мене аж до восьмої класи, в якій я одержав стипендію, було звичайно дуже мало, а книжки я переважно одержував від товаришів за те, що вироблював письменні задачі. Я міг зробити протягом одного дня, не занедбуючи власної науки, п'ять або й більше задач на одну тему і всі так відмінні одна від другої, що вчитель не пізнавав, що це чужа, а не ученикова робота.

Що до творів російського письменства, то вони в тих часах по галицьких провінціяльних містах траплялися дуже рідко; в моїй бібліотеці був, здається, всього тільки один том поезій Хомякова. На російські твори та російські часописи тодішня шкільна власть гляділа з великим підозрінням. За одну одержану з почти посилку кільких чисел „Московских Ведомостей" прогнано з дрогобицької гімназії ученика Осипа Маркова, якому таким способом шкільна власть звихнула кар'єру на ціле життя.

„Прибувши до Львова, столиці краю, Іван Франко ввесь віддався літературі, не перестаючи одночасно самоосвітою доповняти своє знання у всіх галузях науки. Університетським студіям він присвячує зглядно мало часу, і для того не одержує звичайного вченого ступня. Тільки по багатьох літах, у 90-х роках, він одержав степень доктора на те, щоби мати право поставити свою кандидатуру на професора української мови та словесности в львівськім університеті. І не вважаючи на те, що тоді він уже мав за собою літературну та наукову діяльність, і як письменник і вчений заслужив собі загальне признання, катедри йому все-таки не пощастило дістати тому, що цього не захотіла шовіністично настроєна польська

професура, в якої руках находиться фактично розпорядження університетом."

Цей уступ російського автора повний недокладностей та непорозумінь. На університет у Львові, не вважаючи на потребу заробляти де-що письменською працею, я ходив досить пильно, робив колоквії з української мови та словесности, написав латинською мовою для семинаря класичної філології розвідку про Лукіянові «Розмови богів». Ніякого вченого ступня фреквенція університету сама собою не дає, а треба по скінченню 4 літ робити або вчительський або докторський екзамен. Мої університетські студії перервав політичний процес 1877-78 р., після якого я все-таки продовжав ті студії ще кілька курсів. А змушений віддатися журналістиці, я аж 1893-4 р. докінчив університетські студії у Відні, де й одержав ступень доктора філософії. Одержав я його не на те тільки, щоби мати право кандидатури на університетську катедру, але головно для того, щоби мати законну наукову кваліфікацію на дальше життя. По смерти проф. Омеляна Огоновського, я справді, хоч і не маючи надії на осягнення професури, габілітувався у Львові на доцента і видержав габілітаційний екзамен з відзначенням, але доцентури не одержав—не через шовінізм професорської колегії львівського університету, яка сама не має власти рішати про такі справи, а для мене особисто була навіть прихильно настроена, але через weto політичної власти, а власне тодішнього намісника, гр. Казиміра Баденія.

«При инших, ліпших умовах, коли-би Франко був членом незалежної свобідної нації, він може дійшов-би до найвищих учених ступнів, був-би признаний офіціяльними науковими інституціями і мав-би забезпечене матеріяльне становище, що дало-би йому можність свобідно віддатися рідній літературі та науці. Але притиснений тяжкими політичними відносинами, він по многолітніх трудах для загального добра, признаний і поважаний усіми, лишається непризнаний офіціяльною наукою, терпить нужду і все своє життя борется з матеріяльним недостатком».

До цих слів мушу завважити лише стільки, що в Австрії і взагалі в цивілізованім світі нема офіціяльної науки, а є тільки офіціяльні наукові інсти-

туції. На моє матеріяльне положення політичні відносини, крім непризнання мені права викладання на університеті, не мали ніякого впливу, а що до признання з боку земляків, то досить буде вказати, хоч-би на «Історію української літератури» С. Єфремова, в якій ані про мої найвизначніші літературні твори, ані про мою наукову та публіцистичну діяльність немає навіть згадки.

«А яким невтомним робітником був Іван Франко на полі рідної літератури, видно хоч-би з одного реєстру його літературних праць. В день 25-літнього ювілею його літературної праці в році 1899 його почитателі вручили йому великий том (власиво маленьку книжечку!) на 250 стор. друку, що містив реєстр його писань і тих виданъ, у яких вони були друковані. Літературний талант Івана Франка незвичайно різноманітний. Він пише вірші, поеми, оповідання, драми, коляди, перекладає чужоземних класиків[1]), пише критичні та публіцистичні статті, наукові досліди з історії української літератури й мови, слов'янської філології і багато дечого иншого».

«Але гаряча, палка натура письменника не задовольняється сферою самої чистої штуки. Вийшовши з самих глибин народа, провівши всю свою молодість серед бідного, бездольного люду, він не міг не бачити і не відчути його болів та терпінь. Дуже вчасно він узявся до поважного досліду економічних та соціяльних наук і зацікавився політикою. А що все політичне життя Галичини знаходилося, і ще й досі в значній мірі знаходиться, в руках реакційної шляхти, то природна річ, що кожний суспільний, а тим більше український політичний діяч, який стає в обороні робочої верстви, дуже скоро дізнає на собі тяжкого утиску її панування. Як один із основателів і проводирів української радикальної партії в Галичині Іван Франко три рази діставався до в'язниці, де терпів неправдоподібні муки. Страшні тюремні порядки і звіряче поводження з в'язнем він описав у своїх творах «Панталаха», «На дні», «До світла» і ин. Але в'язниця не злякала Франка і він не ухилився від

---

[1]) Між иншими він переклав на українську мову поему Некрасова «Надія женщини» (тільки першу частину), «Мертві душі» Гоголя та деякі твори Щедрина та Достоєвського.

політичного життя. Своєю невтомною і плодючою суспільною діяльністю він здобув собі любов і довірря народніх мас. Його вибрано послом до австрійського парламенту, але в виборчій комісії політичні противники безсовісно покрали в нього голоси і при обчисленню він оказався переголосованим».

Не все докладно в цьому уступі. Всі три мої арештування мали місце перед повстанням радикальної партії та радикального народнього руху. Не можу сказати, щоби тюремне життя, представлене в моїх оповіданнях, було повне якихсь «невероятных мучений». Найліпший образ того життя, на мою думку, знайде читач у моїх «Тюремних сонетах».

«Позбавлений можности заступати народні інтереси з парламентарної трибуни, Іван Франко з тим більшою енергією взявся до літературної та публіцистичної праці. Його гарячі, повні одушевлення та запалу публіцистичні статті появлялися не тільки на сторінках українських, але також багатьох заграничних виданъ. Він був співробітником українських виданъ: «Діло», «Зоря», «Літературно-Науковий Вісник», російських: «Северный курьер», «Киевская Старина», польських: «Głos», «Kurier Lwowski», «Praca», «Prawda», «Kraj», чеського «Slowansky Prehled», німецьких: «Zeit», «Arbeiter Zeitung» (автор додає ще безпідставно «Neue Freie Presse», до якої я не писав нічого). Так проявляється суспільно-політична діяльність письменника».

«Та й окрім цього майже кожний його літературний твір являється рівночасно також проявом суспільної діяльности. В своїх творах він усе виступає в обороні унижених та оскорблених. Добре знайомий з умовами життя та побуту свойого народу, він болїє над долею бідного, темного та безпомічного хліборобa («Навернений грішник», «Яць Зелепуга» і ин.), визискуваного та беззахисного робітника («Бориславські оповідання»), переслідуваного, голодного народнього вчителя («Учитель»), виступає в обороні жіночої еманципації («Маніпулянтка»), терпить за зневажену і оскорблену в своїй людській гідности проституткy («Чи вдуріла?») і з незвичайною силою передає муки нещасної жертви обманеної любови («Сойчине крило») і т. ин.».

Можу бути вдячним авторові за добру волю увійти в інтенції моїх творів, але мушу сказати,

що його погляди на ті твори майже скрізь не трафляють у дійсні мої інтенції. Оповідання «Навернений грішник» і «Яць Зелепуга» зовсім не болїють над долею галицько-українського хліборобa, але належать до циклу бориславських оповідань і малюють психологічні проблеми, які повстають при зіткненню хліборобського життя з силою капіталізму. Народній учитель у моїй комедії «Учитель» зовсім не голодний, оповідання «Маніпулянтка» зовсім не проповідь жіночої еманципації, драматична сцена «Чи вдуріла?» зовсім не жодне «страданіє», так само як оповідання «Сойчине крило» передає зовсім не жодні «страдания несчастной жертвы обманутой любви», але малює власне тип чоловіка по своїому щасливого.

«Покривджені, визискувані та поневолені—ось герої більшої части його творів, драм, оповідань і повістей. Їх образи, їх життя і терпіння описані ярко, правдиво і високо-артистично, будять у серці читача чуття глибокої симпатії і любови до всіх тих нещасних, пробуджують ум і визивають гарячий протест проти всякого насильства, визиску і проти всякої неправди».

На жаль, оця загальна характеристика зовсім неправдива, бо героями моїх творів майже ніколи не бувають люди зовсім темні і безпомічні, а коли ті твори будять симпатію для них у читачів, то певно не за їх терпіння, а за їх життєву енергію, розум і чуття, яке вони проявляють у життєвій боротьбі. Осуди автора шаблонові, повторюють уперті фрази російської критики, але не свідчать про власне зрозуміння та відчуття того, що головне в моїх писаннях.

«Стоячи в своїх творах за високі ідеали людскости, протестуючи проти всякої неправди і розкриваючи всі ненормальні сторони життя, Іван Франко разом із тим не перестає бути правдивим художником, а його твори являються взірцями високо-артистичної творчости».

І знов мушу сказати, що метою моїх творів зовсім не буває саме розкривання ненормальностей життя, але поперед усього віднаходження поезії та краси в тім нормальнім життю, яке складається у людей різних верстов і віднаходження поривів та змагань до поправи того життя.

Писано дня 27—28 лютого 1912 р.

УВАГИ

Цей останній том серії оповідань Франка містить у собі твори, що були друковані по різних журналах від 1890 року по 1908 рік, але які не війшли ні в одну збірку оповідань Франка. Більшість оповідань цих мало або майже невідомі. Це збірне видання їх в одній книжці можна вважати першим виданням.

1) Опозиція, написана 1891 року. Видрукував її Франко в журналі „Житє і Слово", вістник літератури, політики й науки, рік четвертий, книжка I за січень 1897 р., звідки й передруковується.

2) Цувакси, з німецького, значить приріст. Оповідання це друкувалося по-польськи в журналі „Tydzien", dodatek literacki Kurjera Lwowskiego, Львів, 1894 р. Більше Франко не передруковував цього оповідання ні на польській мові, ні в українському перекладі. Мабуть, забув про нього, бо в збірці „На лоні природи" передрукував тільки „Яндруси", що є початком „Цуваксів". На українській мові „Цувакси" друкуються тут вперше в перекладі Тараса Франка.

3) Панщизняний хліб, — оповідання це друкувалося також в „Житті і Слові" за 1896 р., том V. звідки й передруковується.

4) Чиста раса, — оповідання це друкувалося в „Житті і Слові" за 1896 рік, т. V, звідки й передруковується.

5) Хмельницький і ворожбит, — друкувалося в „Літ.-Наук. Вістнику" за 1901 рік, звідки й передруковується.

6) Як Юра Шикманюк брів Черемош, — оповідання це, написане 1903 року, друкувалося

в „Літ.-Наук. Вістнику“ за 1906 рік, звідки й передруковується.

7) Терен у нозі,—оповідання це друкувалося по-німецьки в 1904 році в журналі „Zeit“ під заг. „Der Dorn im Fusse“, eine Erzählung aus dem Huzulenleben. В 1906 році під заг. „Терен у нозі“ друкувалося це оповідання в „Літ.-Наук. Вістнику“, звідки й передруковується. Написав Франко це оповідання десь на початку 1902 року. 4 лютого 1902 року редакція „Zeit“ звернулася до Франка з листом, в якому просила скоротити це оповідання: „Вашу новелу „Терен у нозі“ ми перечитали з великою цікавістю. Вона нам дуже сподобалась і ми бачимо в ній гарний приклад українського рідного мистецтва. Одначе ми осміляємось запитати Вас, чи не були-б Ви готові скоротити новелу в кількох місцях, виключно самі описи. На нашу думку, гостріше зазначення акції не тільки піднесло-б мистецьке враження оповідання, але зробило-б його для друкування у нас далеко догіднішим; бо в його теперішньому об'ємі ми мусіли-б розділити його на 3—4 фельєтони, що певне мусіло-б статися коштом мистецького враження“. Франко мабуть задовольнив прохання редакції. Тема цього оповідання видно дуже цікавила Франка, бо обробив він її й поетично в поемі „Терен у нозі“, яку почав писати в 1907 р. але закінчив її після своєї хвороби (Франко, Поезії кн. 6. „Твори“ т. XXVI).

8) Неначе сон,—друкувалося в „Літ.-Наук. Вістнику“ за 1908 рік, звідки й передруковується.

9) Син Остапа,—друкувалося в „Літ-Наук. Вістнику“ за 1908 рік, звідки й передруковується. На цьому оповіданні замітні вже сліди хвороби Франка.

10) Злісний Сидір,— це недокінчене оповідання Франка, якого автор за життя не друкував. Коли написав Франко „Злісного Сидора“ невідомо; правдоподібно 1881 року, підчас свого побуту в рідному селі Нагуєвичах. Оповідання це з паперів Франка надрукував М. Возняк у „Культурі“ за 1925 рік, ч. 4, звідки воно й передруковується.

11) Із записок недужого,—друкувалося вперше після смерти Франка у львівському журналі „Культура“ за 1925 р. кн. 2. Коли написано це оповідання, важко встановити. Знайдено його між паперами Ів. Белея, і можна думати, що написав його Франко для „Світа“ 1880 або 1881 року.

12) Причинки до автобіографії,—передруковуються з „Неділі“ рік II, ч. 9. Львів.

Цим томом кінчається друк оповідань Франка, які він написав і надрукував за життя, а також і посмертні його оповідання, що знайдені між його паперами і до тепер надруковані. Дальші томи—це повісті Франка.

Ів. Лизанівський

НВ

576

305